

БАБИН ЯР
באב'י'אר
BABYN YAR

Інститут політичних
і етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса НАН України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Центр досліджень історії та культури
східноєвропейського єврейства

БАБИН ЯР

Історія і пам'ять

За редакцією

*Владислава Гриневича
та Павла-Роберта Магочія*

ДУХ І ЛІТЕРА
2016

УДК 947.7-25"1941-1943"

Б125 Бабин Яр: Історія і пам'ять / За ред. Владислава Гриневича, Павла-Роберта Магочія. – К.: Дух і Літера, 2016. – 352 с., з іл.

ISBN 978-966-378-463-2

Висвітлено історію Бабиного Яру – однієї з найбільш вражаючих людських трагедій, котру спричинив нацистський окупаційний режим. Досліджується політика пам'яті/забуття Бабиного Яру від сталінських часів до сьогодення.

Книжка стала результатом співпраці науковців із різних галузей знання і різних країн світу – України, Канади, Нідерландів, США, Ізраїлю, Франції, яких поєднало усвідомлення важливості збереження пам'яті про Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій XX століття.

Видавці: *Костянтин Сігов та Леонід Фінберг*

Наукові редактори:

Владислав Гриневич, Павло-Роберт Магочій

Літературний редактор: *Валерія Богуславська*

Коректор: *Світлана Гайдук*

Верстка: *Світлана Невдащенко, Уляна Густей*

Дизайн обкладинки: *Анна Гарасим*

ISBN 978-966-378-463-2

© Ukrainian Jewish Encounter, 2016

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2016

Усі права застережені

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	7
<i>Норман Наймарк</i>	

ВСТУПНЕ СЛОВО.....	11
<i>Владислав Гриневич, Павло-Роберт Марочій</i>	

РОЗДІЛИ

1	Бабин Яр у просторі і часі	15
<i>Михайло Кальницький</i>		
2	Бабин Яр: напередодні трагедії.....	35
<i>Ігор Щупак</i>		
3	Україна під нацистською владою	55
<i>Карел Беркгоф</i>		
4	Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій часів Другої світової війни	67
<i>Віталій Нахманович</i>		
5	Бабин Яр після Бабиного Яру.....	109
<i>Владислав Гриневич</i>		
6	Бабин Яр: літературні свідчення та приватні версії	169
<i>Ася Ковригіна-Крейдич</i>		
7	Бабин Яр в усній історії.....	191
<i>Гелінада Грінченко</i>		

8	Бабин Яр в художній літературі.....	217
	<i>Ірина Захарчук</i>	
9	Бабин Яр у кіно.....	253
	<i>Карел Беркгоф</i>	
10	Бабин Яр у скульптурі та живописі.....	277
	<i>Ірина Климова</i>	
11	Музична меморіалізація Бабиного Яру.....	295
	<i>Наталія Семененко</i>	
12	Бабин Яр: місце пам'яті у пошуках майбутнього.....	313
	<i>Віталій Нахманович</i>	
ПОСТСКРИПТУМ		
	Мій Бабин Яр	337
	<i>Шимон Редліх</i>	
	Бабин Яр як простір пам'яті та суспільна проблема в сучасній Україні і поза нею	343
	<i>Мирослав Маринович</i>	
	Джерела, література до ілюстрацій	349
	АВТОРИ	351

ПЕРЕДМОВА

Норман Наймарк

Геноцид від самого початку був частиною історії людства. Античні імперії піддавали нищенню свої власні і підкорені народи так само, як модерні держави знищували меншини чи малі народи, сплановуючи масові вбивства. Комуністичні уряди долучилися до геноциду так само, як і демократичні. Геноцид, учинений колоністами, – іноді його називають колоніальним геноцидом, – прирікав цілі групи корінних народів на смерть з метою захоплення їхньої території і ресурсів. Сучасна історія, здається, демонструє, що, як і в минулому, людство не виробило імунітету до геноциду. Руанда, Боснія, Дарфур, Конго, а також агресія Ісламської держави проти езидів-курдів нагадують нам про те, що політичні лідери та їхні послідовники, спонукувані ідеологією і сьогочасними цілями, здатні ізолювати і вбивати уявних ворогів як усередині своїх держав, так і на завойованих територіях.

На цьому темному тлі історії геноцидів Голокост вирізняється як особливо жорстокий приклад нелюдського зла. Гітлер і нацисти, разом з їхніми посіпаками по всій Європі, визначили євреїв об'єктом для ліквідації і робили все можливе для досягнення своїх смертоносних цілей. Та мірою того, як Друга світова війна добігала кінця і перемога Німеччини ставала все менш імовірною, Третій Райх ще більше активізував свої зусилля зі знищення кожного чоловіка, жінки і дитини єврейського походження. Іноді заради втілення «Остаточного розв'язання» вони навіть жертвували своїми військовими потребами. Близько шести мільйонів євреїв було принесено в жертву ненаситному Молоху, відомому як нацистська Німеччина. Геноцид як спосіб нищення має тенденцію поширюватися на інші групи жертв, і Голокост не був тут винятком. Мільйони ромів та синті, советських військовополонених, поляків, а також інвалідів та душевнохворих були вбиті нацистськими серійними вбивцями.

Як в історичному, так і в символічному сенсі Бабин Яр є невід'ємним складником Голокосту. Це був один з перших і наймасовіших прикладів убивств євреїв у нацистській кампанії тотального нищення. Уже в середині серпня 1941 року наці почали вбивати без розбору чоловіків, жінок і дітей. Коли вони захопили Київ 19 вересня 1941 року, їхній намір полягав у тому, щоб ліквідувати все єврейське населення, яке залишилось у місті, що саме по собі свідчило про подальшу ескалацію планів щодо ліквідації євреїв на європейському континенті. Були й інші приклади масових убивств, серед яких найпоказовішим є знищення 23 600 євреїв у Кам'янці-Подільському, проте і його важко порівняти з геноцидною люттю Бабиного Яру. Нацисти використали як привід для звинувачення євреїв, якщо такий взагалі був потрібний, вибухи і наступні пожежі на Хрещатику, організовані советськими саперами перед відступом з Києва Червоної армії.

28 вересня нацисти видали сумнозвісний наказ, який зобов'язував усіх євреїв міста зібратися о 8 годині ранку біля товарної залізничної станції Лук'янівська, за чутками, для депортації. Картини масакри 29 і 30 вересня у Бабиному Яру майже 34 000 євреїв, які туди прийшли, закарбовано в історичній пам'яті про Голокост: натовп євреїв різного віку, несучи пожитки, прямує безперервним потоком до несподіваної зустрічі зі смертю; дедалі більше налякані та вже передчуваючи недобре, жертви вступають у зону, яку посилено охороняють німці та українська допоміжна поліція, звідки неможливо втекти; нацистські солдати примушують їх роздягнутись і залишити свої речі, паспорти, одяг, які, складені у купи, лишаються на землі; все це сортує і вивозить українська поліція. Потому побиття, крики, німецькі розстрільні команди, страти – і маса голих тіл, що падають, або їх кидають на дно яру і засипають землею; кілька щасливців, які дивом вижили, виповзають з колективної могили, щоб згодом, лишившись у живих, розповісти про цей жах. Могила за їхніми спинами ще довго хвилеподібно ворухиться.

Як стверджує історик Віталій Нахманович, протягом наступних кількох місяців і років ще 30 000 євреїв, або близько до того, були вбиті в Бабиному Яру, а крім них, іще 30 000 українців, ромів та синті, а також советських військовополонених різних національностей. На загал приблизно 100 000 осіб були вбиті і поховані в Бабиному Яру. Точну цифру загиблих тут важко встановити.

Мало хто, стикаючись з історією Бабиного Яру, може забути «розв'язку» цієї бійні. Есесівці спеціальної команди 1005 наприкінці серпня й у вересні 1943 року примушували бригади, складені з полонених із Сирецького концтабору, в основному євреїв, що вижили, ексгумувати

трупі в Бабиному Яру і спалювати їх у величезних печах, облаштованих із розграбованих залізничних рейок і надгробків з єврейського кладовища. Це була жахлива робота, позаяк багато з тіл зчепилися; дітей було важко вивільнити з материнських обіймів.

Закуті в ланцюги і голодні учасники цих страхітливих бригад, що заливали запальними сумішами укладені штабелями трупи, самі були приречені на знищення. Наприкінці роботи вони мусили просіювати попіл, щоб виокремити уламки кісток, які мали бути подрібнені та розсіяні у яру. Ідея окупантів полягала в тому, щоб знищити докази власних звірств до того, як сюди повернуться советські війська, що й сталося на початку листопада 1943 року.

Руйнівний наслідок Бабиного Яру найбільше позначився на українцях і євреях Східної Європи та їхніх нащадках, які знають історію Голокосту і Другої світової війни на Східному фронті. Советська інтелігенція була зворушена і збурена історією Бабиного Яру, коли прочитала блискучий вірш Євгена Євтушенка («Бабин Яр»), опублікований в «Литературной газете» у вересні 1961 року, та почула 13-ту симфонію (яку за назвою її першої частини також називали «Бабин Яр») Дмитра Шостаковича (липень 1962), який сам надихнувся поезією Євтушенка. Ґрунтовна праця Анатолія Кузнецова «Бабин Яр: Роман-документ», уперше опублікована в 1966 році, зруйнувала бар'єр мовчання щодо деталей подій вересня 1941 року.

За винятком таборів смерті, передовсім Освенциму, котрий через свій символізм є найбільш помітним «місцем пам'яті», на Заході, на жаль, часто мають доволі приблизне уявлення про те, як убивали євреїв на Сході Європи. Масові розстріли євреїв на окупованій німцями советській території привертають меншу увагу, ніж страхітливі картини газових камер і крематоріїв. Те саме можна було би сказати щодо академічних досліджень на Заході подій, пов'язаних із Бабиным Яром, яких вражає мало, і вони лише відносно є новими. Особливо ж коли йдеться про інформування широких кіл західної освіченої публіки. Важливим є внесок праць Тімоті Снайдера: «Криваві землі» (Bloodlands, 2010) та «Чорна земля» (BlackEarth, 2015), але це є радше винятком, який підтверджує правило.

У процесі примирення з «полями смерті» на Сході проблема частково полягала в тому, що советські науковці та речники пам'яті були змушені применшувати особливу долю советських євреїв, убитих німцями, порівняно зі стражданням та героїзмом советського народу. Натомість на Заході існувала очевидна відстороненість та необізнаність із стражданнями і загибеллю українських євреїв під час нацистської окупації.

Ця важлива книжка, «Бабин Яр: Історія і пам'ять», привертає нашу увагу до Києва, до масового знищення тут сімдесят п'ять років тому українських євреїв, і до колишніх перехрещених ярів – Бабиного Яру, – де рештки тіл загиблих розсіяно у величезному колективному похованні, позначеному сьогодні розрізненими пам'ятниками різноманітного походження.

У низці високоякісних наукових статей, доповнених двома коротшими «мемуарними» текстами, автори досліджують різноманітні культурні, політичні й історіографічні аспекти Бабиного Яру, не уникаючи подекуди описів запеклих суперечок та незручних питань, що супроводжують процес увічнення пам'яті.

Добре написані і вміло перекладені тексти також розповідають нам хвилюючі історії свідків, які відстояли свою думку, незважаючи на заборони советської цензури, а також митців – письменників, музикантів, художників, кінорежисерів, скульпторів і поетів, які відчували величезну потребу відобразити у своїй творчості людську трагедію Бабиного Яру.

Читача, який отримав найсучасніші історичні знання про Бабин Яр, водночас попереджають: є ще багато того, про що належить дізнатися стосовно причин масового вбивства євреїв Києва і переплетення подій, яке призвело до тих жахливих днів наприкінці вересня.

Хоча Бабин Яр є однією з найважливіших історичних та символічних подій в історії Голокосту, а насправді і в історії геноциду також, він багато в чому все ще лишається незакінченою справою. Немає консенсусу щодо того, як меморіалізувати загибель київських євреїв, котра сталася на тому місці. Немає згоди і в тому, як трактувати співробітництво української допоміжної поліції в масових убивствах євреїв. Існує також значна плутанина відносно того, як урахувати множинні інтереси зацікавлених груп жертв, окрім євреїв, які загинули в Бабиному Яру в роки, що передували визволенню від нацистів.

Одне можна сказати напевне: Бабин Яр пам'ятатимуть в Україні. Внаслідок проголошення Незалежності в 1991 році, «Помаранчевої революції» 2004 року та Євромайдану взимку 2013–2014, українці та євреї об'єднали зусилля, щоб ушанувати пам'ять тих, хто загинув від рук нацистів під час тієї війни. Бабин Яр об'єднує їх у спільному горі і породжує спільні надії на дружні стосунки, справедливість і пізнання істини. Взірцева книжка на зразок цієї, в основу якої покладено наукове розуміння того, як примирити різні виміри Бабиного Яру, поза сумнівом, сприятиме досягненню цієї мети.

З англійської переклав Владислав Гриневич

ВСТУПНЕ СЛОВО

Бабин Яр – це історична місцина, де люди мешкали ще з часів палеоліту. Півтори тисячі років існування Києва Бабин Яр залишався околицею міста, яка завдяки своїм мальовничим ландшафтам дістала назву «Київської Швейцарії»...

В роки Другої світової війни, подібно до Освенциму у Польщі, Бабин Яр в Україні став помітним символом нищення євреїв Європи під час Голокосту, що розпочався тут у вересні 1941 року з убивства майже тридцяти чотирьох тисяч євреїв і тривав кілька наступних років розстрілами ще десятків тисяч євреїв, а також і ромів, психічно хворих, советських військовополонених, українських національних активістів і членів комуністичної партії, заручників із числа пересічних киян. Цих людей було позбавлено їхньої індивідуальної гідності і піддано нелюдській жорстокості та смерті. Бабин Яр став одним із найбільш травматичних місць в українському досвіді Другої світової війни.

Бабин Яр і надалі зберігає чимало таємниць. Проблеми, пов'язані з науковим осмисленням трагедії, бачаться не менш глибокими, затемненими і водночас роз'ятреними, ніж самі урвища на околиці передвоєнного Києва. Науковці і досі не мають однозначних відповідей і дискутують довкола значної кількості важливих питань. Достеменно невідомо, коли саме у Бабиному Ярі почалися розстріли, хто був першими жертвами, де точно розташовані місця масових убивств євреїв 29–30 вересня 1941 р., якою є загальна кількість загиблих євреїв, а також і ромів, советських військовополонених і цивільних, хто були виконавці і співучасники злочину, якою була роль у цьому «пересічних людей» з числа місцевого населення, чи брали участь у розстрілах «українська поліція», «Буковинський курінь» та інші оунівські формування. І цей перелік питань можна продовжувати. На цьому тлі у ЗМІ, популярній і навіть науковій літературі мусується багато міфів, а то й відвертих фальсифікацій аж до повного заперечення Бабиного Яру як символу Голокосту.

Пропонована напередодні 75-х роковин трагедії в Бабиному Ярі книжка виходить у світ за сприяння організації «Українсько-єврейська зустріч». Книжка стала результатом співпраці науковців з різних галузей знання і різних країн світу – Ізраїлю, Канади, Нідерландів, США, України, Франції. Всіх їх поєднали прагнення донести до світу історію про цю одну з вражаючих людських трагедій, а також усвідомлення важливості збереження пам'яті про неї.

Умовно книжку можна поділити на три великі частини: «До Бабиного Яру», «Трагедія Бабиного Яру» і «Після Бабиного Яру». В епіцентрі дослідження – історія нацистського злочину, політика пам'яті/забуття від сталінських часів до сьогодення, а також і культурна пам'ять про Бабин Яр. Наведені версії подій підкріплено наявними документальними джерелами та фаховими дослідженнями. Водночас в авторських презентаціях теми не можна не помітити й відлуння дискусій, адже різні автори не завжди мають спільні відповіді на одні й ті самі питання. Ця книжка є кроком уперед у проговорюванні травми (в історичному, етнонаціональному, мистецькому контекстах) і водночас, сподіваємося, має стати аналітичним опертям для пошуку нових змістів буття.

Звернення до чергових роковин трагедії в Бабиному Ярі дає розуміння того, що минуле – не застигла формула, а динамічна модель, відкрита до нових змістів. Кожна епоха і кожне покоління привносять власне бачення в осмислення трагедії Бабиного Яру у різних вимірах: меморативному, тожсамісному, філософсько-антропологічному. Врешті існує певний генераційний аспект переосмислення цієї трагедії, адже кожна генерація робить це по-своєму.

Сьогодні вже ті, хто народився в незалежній Україні, задаються питанням: чим є Бабин Яр у нашій пам'яті і як ця пам'ять вписується у наше розуміння минулого та світоглядну картину нашого сьогодення і майбуття. У Бабиному Ярі вбивали євреїв лише за те, що вони були євреями. Ромів за те, що вони були ромами. Психічно хворих за те, що вони були «неповноцінними і непотрібними». Українських націоналістів і советських підпільників за їхні політичні погляди. Вбивалася пам'ять про Бабин Яр як єврейську трагедію тому, що комусь це здавалося «політично доцільним». За всіма цими злочинами стояло брутальне нехтування головними цінностями – людською гідністю і правом людини на життя. Знати і пам'ятати про трагедію Бабиного Яру означає не допустити повторення цього злочину знову. В українському досвіді Бабин Яр є також символіч-

ним прощанням з імперією та її міфологічним спадком, поверненням до роботи печалі й формування культури скорботи.

А проте напередодні 75-х роковин трагедії, з перспективи третього тисячоліття ми раптом із подивом усвідомлюємо, що уроки Бабиного Яру не втратили ні політичної, ні моральної, ні гуманітарної актуальності. Цінності, що, здавалося, вважалися пріоритетними й непорушними у повоєнній Європі – повага до людського життя, етнічної та релігійної ідентичності, неприпустимість застосування війни як способу зміни державних кордонів – наразі знову загрожені, їх піддають сумнівам і нігілізму. Від того, чи буде спроможним демократичний світ солідарними зусиллями зупинити прояви варварства, сьогодні залежить життя не окремих людей і не окремих країн, а всього людства. Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій знову нагадує нам про це.

Книжка «Бабин Яр: Історія і пам'ять» розрахована на загальночитачьку аудиторію. Відтак вона не має розлогого наукового апарату, натомість містить вибрану бібліографію наприкінці кожного розділу та, відповідно, короткі посилання на джерела цитування в перебігу викладу матеріалу.

Ця книжка не відбулася би без підтримки знаного своїми благодійними справами канадського бізнесмена Костя Темертея, котрому автори висловлюють особливу вдячність.

Спільний проект такого роду не міг бути реалізований без підтримки команди фахівців – перекладачки Марти Д. Олійник, набірниці Іванни Проць, «критичного читача» Марка Царинника, дизайнерки обкладинки Анни Герасимів (Канада), видавця Леоніда Фінберга, літературної редакторки Валерії Богуславської, коректорки Світлани Гайдук, макетуваньниць Світлани Невдащенко та Уляни Густей (Україна), за що ми їм дуже вдячні.

*Владислав Гриневич,
Павло-Роберт Магочій*

РОЗДІЛ 1

БАБИН ЯР У ПРОСТОРІ І ЧАСІ

Михайло Кальницький

Історія міста Києва – столиці України – охоплює безліч різноманітних подій, що відбувалися протягом багатьох століть. Київ за правом вважають колискою духовності, освіти і культури східного слов'янства. Тут збереглися величні пам'ятки доби Давньої Русі, про яку ми дізнаємося з укладеного київськими ченцями «Літопису Руського». Тут формувалися волелюбні традиції, було закладено потужні підмурки сучасної української державності. Тут зішлися шляхи багатьох народів, чії представники сприяли розвитку та процвітанню Києва.

Так само різноманітним і змістовним є ландшафт сучасного міста, створений вигадливою природою і працею людей. Серед старовинних веж та сучасних хмарочосів одразу впадає в око найвища споруда України – 380-метрова телевежа. Велетенська металева голка, встромлена у київське небо, асоціюється у міських мешканців не лише з досягненнями інженерів і будівельників. Адаже поряд з нею міститься сумнозвісний Бабин Яр.

Нині ця назва насамперед нагадує про найжахливіші події доби нацистської окупації Києва, про масові вбивства, про концтабір смерті на Сирці. Поза тим, минуле Бабиного Яру й території навколо нього не обмежується трагедією 1941–1943 років. Упродовж тривалого часу тут нашаровувалися сліди всебічної людської діяльності, втілені у документальних згадках та рукотворних пам'ятках.

Перші звістки про місцевість

За своєю природою Бабин Яр – частина системи ярів, що прорізають узвишшя на північному заході Києва. Ці улоговини утворилися впродовж сотень тисяч років, починаючи з раннього четвертинного періоду, внаслідок ерозії ґрунтів (до таких належать, зокрема, і Сирецький, Реп'яхів, Глибочицький яри). Геологічну основу місцевості складали строкаті глини, на яких у процесі обledenіння нашарувалися суглинки та піски. У давнину «гирла» ярів були спрямовані в бік Почайни – колишньої правої притоки Дніпра-Славутича. На заболоченій низовині між узвишшями та берегом Почайни містилися заплавні луки, відомі як київська Оболонь (у літописі – «Болонье»). З плином часу (від початку XVIII ст.) значну частину річища Почайни поглинув Дніпро.

Свідчення про поселення людей у низов'ях ярів цієї частини сучасного міста сягають доби пізнього палеоліту (приблизно 20 тис. років тому). Насамперед ідеться про відому Кирилівську стоянку, яку дослідив археолог В. Хвойка у 1890-х рр. біля вул. Кирилівської (в районі садиби № 59–61), біля підніжжя пагорба, що має назву Юрковиця. Як показали розкопки, під схилом на глибині понад 20 м залягав культурний шар, який містив залишки вогнищ, жител з дерева і кісток мамонтів, крем'яне знаряддя. Серед залишків Кирилівської стоянки було знайдено й витвори первісного мистецтва – мамонтові бивні, вкриті незвичними орнаментами. Ймовірно, мешканці полювали на мамонтів, заганняючи їх на край урвища. Ближче до Бабиного Яру, вздовж непарного боку вул. Кирилівської, віднайдено також сліди поселень пізніших епох: мезоліту, неоліту, часів трипільської та зарубинецької культур.

За доби Київської Русі Бабин та прилеглий до нього Реп'яхів яри були природним захисним кордоном стародавнього Києва. На цьому рубежі неодноразово відбувалося збройне протистояння оборонців стольного міста і тих, хто намагався оволодіти ним з використанням північно-західного плацдарму. Про подібні сутички згадують літописні статті за 980, 1146, 1150, 1161, 1169–1171 рр., причому як арена подій фігурує місцевість Дорогожич (Дорогожичі, Дорожич). Зокрема, у 1146 р. «в слudah дорогожичских» (під словом «слуdiv» розуміють болота або ущелини) зазнав воєнної катастрофи князь Ігор Ольгович, вчиняючи опір конкурентові на київський престол Ізяславу Мстиславичу. За поширеною версією, всебічно мотивованою у спеціальному дослідженні історика Л. Добровольського «Летописный Дорогожич» (1914), цей топонім локалізується на нагірній місцині біля Бабиного, Реп'яхового, Глибочицького

ярів. Його лінгвістичне значення найчастіше тлумачать як «перетин доріг», оскільки на північно-західній околиці склався вузол важливих шляхів до Вишгорода, Чернігова, Білогородки (хоча І. Железняк припускає походження назви «Дорогожич» як земельної власності особи на ім'я Дорогожит). За Л. Добровольським, стрімке довгасте узвишся між Реп'яховим та Бабиним ярами, на північний схід від сучасного пам'ятника «Менора», мало штучне походження і являло залишок давньокіївського оборонного валу для прикриття дорогожицьких шляхів. У позаминулому сторіччі історіограф Києва М. Закревський патетично зазначав: «Грізні полчища підступали під стіни давнього престольного міста; з Києва виступала великокнязівська дружина, і починалася страшенна січа, збуджена пристрастями князів. Справедливо гадають, що, можливо, немає в усій Росії місця, настільки ж просякненого кров'ю й кістками, скільки пожерла їх більш ніж за два століття ця місцевість» («Описание Киева», с. 342).

Деякі дослідники (зокрема П. Толочко) на підставі власного аналізу літописних згадок обстоюють думку про те, що Дорогожич містився ближче до оболонських лук, на низовині «під святим Кирилом» та, можливо, на прилеглому Кирилівському пагорбі. Остання назва походить від церкви в ім'я Св. Кирила, спорудженої на мисі над Бабиним Яром у 1140-х рр. Замовником її будівництва став чернігівський князь Всеволод-Кирило Ольгович, який з 1139 р. до своєї смерті у 1146 р. посідав київський престол (першу літописну згадку про храм датовано 1169/1171 р.). Церкву було найменовано на честь небесного покровителя князя, святителя Кирила, єпископа Александрійського, відомого борця проти ересі у V ст. Будівничі втілили у мурованій одnobанній споруді традиції давньоруського зодчества. Церква слугувала фамільною усипальницею княжої гілки Ольговичів з роду Рюриковичів. Навколо храму утворився Кирилівський монастир (ймовірно, спершу ченці жили у печерах Кирилівського пагорба, залишки яких почасти збереглися). Є припущення, що неподалік містилася й княжа резиденція – в усякому разі, у 1963 р. під час зрізу бульдозером північного мису гори, на якій стоїть церква, було виявлено житло XII–XIII ст.

Кирилівська церква та прилеглі споруди залишалися чи не єдиним відомим містобудівним утворенням у районі Бабиного Яру впродовж кількох наступних століть. Зазнавши занепаду після навали хана Батия (1240 р.), храм і надалі залишався діючим. На початку XVII ст., за ігумена Василія (Красовського), пройшли відбудовчі роботи; тоді ж церкву

пересвятили на честь Св. Трійці, а ім'я Св. Кирила отримав південний приділ. Утім, обитель традиційно називали Кирилівською або Троїцько-Кирилівською. Вона набула широкої відомості; в різний час її очолювали знані київські церковні діячі Інокентій Гізель, Лазар Баранович; послушником, ченцем, а у 1697 р. ігуменом монастиря був святий Димитрій Ростовський (Туптало), син титаря обителі, сотника Сави Туптала. Від кінця XVII ст. зовнішній вигляд стародавньої церкви зазнав перетворення у бароковій стилістиці – зокрема, додалися чотири наріжні бані. Ще відчутніше риси українського бароко проявилися на будівлі після того, як у середині XVIII ст. храм відновлював після пожежі зодчий І. Григорович-Барський, котрий оформив західний фасад пишним хвилеподібним фронтоном. Того самого Григоровича-Барського у 1759 р. запросив ігумен Феофан (Жолтовський) для будівництва кам'яної триярусної дзвіниці Кирилівського монастиря з теплою Благовіщенською церквою, котре тривало до початку 1770-х рр. Новобудова складала разом з церквою виразний бароковий ансамбль. Дзвіницю з брамою у нижньому ярусі було включено до кам'яної монастирської огорожі, збудованої у середині XVIII ст.

Відповідно до політики секуляризації монастирських угідь, що її проводила цариця Катерина II, у 1786 р. Кирилівський монастир було розформовано. У його приміщеннях влаштували притулок для інвалідів. Унаслідок розбудови XIX – початку XX ст. навколо колишньої монастирської території склалися «Кирилівські богоугодні заклади» губерньського підпорядкування з численними цегляними та дерев'яними лікарняними корпусами й богадільнею, а з 1806 р. тут діяла також богадільня. Нове будівництво супроводжувалося плануванням території та влаштуванням водогону. Троїцько-Кирилівську церкву використовували як лікарняний храм.

У другій половині XIX ст. діяльність психіатричної лікарні у «Кирилівці» принесла медичному закладові сумну славу «Київського Бедламу». Проте в той самий час відбувалося дослідження та поновлення стародавніх фресок XII ст. у Кирилівській церкві під керівництвом петербурзького професора А. Прахова. У цих роботах брав участь видатний художник М. Врубель, який виконав для храму ікони в іконостасі та нові композиції на ділянках стін, де не зберігся стародавній живопис. Відтоді церква і мальовнича місцевість біля неї привертала незмінну увагу прихильників мистецтва.

Характерні топоніми

Тогочасний Київ у своєму розвитку вже доволі широко опанував північно-західну околицю містобудівного ядра, сформованого ще за Київської Русі. Так, колишній приміський хутір Лук'янівка (його назву традиційно пов'язують з ім'ям київського цехмістра кінця XVII ст. Лук'яна Олександровича) у другій половині XIX ст. перетворився на повноцінну частину міста – Лук'янівську поліцейську дільницю, територія якої поширювалася й на верхів'я Бабиного Яру. Стрижневу магістраль Лук'янівки було прокладено як заміський шлях у північному напрямку згідно з генеральним планом розбудови Києва 1837 р., вона отримала спершу відповідну назву Заміська; у 1869 р. її було перейменовано на Велику Дорогожицьку, враховуючи спрямування до літописного урочища Дорогожич. Значну частину вулиці наприкінці XIX – на початку XX ст. було забудовано капітальними цегляними спорудами. Одним з її мешканців у 1890-ті рр. був освічений робітник Ю. Мельников, який влаштував у одноповерховому будинку на початку непарного боку Великої Дорогожицької (не зберігся) під виглядом школи-майстерні робітничий гурток для пропаганди соціал-демократичних поглядів. У 1923 р. вулицю найменували «Мельникова», ця назва залишилася за нею (з перервами) до останнього часу; вживалася також викривлена назва «вул. Мельника».

Ще далі від Лук'янівки на північ простягалася передмістя Сирець, згадуване в писемних джерелах з XIII–XIV ст. Своім найменуванням воно зобов'язане малій річці Сирець, яка досі протікає величезним Сирецьким яром. Радше за все, уздовж течії Сирця складалася дуже зволжена, сира місцевість, звідки й походить його назва. Колишнє селище Сирець певний час було власністю домініканського монастиря; у другій половині XVII ст. майнові права на нього отримав Київський магістрат. Наприкінці XIX та на початку XX ст. значна частина Сирця являла приватні хутори, використання яких було різним – від приміських дач до промислових підприємств.

Сусіднє передмістя Куренівка було розташоване на низинному рельєфі; на цю місцевість розкривається нижня частина Бабиного Яру. Куренівка відома з першої половини XVIII ст. як село на північ від Києва, що входило до міського «підгороддя» і також належало Київському магістратові. За поширеною, хоча й сумнівною версією М. Закревського, тут після Андрусівського перемир'я (1667) містилися курені прикордонної сторожі, що й зумовило назву передмістя. У XIX ст. Куренівку було включено до меж Києва у складі Плоскої поліцейської дільниці.

Остання являла собою частину міста, північнішу за вул. Нижній Вал, між оболонськими луками і схилами видовжених надзаплавних пагорбів Щекавиці та Юрковиці. Стрижневою магістраллю Пласкої частини була вул. Кирилівська.

Поступове уточнення й деталізація міської топоніміки привели й до закріплення власних найменувань за околичними ярами. До XIX ст. улоговини обабіч колишнього Кирилівського монастиря найчастіше узагальнено називали Кирилівськими ярами. По дну обох ярів протікали струмки, що далі зливалися в Кирилівський струмок – притоку Почайни (судячи з документів XVII ст., раніше на цьому місці розливалось ціле Кирилівське озеро). Проте зрештою південніший з двох Кирилівських ярів отримав назву Реп'яхів, північніший – Бабин. Щодо Реп'яхового яру загальноприйнятою є думка про походження його найменування від рослинності – заростей реп'яхів. В утворенні назви «Бабин Яр» можна простежити вплив старовинного мікротопоніма Бабине Череве – так, за свідченням М. Закревського, у XIX ст. іменували одне з заболочених озер на оболонських луках (ймовірно, якраз на місці згаданого Кирилівського озера навпроти Бабиного Яру). Варто зауважити, що назву Бабине Череве мають ще кілька водних об'єктів (озер, боліт) на теренах України. Найбільш імовірною версією її походження є зовнішня схожість контурів водоймища з опуклим черевом вагітної жінки.

У низці видань (зокрема, «Вулиці Києва», «Бабий Яр: человек, власть, история» та ін.) назву «Бабин Яр» пов'язують з колишнім землеволодінням баби-шинкарки, яке вона у 1401 р. продала домініканському монастиреві. Проте з таким тлумаченням важко погодитися. Згідно з документами XV–XVII ст., справді існувало урочище «Бісова Баба», або «Шалена Баба» («Biescowa Baba») – земельна власність київських домініканців, придбана у шинкарки, але документальна топографічна прив'язка згаданого урочища (у напрямку від Сирця на с. Білогородку, себто на захід) не відповідає реальному розташуванню Бабиного Яру. Як зазначив М. Закревський, насправді урочище «Шалена Баба» містилося у с. Біличі («Описание Киева», с. 560).

Єврейський громадський діяч І. Левітас, який очолював фонд «Пам'ять Бабиного Яру», в одній з публікацій обстоював своєрідну думку: «Сам Бабин Яр був невеликим відгалуженням (до 150 метрів) Кирилівського Яру, який ішов майже паралельно нинішній вулиці Олени Теліги (кол. вул. Д. Коротченка). Від нього під кутом у бік згаданої вулиці й відходив Бабин Яр» («Книга памяти: Бабий Яр», с. 6). Проте в іншій публікації той

самий автор стверджував зовсім інше: «Бабин Яр – це величезний яр із відгалуженнями, що тягнувся у бік Куренівки – до Кирилівської церкви – майже три з половиною кілометри» (там само, с. 7). Хоч би як сприймати таку розбіжність версій з одного джерела, історичні плани (починаючи щонайменше з 1870 р.) в будь-якому разі не залишають сумніву, що вся глибока розгалужена улоговина з північного боку від комплексу Кирилівських благодійних закладів іменувалася «урочище Бабин Яр». Так само зрештою було названо і струмок на дні яру.

Спогад про єврейську благодійність

Розглядаючи загалом становище Києва в останні десятиліття XIX та на початку XX ст., можна відзначити, що в той період місто, завдяки своєму неофіційному статусу «цукрової столиці» Російської імперії та іншим чинникам, отримало можливості для стрімкого розвитку – як екстенсивного, так і інтенсивного. Одним з наслідків цього було прискорене освоєння околиць, спричинене порівняно невисокими цінами на землю. Важливу ініціативу тут проявляли різні громадські та благодійні об'єднання та міська влада, використовуючи просторі земельні ділянки для реалізації тих чи інших соціальних проектів.

Чимало добротних комплексів склалося на північно-західній периферії міста. Серед них можна згадати, зокрема, Дегтярівські (Дегтерівські) благодійні заклади, засновані містом на початку 1900-х рр. завдяки значним коштам, що їх заповів на цю справу підприємець-мільйонер М. Дегтярьов (Дегтерьов). У спеціально збудованих за проектами архітектора В. Ніколаєва спорудах містилися богадільня для старих та немічних на 500 осіб, сирітський притулок, початковий навчальний заклад, лікарня тощо; у найбільшому з корпусів діяла вбудована церква Св. Михаїла. Дегтярівський комплекс виходив на колишню Старо-Житомирську дорогу, яка у 1908 р. отримала нову назву – вул. Дегтярівська – на честь М. Дегтярьова.

У безпосередній близькості до Реп'яхового яру, на початку вул. Багговутівської Лук'янівської поліцейської дільниці, ще раніше (з 1884 р.) користувалася придбаною садибою не менш значна філантропічна установа – Київська єврейська лікарня. Її організувала місцева юдейська громада у 1862 р., але раніше вона послуговувалася орендованими ділянками. Первинний власний комплекс Єврейської лікарні по вул. Багговутівській на 100 ліжок було зведено у 1884–1885 рр. коштом єврейських меценатів, насамперед – засновника провідного вітчизняно-

го цукрового тресту І. Бродського. Забудова складалася з одно-двоповерхових цегляних корпусів, найбільшими з яких були хірургічне та терапевтичне відділення (архітектор В. Ніколаєв). Подальше розширення лікарні упродовж 1880-х – 1910-х рр. забезпечили пожертви заможних родин київських євреїв, кожна з яких утримувала «фамільний» корпус з якоїсь спеціалізації. Так, завдяки родині Френкелів було збудовано неврологічний корпус, завдяки родині Гальперіних – пульмонологічний та урологічний корпуси, цукрозаводчик Л. Бродський (син І. Бродського) вшанував пам'ять покійної дружини зведенням акушерсько-гінекологічного корпусу, а на честь його старшого брата – померлого у 1904 р. «цукрового короля» Лазаря Бродського – його нащадки спорудили інфекційний корпус. В офтальмологічному корпусі, збудованому коштом родини Заксів (архітектор В. Осьмак, 1902 р., не зберігся), було влаштовано приміщення лікарняної синагоги. Для безкоштовної допомоги хворим запрошували провідних лікарів міста, професорів та доцентів університету. Варте уваги, що благодійна Єврейська лікарня користувалася популярністю серед киян різних національностей та сповідань, не відмовляючи їм у допомозі. За підрахунками на 1912 р., 17 % користувачів стаціонарних клінік і 35 % відвідувачів лікарняної амбулаторії складали християни.

Принагідно нагадаємо тут, що багатовікова історія Києва є невіддільною від історії місцевої єврейської громади, виникнення якої сягає часів дохристиянської Русі. Вчені сперечаються, звідки саме прийшли до Києва нащадки Авраама, але найдавніша доба проживання тут євреїв може припадати ще на часи існування поряд із Руссю держави з офіційно визнаною юдейською релігією – Хазарського каганату. На думку дослідників Н. Голба та О. Прицака, саме тоді (у першій половині X ст.) було написано так званий «київський лист», адресований євреями громади Києва до своїх одновірців; потім він потрапив до генізи (сховища манускриптів) Каїрської синагоги, а наприкінці XIX ст. його було передано до бібліотеки Кембриджського університету. Давньоруські літописні джерела зафіксували існування в Києві єврейського кварталу «Жидове», а також «Жидівської брами» у фортечному валу поблизу нього, причому аналіз їхньої локалізації показує, що вони містилися на північному заході укріпленого міста Ярослава Мудрого – біля сучасної Львівської площі.

Ординське нашествя завдало всьому Києву і в тому числі євреям міста тяжких втрат. Але наприкінці XIII ст. єврейська громада відродилася, ба більше – за литовсько-польського панування на теренах України Київ

став значним культурним та релігійним центром юдеїв Східної Європи. Про це красномовно свідчить тогочасне єврейське прислів'я «Тора – вчення, наука і закон – виходить з Києва».

У ході козацьких воєн XVII ст. єврейську громаду міста було практично знищено; осілість юдеїв у складі Московської держави взагалі вважалася неприпустимою. Лише наприкінці XVIII ст., після поділу Речі Посполитої та переходу до підданства Російської імперії багатотисячних єврейських громад у численних містах та містечках Правобережної України, Білорусі, Литви цариця Катерина II мусила сформувати територію, відкриту для проживання юдеїв, – так звану «смугу осілості». Київ та регіон навколо нього потрапили до цієї зони, тож єврейська громада невдовзі відновилася. У місті знову з'явилися юдеї-ремісники й торгівці, почалося будівництво ними житла й культових споруд.

Це відродження було перерване обмежувальними постановами Миколи I, за якими євреї підлягали примусовому виселенню з «матері міст руських». Проте деякі пом'якшення, принесені реформами Олександра II, дозволили певним категоріям євреїв повернутися до Києва, завдяки чому у другій половині XIX – на початку XX ст. тут плідно працювали видатні підприємці та комерсанти, інженери та вчені, правники й лікарі, літератори та митці юдейського походження. Утім, дискримінаційне антисемітське законодавство діяло в Російській імперії аж до Лютневої революції 1917 р. Київське єврейство неодноразово потерпало від погромного насильства. В Києві впродовж 1911–1913 рр. розгорталися події, пов'язані з ганебним «процесом Бейліса», організатори якого намагалися звинуватити єврейський народ у здійсненні бузувірських кривавих ритуалів. Основні персонажі цієї справи – скромний службовець-юдей М.-М. Бейліс та головні свідки – мешкали на Лук'янівці (населення якої безпосередньо спостерігало за перипетіями розслідування), а мертве тіло християнського хлопчика Андрія Ющинського, у ритуальному вбивстві якого звинувачували Бейліса, було знайдено навесні 1911 р. у глинистій печері попід Юрковицею, біля Кирилівської вул.

Зона поховань та військових навчань

У безпосередній близькості від згаданої вище Єврейської лікарні Міська дума у 1888 р. виділила представникам юдейської громади велику земельну ділянку під нове єврейське кладовище (перед тим громада користувалася цвинтарем, заснованим наприкінці XVIII ст. у місцевості Звіринець біля Печерська; донині він не зберігся). Практичне облаш-

тування поховального комплексу, відомого як Лук'янівське єврейське кладовище, розпочалося у 1892–1893 рр., коли архітектор В. Ніколаєв підготував, а губернське правління затвердило відповідні креслення й кошториси. Як видно з проектних матеріалів, що зберігаються у фондах Державного архіву Київської області, архітектор мав намір звести на терені кладовища три одноповерхові цегляні споруди: приміщення для доглядача й сторожі, будинок для обмивання та будинок для відспівування (останній мав стояти навпроти головного входу, а два перші – обабіч нього). Але насправді проект було у робочому порядку переглянуто, і зрештою В. Ніколаєв спорудив навпроти головного входу одноповерхове приміщення для обмивання (не збереглося), а ліворуч – двоповерхову кам'яницю для контори, сторожі та інших функцій (нині будинок по вул. Мельникова, 44; за радянського часу був розширений). У 1894 р. кладовище почало функціонувати. На його утримання йшла частина коштів, що їх сплачувало київське єврейство до міської каси як інтегральний податок на вживання кошерного м'яса (так званий коробковий збір); певні суми надходили також від благодійників за сприяння спеціально створеного громадського правління з нагляду за цвинтарем.

Лук'янівське єврейське кладовище було розташоване на порожній місцевості, обмеженій вул. Великою Дорогожицькою, схилами Реп'яхового й Бабиного ярів та межею більш давнього Кирилівського православно-го цвинтаря (який прилягав до Кирилівської церкви й лікарні). Вздовж значної частини периметра Єврейського кладовища простягалася цегляна стіна, зведена за проектом В. Ніколаєва, в якій було влаштовано дві капітальні аркові брами. Площа цвинтаря складала (за даними на 1929 р.) 23,3 га. Тут покоїлися десятки тисяч осіб – зокрема, чимало видатних єврейських підприємців, громадських та релігійних діячів. У 1904 р. на кладовищі поховали знаменитого цукрозаводчика-мультимільйонера й філантропа Лазаря Бродського.

Одночасно з першим відведенням землі для єврейського цвинтаря у 1888 р. біля його західної межі, поблизу Бабиного Яру, міська влада надала окрему ділянку площею 1670 кв. сажнів (близько 7250 кв. м) під караїмське кладовище; у 1902 р. було додано ще 278 кв. саж. (1265 кв. м) біля фронту вул. Великої Дорогожицької, де споруджено невеликий одноповерховий цегляний будинок для ритуальних і службових потреб (не зберігся). Громада караїмів склалася в Києві у середині XIX ст. Цей етнос вважають тюркським за походженням, його віровчення ґрунтується на юдаїзмі, але відкидає рабинистично-талмудичну традицію.

На деяких планах Києва початку ХХ ст., ще далі у північно-західний бік, поряд із караїмським цвинтарем, визначено територію для магометанського кладовища. Проте можна констатувати, що місце цього відведення майже цілком припадало на відгалуження Бабиного Яру. Радше за все, міська влада мала на меті спланувати відповідну місцину, щоб облаштувати мусульманські поховання, але з якихось причин це не було здійснено. Взагалі у документах та літературі того часу не підтверджується наявність тут діючого магометанського цвинтаря (натомість старі поховання досі збереглися на татарському кладовищі на горі Щекавиці); так само в рішенні міськвиконкому від 26 червня 1962 р. «Про ліквідацію Копиловського та старо-єврейського – Караїмського кладовищ» жодним словом не згадуються мусульманські могили й надгробки. Тому можна припустити, що накреслене на планах понад сто років тому місце для магометанських поховань біля Бабиного Яру відобразило не стільки реальний стан речей, скільки перспективне відведення в разі належного нівелювання рельєфу.

Розміщення некрополів на Лук'янівці та біля Бабиного Яру було для Києва звичною справою. Як уже відзначалося, з єврейським кладовищем межував заснований значно раніше Кирилівський православний цвинтар. Спершу він прилягав безпосередньо до колишнього Кирилівського монастиря, але у 1871 р. його територія отримала значне прирощення у південно-західний бік, сягнувши зрештою 9,7 га. Поховання на Кирилівському кладовищі були розташовані не надто щільно. Помітне місце серед них займав залізобетонний склеп у стилі модерн, споруджений для померлого у 1909 р. лікаря П. Качковського та його молодшого брата, студента А. Качковського (зберігся у пошкодженому вигляді). Над протилежним схилом Бабиного Яру орієнтовно від кінця ХІХ ст. діяло невелике Копиловське кладовище, де ховали мешканців Куренівки та Сирця (втрачене внаслідок Куренівської катастрофи 1961 р.).

На південно-західній периферії Лук'янівки, де раніше було громадське пасовисько, у 1878 р. засновано міське православне Лук'янівське цивільне кладовище (між сучасними вул. Дорогожицькою, Оранжереєю, Дегтярівською). Спершу Київська дума відвела під нього 3 десятини землі (близько 3,3 га), проте у подальшому територію цвинтаря було значно розширено, і на початку ХХ ст. вона складала вже 17 десятин (понад 18,5 га). У 1887 р. освятили кладовищенську каплицю (перетворену у 1910 – 1911 рр. на церкву Св. Катерини; не збереглася). На Лук'янівському цивільному кладовищі поховано значну кількість видатних киян – місь-

ких діячів, підприємців, інженерів та науковців, майстрів літератури й мистецтва тощо. Нині цей некрополь має статус державного історико-меморіального заповідника.

Зоною поховань стала й частина порожнього міського простору між нинішніми вул. Мельникова та Дорогожицькою. Зокрема, у 1910 р. тут було відведено землю під перспективне розширення Лук'янівського цвинтарного кладовища та під цвинтарі для окремих релігійних конфесій – християн-євангелістів, а також маріавітів (секта у католицизмі). Тут-таки ще раніше, від кінця XIX ст., діяло православне Братське Лук'янівське кладовище для військовослужбовців (іноді згадується як Старобратське; поховання не збереглися). На базі цього цвинтаря згодом, у повоєнні роки, було створено сучасне Військове кладовище.

Наявність біля Бабиного Яру армійського некрополя пояснюється тим, що навесні 1869 р. місто надало величезну (у кількості десятин) територію в районі Сирця, верхів'я Бабиного Яру та Старо-Житомирської дороги військовому відомству під літні табори Київського гарнізону. Тут було збудовано численні легкі житлові споруди та шпиталь, облаштовано плаці, стрільбища, поле для навчань. Для православних відправ серед солдатів та урочистих богослужінь було у 1895 р. споруджено стаціонарну дивізійну церкву Сирецьких таборів. Дерев'яну будівлю з шатровою банею і дзвіницею безкоштовно звів технік-будівельник А. Краусс. Церква не мала власного імені, оскільки фактично являла лише оболонку храму. Сюди вносили похідний пересувний престол і антимінс тієї дивізії, котра перебувала у таборі. Храм містився у межах кварталу між сучасними вул. Олени Теліги, Івана Гонти, Тимофія Шамрила й Дорогожицькою (не зберігся). Міська влада брала до уваги зону розташування таборів також під час обрання ділянок і приміщень під зимові казарми гарнізону. Так, на початку XX ст. на Лук'янівці було збудовано комплекси будівель військового призначення для особового складу 131-го піхотного Тираспольського полку по вул. Великій Дорогожицькій та 165-го піхотного Луцького полку по вул. Дегтярівській.

Про зовнішнє враження, що його справляла територія Сирецьких таборів, свідчать спогади відомого українського вченого та державного діяча С. Єфремова, котрий у 1901 р., після закінчення Київського університету, відбував тут військову повинність:

«По обидва боки без кінця йшла рівною лінією смуга дерев, між якими білили солдатські полотняні островерхі палатки, обложені внизу зем-

лею та дерном. Перед лінією було чисте голе поле, на якому за якихсь гонів двоє стояла невеличка дерев'яна церковка – лагерна церква. Ще далі, за Лук'янівським кладовищем, мрів у тумані Київ з своїми тяжкими будинками, золотими банями церков, шпилями та садами, оповитий ще вранішньою сизою млою, що вже почала хитатися й розтавати на сонці. Позад солдатських, в чотири ряди, палаток, рівною струною, од краю й до краю безконечного лагерь простяглася обсаджена деревами офіцерська “лінійка” – стежка, якою, як я зараз довідався, могли ходити тільки офіцери і ні в якому разі “нижні чини”. За лінійкою тією розкидано правильними рядами невеличкі будиночки – павільйони, деякі досить вигадливої архітектури, що служили помешканням для офіцерів. Ще далі назад, крізь зелену гущавину акацій, грабів, в'язів здіймали свої маківки будинки “офицерских собраний” («Щоденник. Про дні минулого (спогади)», с. 496–487).

Слід зауважити, що землекористування військового відомства було обмежене суміжними міськими хуторами, наданими у довгострокове користування приватним особам. Усе це чітко фіксувалося на планах, тож Сирецькі табори мали цілком конкретну локалізацію і не поширювалися, зокрема, далі верхів'я Бабиного Яру.

Транспортні маршрути на північній околиці

Діяльність величезного табірної комплексу та поступове освоєння забудовою території Лук'янівки змушували до відповідного удосконалення транспортних сполучень. Наприкінці XIX та на початку XX ст. складалася мережа шляхів у різних напрямках. Безпосередньо біля верхів'я Бабиного Яру з боку міського центру до військових таборів проходила Лагерна вул. (нині Дорогожицька), що відгалужувалася від Великої Дорогожицької в південний бік, повз Лук'янівське цивільне кладовище. Сама вул. Велика Дорогожицька за Лук'янівським єврейським кладовищем впиралася у Бабин Яр. Сполучення між Сирцем та Куренівкою підтримував звивистий шлях, що оминав відгалуження Бабиного та Сирецького ярів; у тилу таборів поступово формувалася нинішня Сирецька вул. До Кирилівських закладів з нагірного боку вела спершу незручна дорога, що починалася в тилу Єврейського кладовища. У 1910 р. керівник Кирилівської лікарні професор П. Нечай спробував влаштувати новий парадний в'їзд до свого закладу від Лук'янівки, для чого було перетнуто дамбами верхів'я відгалужень Реп'яхового яру і створено там проїжджий шлях.

Запровадження у Києві на початку 1890-х рр. трамвайного сполучення наклало свій відбиток на транспортну ситуацію біля Бабиного Яру. Вже у 1895 – 1896 рр. було створено маршрут трамваю від Лук'янівки до Сирецьких таборів (тут, на відміну від переважної більшості міських трамвайних ліній, використовувалася не електрична, а парова тяга). Маршрут діяв теплої пори року (відповідно до функціонування таборів); він починався від парафіяльного храму Лук'янівки – церкви Св. Федора на перетині Багговутівської та Овруцької вул., а звідти виходив на Лагерну вул.

Згодом, у 1904 р., за допомогою трамваю було скорочено шлях між Лук'янівкою та Куренівкою. Нова електрифікована Лук'янівська лінія проходила від тієї ж церкви Св. Федора до вул. Макарівської, а звідти до вул. Кирилівської вели колії, прокладені безпосередньо по схилу Реп'яхового яру. Пасажири трамваю могли милуватися надзвичайно мальовничою панорамою Реп'яхового та Бабиного ярів, прикрашеною струнками силуетами Кирилівської церкви і дзвіниці. За цим ландшафтом закріпилася фольклорна назва «Київська Швейцарія».

До вирішення транспортних проблем місцевості долучилася й залізниця. У 1910-ті рр. вельми актуальною для Києва була тема залізничного кільця навкруг історичної частини міста, з частковим охопленням лівобережної смуги та спорудженням нового мосту через Дніпро. З цією метою було розпочато масштабні роботи, які полягали, зокрема, у прокладенні колій біля Сирецького яру, крізь Куренівку та оболонські луки. Події Першої світової війни зробили удосконалення логістичної системи Києва особливо важливим, тож у 1917–1918 рр. вже існували діючі відрізки залізниці та станційне господарство у районі сучасної станції «Петрівка» й біля Куренівки. Цікаво відзначити, що на планах різних складових частин київського залізничного вузла станом на 1918 р. як один з орієнтирів напрямку використано Бабин Яр.

Незалежно від улаштування згаданого залізничного кільця, нагальні потреби війни змусили міське та залізничне керівництво створити додаткову товарну станцію для зручнішого постачання Києва дровами та харчами. Місце для неї обрали біля Дегтярівської вул., куди було спрямовано від основної лінії залізниці спеціальну Лук'янівську гілку. На перетині цієї гілки з Брест-Литовським шосе (нині проспектом Перемоги) довелося організувати транспортну розв'язку, відому як «Перетин» (рос. «Пересечение»). У 1915 р. було проведено необхідні роботи, а у 1916-му товарна станція «Лук'янівка» («Київ-Лук'янівський») уже діяла. Поблизу

неї, на місці колишнього тиру й розплідника тварин Товариства правильного полювання (біля південно-східної межі Лук'янівського цивільного кладовища), розмістилися продуктові склади – кагати. Станцію «Лук'янівка» спершу було задумано як тимчасову, допоміжну на час війни. Але вкотре виправдалася істина, що немає нічого постійнішого, ніж тимчасове: експлуатація станції тривала аж до 1960-х рр.

Тим часом значна частина території на периферії Лук'янівки та у Кирилівських ярах усе ще являла майже пустир з розкиданими де-не-де хатинками, городами, козячими пасовиськами. Їхній «первозданий» вигляд та зручне сполучення з центром міста сприяли проведенню освітніх натуралістичних екскурсій. Київський природознавець М. Шарлемань зазначав:

«Ці місця чомусь мало знайомі екскурсантам, а між тим тут є дивовижні кутки, і коли потрапляєш сюди, то не віриться, що перебуваєш біля самого міста і що шлях у 15–20 хвилин відділяє тебе від трамваю» («Краткий путеводитель по Киеву и его окрестностям для естественного-исторических экскурсий», с. 21).

Інший дослідник київських околиць, педагог В. Кистяківський залишив розгорнуту природничу характеристику Реп'яхового і Бабиного ярів, яка справляє чудовий «ефект присутності» (для кращого розуміння цього тексту нагадаємо, що 1 сажень дорівнює 3 аршинам, або 2,134 м, а 1 верста – 500 сажнів, або 1,67 км):

«Хребет, на якому міститься Єврейське кладовище, поділяє простір, що за формою наближається до квадрата зі стороною понад 2 версти, на дві похилі улоговини stokів, котрі швидко понижуються мірою наближення до крутого обриву в долину річки Дніпро. Обидві вони у даний час вкриті рясною мережею ярів, що швидко розростаються <...>. Обігнувши вздовж паркану Єврейське кладовище, причому доводиться переправлятися через цілу низку коротких, але крутих вибоїн, які обриваються до розташованої ліворуч крайньої гілки системи, ми підходимо до стрімкого (градусів 50) схилу дуже глибокого яру, що є відгалуженням крайньої гілки. Протилежний схил, утворений слабко зцементованим піщаником та щільними суглинками, є ще вищим і крутішим. У більш пологих місцях виходи корінних порід вкриті піваршинним шаром осипу, що не дає опори для ноги. Подекуди стрімкі стіни сягають 3–5 саж. Тому вони позбавлені рослинності <...>. Ми рухаємося дещо опуклим хребтом, який здійснюється у північно-східному

напрямку до свого найвищого пункту. Ця височина, похила з південного заходу, різко обривається на північний схід. Її панівне становище дає змогу охопити поглядом всю систему північних ярів; вид звідси на долину Дніпра частково закритий пагорбом Кирилівської лікарні та підвищеною закраїною плато. Коли потім спуститися терасоподібним, складеним із суглинків, схилом на дно відомої вже нам лівої гілки, то значний інтерес являє дослідження її як у напрямку верхів'їв, так і в бік пониження. У напрямку до верхів'їв звужується дно, стаючи ступінчастим та більш стрімким, крутішими стають і бічні схили, на яких зникають осипи й виступають корінні породи, долина перетворюється на ущелину. Під час руху у протилежному напрямку ті ж явища повторюються у зворотному порядку. Далі або ближче, залежно від місця спуску, пісок, що вкриває дно яру, стає більш вологим, коливається під ногами, а крізь отвір, зроблений у ньому палицею, бризкає вода. Ще трохи, і ми досягаємо місця, де яр врізається у водоносний горизонт: вода виступає на поверхню, а в кількох десятках кроків можна помітити слабку течію струмка» («Физико-географические экскурсии в окрестностях Киева», с. 72–75).

Напередодні Другої світової

Бурхливі події революції та громадянської війни не надто змінили стан місцевості навколо Бабиного Яру. Перші помітні новації стосувалися належності земельних ділянок та будівель, що за більшовицької влади відійшли у розпорядження державних органів. Колишня Єврейська лікарня перетворилася на Обласну. «Кирилівські богоугодні заклади» було цілковито перепрофільовано на психоневрологічну лікарню, яка у 1920-ті – 1930-ті рр. чомусь називалася на честь Тараса Шевченка (з 1936 р. носила ім'я академіка І. Павлова). Давню монастирську садибу 1929 р. було проголошено державним Києво-Кирилівським заповідником. Того ж року припинилося використання Кирилівського храму як культової споруди. У 1937 р. було розібрано дзвіницю, чим істотно збудовано ансамбль; від старовинного монастирського муру залишився тільки невеликий фрагмент з однією вежею.

Деякі з давніх кладовищ на Лук'янівці ставали закритими для подальших поховань. Так, Кирилівське кладовище перестало діяти у 1929 р. через невпорядкованість; Лук'янівське єврейське кладовище довелося закрити у 1937 р. внаслідок відсутності вільних місць. Стосовно його тогочасного стану виявлено промовисті документи у фондах Державного архіву м. Києва. Вони засвідчують, що у 1932 р. завод «Більшовик» отри-

мав дозвіл Київської міськради на демонтаж цегляної стіни навколо єврейського кладовища з використанням цегли для своїх будівельних потреб. Керівництво заводу обіцяло натомість спорудити огорожу з іншого матеріалу, але виконувати свою обіцянку не поспішало, через що після знесення частини муру по фронту вул. Мельникова цвинтар неможливо було захистити від проникнення худоби та злочинних елементів. Дізнавшись про таке неподобство, президія міськради заборонила подальше руйнування стіни та спеціальною постановою зобов'язала директора заводу «протягом декади встановити нову огорожу на місці старої». Зрештою, замість кам'яної стіни кладовища вздовж вул. Мельникова з'явився дерев'яний паркан. Цей факт варто брати до уваги, аналізуючи спогади учасників трагічних подій 29 – 30 вересня 1941 р.

Лук'янівських цвинтарів торкнулися жахливі події 1930-х рр. у Києві. Існують архівні свідчення про те, що на терені колишнього Братського кладовища у 1933 р. відбувалися масові безіменні поховання «безпритульного декласованого елемента» – біженців із сіл, які ставали жертвами Голодомору (їхні мертві тіла збирали на вулицях міста, передавали до Жовтневої лікарні на розтин та огляд, а потому партіями перевозили на цвинтар біля Бабиного Яру). Про Лук'янівське цивільне кладовище відомо, що тут потайки, по ночах, ховали просто під алеями замордованих «ворогів народу», привезених із катівень НКВС у Лук'янівській в'язниці на початку вул. Дегтярівської.

Сирецькі табори залишалися в користуванні оборонного відомства. «Військова присутність» на Лук'янівці дедалі зростала. Зокрема, колишні Дегтярівські благодійні заклади на початку 1930-х рр. перетворилися на казармене містечко. Тут розмістили танкову бригаду, а з 1938 р. – танково-технічне училище. Неподалік, обабіч початкового кварталу Лагерної (Дорогожицької) вул., діяло ремонтне господарство з обслуговування автотранспорту та бронетехніки, від якого донині залишилися окремі будівлі, що їх по війні зайняв мотоциклетний завод та колишні гаражі. Що ж до Сирецьких таборів, то їхня територія після скасування приватного користування земельними угіддями набула значного прирощення. Тут у передвоєнні роки відбувалися навчання бронетанкових частин, містився полігон.

Благоустрій Лук'янівки поволі зростав, особливо після того, як у 1934 р. Києву було повернуто статус столиці УСРР. По вул. Мельникова велося масштабне нове будівництво; у 1930-ті рр. тут, зокрема, було споруджено житловий будинок та гуртожиток лікарів (нині № 12), житловий

будинку працівників НКВС (№ 75), житловий будинок командного складу Дніпровської військової флотилії (№ 32, архітектор С. Григор'єв).

Водночас природне середовище ще зберігало властивий йому характер. Хоча трамвайний маршрут крізь «Київську Швейцарію» було після громадянської війни скасовано, але чимало киян залюбки навідувалися до Кирилівських ярів. Опису цієї місцини було, зокрема, присвячено нарис «Кирилівський гайок» у міському журналі «Глобус» (1929 р.). Там було оцінено простір навколо ярів як «комплексну пам'ятку природи» і наведено соковиті народні назви для його найбільш характерних кутків – «Великий Кавказ», «Малий Кавказ», «Жигульовські гори», «Щаслива долина» тощо. Автор роману-документа «Бабин Яр» А. Кузнецов згадував про струмок із чистою водою на дні Бабиного Яру, де він у дитинстві купався. Неподалік від ярів, на місці сучасного Інституту міжнародних відносин по вул. Мельникова, було влаштовано Акліматизаційний сад, заснований академіком М. Кашенком.

Останнім часом поширювалися публікації з твердженнями стосовно того, нібито Бабин Яр у 1930-х рр. використовували як місце страт, проведених органами НКВС. Проте автори подібних версій не наводять реальних фактів та дат. Навпаки, з документальних джерел відомо, що у передвоєнні роки міська влада бачила у Бабиному Ярі місце для створення спортивного комплексу. Зокрема, за ініціативою Тсоавіахіму (Товариства сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву) тут деякий час проводилися навчальні стрільби. Навесні 1937 р. було повідомлено про намір спорудити на великій території посередині Бабиного Яру стрілецький комплекс із спеціальним тиром-полігоном, трибунами на 1500 – 2000 глядачів і будинком снайперської школи з гуртожитком та їдальнею, відповідно оформлений та благоустроєний. Утім, масштабний задум не було реалізовано, і вже від 1940 р. тут-таки мало розгорнутися будівництво лижної бази з трампліном. Але цьому завадив початок війни з гітлерівською Німеччиною, а у вересні 1941-го долю Бабиного Яру було спрямовано у зовсім інший бік...

Література

- Бабин Яр: человек, власть, история: Документы и материалы.* В 5 кн. – Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К.: Внешторгиздат Украины, 2004. – 597 с.
- Вулиці Києва: Довідник* / Упорядники А. В. Кудрицький, Л. П. Пономаренко, О. О. Різник. – К.: «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1995. – 352 с.
- Голб Н., Прицак О. *Хазарско-еврейские документы X века.* – Москва – Иерусалим: ГЕШАРИМ, 1997. – 240 с.
- Добровольский Л. *Летописный Дорогожич: К вопросу о давнишних Киевских пригородных укреплениях.* – К.: изд. Киевского отдела Императорского Русского Военно-Исторического общества, 1914. – 25 с.
- Ефремов С. *Щоденник. Про дні минулого (спогади).* – К.: «Темпора», 2011. – 792 с.
- Железняк І. М. *Київський топонімікон.* – К.: Видавничий дім «Кий», 2013. – 224 с.
- Зінов'єв-Іконников. Кирилівський гайок // *Глобус.* – К. – 1929. – Жовтень. – № 19. – С. 301, 302.
- Кальницький М. *Еврейские адреса Киева: Путеводитель по культурно-историческим местам.* – К.: «Дух і Літера», 2012. – 368 с.
- Кистяковский В. В. Физико-географические экскурсии в окрестностях Киева // *Педагогическая мысль.* – Выпуск II. – К., 1905. – С. 59–86.
- Книга памяти: Бабин Яр* / Автор-составитель И. М. Левитас. – К.: Еврейский совет Украины; Киевское общество еврейской культуры; Фонд «Память Бабьего Яра», 1999. – 300 с.
- Кузнецов А. В. *Бабин Яр: Роман-документ.* – Запорожье: СП «Интербук», 1991. – 376 с.
- Літопис Руський за Іпатським списком* / Перекл. Л. Є. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – XVI + 591 с.
- Мовчан І. І. *Давньокиївська околиця.* – К.: «Наукова думка», 1993. – 176 с.
- Петров Н. И. *Историко-топографические очерки древнего Киева* / Из журнала «Труды Киевской духовной академии» за 1896 и 1897 г. – К., 1897. – 268 с.
- Проценко Л. А. *Історія Київського некрополя.* – К.: «Укрбланквідав», 1995. – 413 с.

- Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.* – К.: изд. Временной комиссии для разбора древних актов, 1874. – II + 48 + 180 + 176 + X с.
- Словник мікрогідронімів України. Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина. Черкащина* / Укл. І. М. Железняк, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш та ін. – К.: Обереги, 2004. – 448 с.
- Стельмашенко М. *Кладовища міста Києва* / Відбитка з Праць Комісії для виучування фінансових справ, в. 4 – «Господарство м. Києва». – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1929. – 27 с.
- Стрілецький стадіон в Бабинім яру // *Більшовик.* – 1937. – 21 березня. – С.2.
- Толочко П. П. *Історична топографія стародавнього Києва.* – К.: «Наукова думка», 1972. – 219 с.
- Шарлемань Э. (Н.) *Краткий путеводитель по Киеву и его окрестностям для естественно-исторических экскурсий.* – К.: изд. Киев. Орнитол. о-ва им. К. М. Кесслера, 1916. – 54 с.
- Шевченківський район міста Києва: Збірник матеріалів з історії економічного і культурного розвитку району за 40 років Радянської влади.* – К.: Шевченківський РК КП України м. Києва, 1957. – 192 с.
- Яковлев А. Предместья города Киева: Преорка, Куреневка и Сырец (историко-юридический очерк) // *Известия Киевской городской думы.* – 1914. – № 11. – С. 50–72.

РОЗДІЛ 2

БАБИН ЯР: НАПЕРЕДОДНІ ТРАГЕДІЇ

Ігор Щупак

Увитоків нацистської ідеології

Події Другої світової війни і трагедія Бабиного Яру мали свої витоки в попередніх десятиліттях. Деякі історики говорять про Тридцятирічну війну XX століття – від початку Першої світової війни у 1914 р. і до закінчення Другої світової війни в 1945 р. У центрі цих подій перебувала Україна, будучи складовою, за виразом Тімоті Снайдера, «Кривавих земель». На цьому просторі від центральної Польщі до західної Росії в період між 1933 і 1945 роками нацистський і советський режими знищили мільйони людей. Саме на цих «Кривавих землях» жила більшість євреїв Європи, саме тут перетиналися імперські плани Гітлера та Сталіна, саме тут билися Вермахт і Червона армія, саме тут зосередили свої сили советський НКВС і німецька РСГА.

Нацистська Німеччина, відповідальна за розв'язування Другої світової війни, як країна-агресор мало відрізнялася від другого агресора – Советського Союзу. Але специфічна нацистська ідеологія, замішана на радикальному антисемітизмі, зумовила один із найбільших злочинів в історії людства – Голокост.

Історичною передумовою зародження нацизму стала поразка Німеччини у Першій світовій війні. Цю поразку було розцінено як крах «німецької ідеї», а визнання Німеччини винуватицею розв'язування війни і виплата, за Версальським договором, величезних репарацій вплинули на зміни у ставленні німецького суспільства до республіки та демократії. До того ж антисемітизм, поширений у певних прошарках німецького населення,

покладав відповідальність за війну та поразку в ній на «міжнародних єврейських фінансистів» і єврейство взагалі.

Реваншизм, антисемітизм, ксенофобія стали ідейним підґрунтям німецького націонал-соціалізму. Для оформлення нацистської доктрини використовувався різноманітний і суперечливий спектр філософських, економічних, історичних та соціологічних концепцій, зокрема расові теорії Ж. Лагарда, А. де Гобіно, Г.-С. Чемберлена, соціал-дарвінізм тощо. У 1919 р. в Мюнхені утворилася Німецька націонал-соціалістична партія (НСДАП), яку в 1921 р. очолив Адольф Гітлер. Програма НСДАП «25 пунктів», ухвалена в 1920 р., передбачала об'єднання всіх етнічних німців у складі «Великої Німеччини», скасування умов Версальського договору, утворення сильної централізованої державної влади, розширення німецького «життєвого простору», обмеження діяльності трестів і монополій, створення «здорового середнього стану», а також містила цілу низку антисемітських положень і вимог.

Упродовж 1920-х рр. з'явилися два основні програмні виклади ідеології націонал-соціалізму: «Моя боротьба» Адольфа Гітлера (1925) та «Міф ХХ століття» Альфреда Розенберга (1929). У цих роботах поєднувалися псевдоісторичні концепції виняткової історичної місії «арійської раси» та антисемітські гасла, критика ліберальної демократії та комунізму, пропаганда реваншу та зовнішньої експансії. Ідейні течії, що співіснували в НСДАП до 1934 р., мали відмінності лише в баченні майбутніх соціальних реформ та ставленні до великого капіталу.

Складовими нацистської ідеології були расизм і теорія розширення «життєвого простору». В основу «вчення» про біологічну та духовну відмінність народів було покладено «принцип крові», за яким лише арійсько-нордична раса могла бути носієм найкращих людських якостей. Декларувався постулат: що чистіша кров народу – то більше в ньому вартісних якостей, через що арійсько-нордична раса не повинна змішуватися з іншими. Тому всю історію людства було проголошено боротьбою за чистоту «вищої» раси, відокремлення від неї «іншорасових» елементів та утвердження панівного її становища у світі.

Відповідно до нацистської расової теорії все людство було поділено на «вищі» та «нижчі» раси. «Вищою» проголошувалася «арійсько-нордична раса»; шаблоном нижче визначили «середземноморську расу»; ще нижчий ступінь посідала «слов'янська раса». Євреям узагалі не знаходилося місця в «ієрархії людських рас».

Радикальний, войовничий антисемітизм посідав особливе місце в

нацистській ідеології. Дегуманізація євреїв зводила їх до рівня нелюдей, «паразитів». Нацисти наголошували, що євреї являють «пряму протилежність арійцю». Як зазначає провідний дослідник Голокосту Єгуда Бауер, нацисти вбачали в євреях не лише іншу расу, а, понад те, – антирасу, уособлення Сатани, бацилу, осквернителів культури і смертельних ворогів арійських народів. Ця ідеологія в подальшому стала основою практики нацистського геноциду та Голокосту, одним із символів якого був Бабин Яр.

Нацистська расова теорія, стверджуючи виняткові якості «німецької раси» та неповноцінність інших, стала обґрунтуванням права Німеччини на розширення «життєвого простору» (Lebensraum). Гітлер стверджував, що після Першої світової війни у світі несправедливо розподілено території – між державами існує диспропорція в кількості населення та землі, здатної його прогодувати. Німеччина, на думку фюрера, була «несправедливо обділена» і тому мала боротися за «відновлення справедливості»:

«Політика держави повинна забезпечити для існування раси створення життєздатного співвідношення між кількістю та зростанням населення, з одного боку, і розміром та якістю території – з іншого».

Звідси випливала ідея необхідності війни Німеччини за землі сусідніх, «нижчих» рас.

Ця війна проти ворогів «Третього Райху», об'єднаних довкола «єврея-архіворога», була одним із мотивів рішення нацистів розв'язати Другу світову війну – вважає Єгуда Бауер:

«Антиєврейський похід був вирішальною складовою нацистської есхатології, наріжним каменем їхньої світобудови, а не лише однією з частин їхньої програми. Майбуття людства залежало від їхньої перемоги над єврейством».

На відміну від більшовиків, нацисти вважали відповідальними за світовий устрій не капіталістів-імперіалістів, а змовників-євреїв. Погляди нацистів полягали, зокрема, в тому, що євреї контролювали і фінансовий капітал, і «поширення комунізму», а отже, Америку, Велику Британію і Союзний Союз. Комунізм, за уявленням Гітлера та його однодумців, являв єврейську «казку» про недосяжну рівність, задуману для того, щоб загнати наївних європейців у єврейське ярмо. Тому відповіддю на «безжальний єврейський капіталізм і комунізм» міг бути лише націонал-соціалізм, який означав «відновлення справедливості для німців коштом інших».

Крім «історичного» та «расового», радикальний антисемітизм ґрунтувався на релігійному та побутовому антисемітизмі, підкріплювався ідеями про «єврейських масонів-революціонерів» як ворогів німецького народу та «винуватців» поразки Німеччини в Першій світовій війні, живився міфами про «жидо-комуну» в ССР.

Прихід нацистів до влади

Нацистська ідеологія стала державною ідеологією в Німеччині, коли нацисти прийшли до влади у 1933 р. Цьому сприяли реваншистські настрої після поразки у Першій світовій війні та принизливі умови Версальського миру, соціальна незахищеність більшої частини населення за умов глибокої соціально-економічної кризи та нездатність влади подолати її. Велику роль як у приході нацистів до влади, так і в подальшому ствердженні нацистської диктатури відіграла ефективна пропаганда, а також гостра боротьба між противниками нацистів – комуністами та соціал-демократами.

30 січня 1933 р. президент Пауль фон Гіндербург своїм декретом призначив Адольфа Гітлера райхсканцлером – головою німецького уряду. Поступово Німеччина стала перетворюватися на тоталітарну державу. 2 лютого 1933 р. було розпущено Парламент і призначено нові вибори. 4 лютого вийшов президентський указ «Про захист німецького народу», що обмежував свободу преси. 17 лютого поліція отримала право застосовувати вогнепальну зброю проти політичної опозиції, 22 лютого – створено «допоміжну поліцію» (Hilfspolizei, скорочено Ніро), 27 лютого – запалав Райхстаг, що стало приводом для арештів комуністів, заборони комуністичної преси.

За умов терору, 5 березня 1933 р. відбулися вибори, на яких НСДАП здобула відносну перемогу – 43,9%. Не набравши абсолютної більшості голосів, нацисти відтоді остаточно відмовилися від спроб маскування видимістю наявності демократії та збереження конституції.

23 березня Гітлер провів через Парламент закон про надзвичайні повноваження уряду; проти закону голосували тільки соціал-демократи. 22 червня цю партію було заборонено і розпущено, а 14 липня поза законом опинились усі інші партії, окрім НСДАП, що злилася з державою. З 1933 р. по всій країні з'явилися концентраційні табори для утримання в них «ворогів Райху». Було ліквідовано основні політичні права громадян – свободу слова, зібрань, недоторканність житла, таємницю листування.

Утвердження влади нацистів у Німеччині відбувалося майже за пов-

ної мовчазної згоди суспільства. Пізніше лютеранський пастор Мартін Німеллер, який виступав проти нацизму, висловився так:

«Коли нацисти прийшли за комуністами, я залишався безмовним. Я не був комуністом. Коли вони саджали соціал-демократів, я промовчав. Я не був соціал-демократом. Коли вони прийшли по членів профспілки, я не протестував. Я не був членом профспілки. Коли вони прийшли по євреїв, я не обурився. Я не був євреєм. Коли вони прийшли по мене, не залишилося нікого, хто б заступився за мене».

Одним із етапів на шляху до зміцнення влади Гітлера була ліквідація ним своїх політичних противників у самій нацистській партії. Гітлер за допомогою охоронних загонів (СС) у ніч на 30 червня 1934 р. (що отримала назву «ніч довгих ножів») фізично знищив Ернста Рема та інших лідерів штурмовиків. За цими подіями уважно стежив інший диктатор – Йосиф Сталін. За спогадами радянського державного діяча Анастаса Мікояна, Сталін захоплювався сміливістю, затятістю Гітлера на його шляху до зміцнення своєї влади.

«От молодець, от здорово, – казав Сталін. – Це ж треба вміти!»

Подальші трансформації в Німеччині характеризувались посиленням контролю над економікою, іншими сферами життя та підготовкою їх до війни, а також масовим насильством та репресіями всередині країни.

Нацистські репресії та державний антисемітизм

Провісником майбутнього насильства стало спалення нацистами книжок, авторами яких були ліберали, соціалісти, пацифісти, євреї. 10 травня 1933 р. у багатьох німецьких містах під «патріотичну» музику і «полум'яні речівки» (Feuersprüche) у вогонь жбурили книжки, серед авторів яких були Ісак Бабель, Бертольд Брехт, Ярослав Гашек, Михайло Зощенко, Еріх Кьостнер, Генріх Манн, Карл Маркс, Ліон Фейхтвангер, Зигмунд Фройд та багато інших.

Нацистський режим не обмежувався спалюванням книжок. У перебігу розгорнутих репресій тільки на початок 1935 р. було фізично знищено понад 4200 «ворогів Райху», 515 тис. осіб заарештовано. Станом на 1939 р. в ув'язненні перебувало понад 300 тис. осіб. Сотні тисяч німців емігрували, у тому числі – євреї за походженням.

Євреї були головною мішенню репресій. 1933 року в Німеччині проживало близько 500 тис. євреїв (менше ніж 1% загальної кількості населення

країни), які були досить сильно асимільовані. Євреї говорили німецькою, добре знали німецьку історію і культуру, пишалися країною. Інколи здавалося, що вони були більше німцями, ніж євреями. Але державний, офіційний антисемітизм посилювався. З весни 1933 р. почався організований владою бойкот усіх установ, фірм, магазинів, що належали євреям, хоча тоді його ще не підтримувала більшість німецького населення. У 1935 р. були прийняті «Нюрнберзькі закони», що позбавили євреїв німецького громадянства, заборонили їм обіймати посади в державному апараті, мати власний бізнес, брати шлюб з німцями (німкенями) і отримувати освіту в державних навчальних закладах. Їхні власність і підприємства підлягали реєстрації та конфіскації.

Проти ночі з 9 на 10 листопада 1938 р. влада організувала «Кришталеву ніч» – антиєврейський погром, було розбито й розграбовано єврейські крамниці, аптеки і т. ін. Жертвами погрому стали десятки тисяч осіб. Євреям заборонялося з'являтися у громадських місцях, займатися багатьма видами діяльності, вони були зобов'язані постійно носити на одязі нашиту жовту шестикутну зірку.

Втім, практику масових убивств, організованих нацистами, вперше було задіяно не проти євреїв, а проти... «неправильних», «неповноцінних» німців.

Расистські постулати нацистів щодо «вищих» та «нижчих» рас перегукувалися з деякими іншими ідеями, зокрема – евгенікою. Чимало німецьких лікарів, прибічників евгеніки, співпрацювали з нацистами у програмі примусової стерилізації. Для того, щоб «расова гігієна» остаточно посіла провідне місце в медичній практиці, її зробили навчальною дисципліною в системі освіти та підвищення кваліфікації лікарів, а з 1936 р. – екзаменаційним предметом. Стерилізації через хірургічну операцію або опромінювання підлягали німці, хворі на спадкові недуги.

Примусова стерилізація загрожувала також людям, яких визначали як «асоціальних психопатів», тобто «морально відсталих», тих, хто не займався регулярною трудовою діяльністю або мав кримінальну судимість. Жертвами цієї «програми» стали також роми та синті, – через те, що їм приписувалася патологічна «схильність до злочинності». Від хірургічних втручань загинуло близько 2% жінок. Станом на 1939 р. жертвами стерилізації в Німеччині та Австрії стали, за деякими оцінками, до півмільйона людей.

Після нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. та початку Другої світової війни Гітлер фактично розпочав таємну війну і проти власного, німецького народу. У жовтні 1939 р. на аркуші свого приватного поштового паперу, датованому заднім числом (1 вересня 1939 р.), він написав:

«Райхсляйтера Боулера і доктора Брандта призначаю відповідальними уповноваженими в поіменному розширенні кола лікарів з метою забезпечення «смерті з жалю» для невиліковно, як підказує здоровий глузд, хворих, за відповідного лікарського висновку, відповідно до їхнього стану».

Таким чином Гітлер розпочав перехід від запобігання так званого «неповноцінного життя» до його знищення, до політики вбивств, що маскувалася евфемізмами «смерті з жалю» та «евтаназія».

Спеціальну нараду за участю двадцяти лікарів та директорів психіатричних лікарень було скликано в Берліні ще в липні 1939 р. Ця «конференція з евтаназії», що відбулася за два з половиною роки до Ванзейської конференції, присвяченої «остаточному розв'язанню єврейського питання», досі залишається маловідомою. Проте є приблизні дані щодо «практичних результатів» злочинної програми «вбивств із жалю». Жертвами розправ стали тисячі пацієнтів психіатричних відділень в окупованій Польщі. Восени 1939 р. загони СС розстріляли та вбили чадним газом тисячі хворих німців Померанії.

Організацією вбивств «неповноцінних» німців на теренах Райху займався підвідділ райхсканцелярії фюрера, що з квітня 1940 р. містився в Берліні на вулиці Тіргартенштрассе, 4, тому ця програма «смерті з жалю» отримала назву «Акція Т4». Після реєстрації всіх медичних і опікунських закладів та притулків для інвалідів, де перебували психічно хворі, розпочалось їх систематичне знищення. Загалом по Райху шість психіатричних клінік було переобладнано під місця вбивств – там було облаштовано газові камери, які активно «працювали». Одночасно з «Акцією Т4» у 30 спеціально обладнаних для цього «дитячих відділеннях» вбивали німецьких дітей з розумовими і фізичними розладами.

Незважаючи на таємність убивств, про них стало відомо вже на початку 1940 р. У серпні 1941 р. єпископ фон Гален в одній зі своїх проповідей в Мюнстері сміливо говорив:

«Якщо дозволяється усувати даремних людей, то що трапиться з нашими бравими воїнами, які повернуться на батьківщину з важкими бойовими пораненнями, каліками, інвалідами?!»

Очевидно, для того, щоб уникнути заворушень серед населення, в серпні 1941 року «Акцію Т4» було зупинено. Але позбавлення людей життя продовжувалося: у децентралізованому порядку в лікарнях, клініках і притулках, де хворих морили голодом, позбавляли ліків; такі вбивства отримали назву «дикої евтаназії».

Як свідчать новітні наукові дослідження, унаслідок реалізації програми «евтаназії» лише на території німецького Райху було вбито від 250 до 300 тисяч німців, які страждали на психічні, розумові та фізичні розлади. Пізніше чимало хворих було вбито на окупованій гітлерівцями території ССРСР – у білоруському Могильові, українських Запоріжжі та Дніпропетровську, російських Курську і Ставрополі. Якщо нацисти вбивали «неправильних німців», громадян своєї держави, то зрозуміло, яка доля чекала на мешканців земель, захоплених гітлерівцями в ході подальшої агресії.

«Національне питання» в «інтернаціональній державі»

На землях, що до початку німецько-советської війни належали ССРСР, панував тоталітарний сталінський режим, характер якого багато в чому визначив перебіг подій Другої світової війни.

Комуністи і нацисти наголошували на «принциповій різниці» між ними. Насправді головні відмінності полягали у тому, що комуністи обстоювали ідею класової боротьби, а нацисти – збереження «расової чистоти». Крім того, в соціально-економічній сфері нацисти дбали про недоторканність приватної власності, натомість комуністи скасували її, націоналізували промисловість, колективізували сільське господарство, запровадили централізоване командне планування. Саме ці заходи, – на думку Нормана Дейвіса, – дають підстави вважати комунізм найвищою формою тоталітаризму. В принципі, тоталітарна сутність комунізму та націонал-соціалізму була подібною. Деякі люди, що зазнали на собі тиску обох тоталітаризмів, говорили про комуністів як про «червоних фашистів», а про фашистів – як про «коричневих комуністів».

Поряд із подібними явищами, треба зазначити особливості національної політики більшовиків. Знищивши за допомогою Червоної армії (російської у своїй переважній більшості) національні уряди, що постали на «національних окраїнах» колишньої Російської імперії, більшовики фактично провадили надалі її практику у сфері національно-державного будівництва. Наданням колись пригнобленим народам певних прав і пільг у царині мови, культури, освіти, підготовки національних кадрів тощо більшовицька влада намагалася загасити прояви зрослого за часів революції та громадянської війни націоналізму й у такий спосіб зміцнити внутрішню цілісність країни. Водночас советські політики намагалися сполучити вигоди неросійських народів щодо національної території, культури, мови та еліт із потребами соціалістичної економіки й унітарності держави.

З початку 1920-х років советська влада проголосила політику «коренізації», що набула в Україні форму «українізації». Проте головним завданням «коренізації» був не розвиток національного життя українців, євреїв та інших національностей, а їхня «советизація». З розгортанням наприкінці 1920-х рр. сталінської «революції згори» розпочалася руйнація єврейських – як і українських – культурних набутків. Самогубство 7 липня 1933 р. Миколи Скрипника, одного з найбільш яскравих лідерів політики «українізації» та національно-культурного будівництва національних меншин в Україні, позначило «великий перелом» у національній політиці сталінізму.

Отже, у 1930-х рр. відбулася, за висловом Романа Шпорлюка, справжня революція, яка перетворила частину націй Советського Союзу на спільноти, підлеглі росіянам. Советська влада намагалася зміцнити свою легітимність і водночас посилити лояльність населення через прискорене формування нової советської ідентичності. Це вимагало суттєвих коректив і змін в ідеології та пропаганді, і насамперед відмови від утопічного марксистського принципу пролетарського інтернаціоналізму, який почав стримувати мобілізацію радянського суспільства на модернізацію й підготовку до війни. Результатом пошуку більш прагматичної об'єднавчої концепції стало часткове повернення до моделі росієцентричного етатизму, що мало сприяти державному будівництву та забезпеченню лояльності населення до правлячого в СССР режиму.

Советський режим фактично відтворював імперський характер знищеного попередника – Російської імперії, але в новій ідеологічній упаковці. В її основі була сталінська теорія російського народу як «старшого брата» для інших народів СССР. Російському народу було призначено роль «державотворчого», «цементуючого». Таким робом фактично відроджувався колишній великодержавний принцип опертя на росіян, що існував за царської Росії.

Советському населенню було чітко сказано про це взимку 1936 р., коли головний ідеологічний рупор більшовицького режиму – газета «Правда» – наголосила особливе місце російського народу серед народів СССР, запропонувавши формулу «першого серед рівних». Зокрема наголошувалися «виняткова роль» російського народу в боротьбі за пролетарську державу та особливе значення російської культури для розвитку інших народів СССР. Саме відтоді почалось ототожнення всього російського з советським з огляду на його значний вплив. Тоді ж сформувалася певна «ієрархія советських народів» на чолі з «великим російським народом».

Права советських республік у складі СРСР остаточно стали формальними, а під декларованими принципами «пролетарського інтернаціоналізму» посилилась русифікація. Особлива роль російського народу ставала у «братньому союзі народів» дедалі більше відчутною. На тлі боротьби проти «націоналістичних збочень» національних меншин відроджувався російський патріотизм. Відбувався процес «реабілітації» традиційних російських історичних, військових та політичних цінностей. В офіційній історичній науці відшукали царів, яких трактували як прогресивних історичних постатей, а різні народи Росії, яких раніше представляли жертвами колоніальних завоювань, перетворилися на об'єкти братерської допомоги, яких росіяни врятували від їхніх власних та західних поневолювачів. Різкій критиці за «русофобію» було піддано так звану «школу Покровського», ще жорсткішій критиці – історичну концепцію М. Грушевського, в якій вбачали розрив між російським та українським народами.

Диференціація населення Советського Союзу за рівнем лояльності до більшовицького режиму мала і соціально-класовий, і національний виміри. Особливо «неблагонадійним» щодо советської системи видавалось українське селянство, і саме по ньому було завдано жорстокого удару.

Голодотворна політика Сталіна

Побудова потужної військово-промислової держави з одержавленою економікою та диктаторською системою управління супроводжувалася радикальними перетвореннями в сільському господарстві СРСР. До советської системи не могло «вписатися» працююче, самодостатнє українське селянство, яке об'єктивно обстоювало демократичні засади економічного й політичного ладу в країні. Тому влада сприймала його як серйозну загрозу реалізації планів комуністичного режиму. Це було головною передумовою проведення «колективізації», яка особливо посилилася з 1929 р.

«Колективізація» та руйнування сільських господарств, насильницьке вилучення хліба у селян, репресії призвели до жахливої катастрофи – трагедії Голодомору 1932–1933 рр. Пік Голодомору припав на весну–літо 1933 року. Дослідники називають різні цифри загиблих під час Голодомору. У будь-якому разі, йдеться про щонайменше 4 млн безневинних жертв. Не оминуло це лихо і євреїв – мешканців землеробських колоній та містечок. Практично у кожному зі спогадів про життя в єврейських містечках згадуються жахливі явища Голодомору. За дослідженням Якова Хонігсмана, особливо важким було становище

в містечках, позбавлених централізованого державного забезпечення продуктами харчування. Взимку і навесні 1933 р. помирали українці та євреї в Бердичеві, Житомирі, Умані, Білій Церкві, Фастові, Проскуріві. Прагнучи врятуватися від голодної смерті, люди тікали до великих міст, однак і там їх наздоганяла невблаганна доля. Тільки на вулицях Києва протягом січня–лютого 1933 р. було підібрано 918 померлих від голоду євреїв, за десять днів березня – 249. Мали рацію робітники-євреї одного з підприємств Бердичева, які із сумом констатували:

«На російському цвинтарі лежать більше 100 небіжчиків, померлих від голоду, а на єврейському – 40, також померлих від голоду».

Геноцид голодом став однією з форм советської репресивної політики. На злочинному характері советського та нацистського режимів наголошує Тімоті Снайдер. Він зазначає, що у 1933 році українці мільйонами помирали від найбільшого штучного голоду в історії людства. А у 1941 році Гітлер відібрав Україну у Сталіна і спробував реалізувати власний колоніальний проект, почавши з убивства євреїв і створення таборів для советських військовополонених. Сталіністи колонізували власну країну, нацисти колонізували окуповану советську Україну, а жителям України лишалися самі страждання. «За ті роки, що Сталін і Гітлер були при владі, в Україні було вбито більше людей, ніж будь-де у Кривавих землях, в Європі і навіть у цілому світі».

«Національні» та «інтернаціональні» репресії в СРСР

Масові репресії в Советському Союзі мали свої відмінності порівняно з терором, організованим нацистами. По-перше, сталінські «чистки», за дослідженням Роберта Конквеста, сягнули небаченого масштабу, коли їхніми жертвами стали мільйони людей, і все суспільство перебувало в постійному страху. Друга особливість – це методи, якими проводили репресії, доти небачені «громадсько-показові» суди, на яких головні супротивники диктатора прилюдно каялися у державній зраді. Третя особливість – непроникна завіса таємниці навколо злочинів влади.

Подальше зміцнення сталінського тоталітарного режиму супроводжувалося придушенням будь-якої опозиції всередині країни і утвердженням в СРСР советсько-російського великодержавного шовінізму, який і надалі прикривався гаслами інтернаціоналізму. В епіцентр сталінських репресій потрапили й національні меншини.

На посилення репресивної політики впливали і зовнішньополітичні

чинники: ускладнення становища Советського Союзу на міжнародній арені, зокрема прихід нацистів до влади в Німеччині. З одного боку, Сталіна вразили радикалізм та рішучість «коричневих», і советський вождь рекомендував своїм колегам по Політбюро вчитись у Гітлера того, як він розправився з опозицією та згуртував навколо себе націю (до речі, важливим інструментом такого згуртування був образ ворога, який Гітлер дав німцям у вигляді «єврея-кровопивці»). З другого боку, на початку 1930-х років на антисовєтській основі відбувалося німецько-польське зближення, що вплинуло на розгортання в Україні у 1933–1934 рр. репресій проти польської та німецької меншин.

У 1932–1933 рр. органи НКВС сфабрикували справу про «Польську Організацію Військову» (ПОВ). Найбільшого розмаху репресії сягнули у 1937–1938 рр. – часи так званої «польської операції». До середини 1938 р. було заарештовано близько 135 тисяч поляків (майже половина з цієї кількості – в Україні та Білорусі), з яких 67 тисяч стратили, а решту ув'язнили в ГУЛАГу чи заслали до Казахстану.

З середини 1930-х років посилилися репресії щодо німців. Советські чекісти виявляли «змовницькі кубла німецьких фашистських шпигунів», які ліквідовували «з усією суворістю пролетарського закону» (який тоді, як підкреслює П.-Р. Магочій, передбачав і розстріл дітей, починаючи з 12-річного віку).

Жертвами масових репресій стали також 264 тис. засуджених євреїв, іще 87 тис. євреїв було звинувачено у кримінальних злочинах, десятки тисяч членів сімей «ворогів народу» (у тому числі діти) було вислано за межі України.

Національна політика більшовиків не обмежувалася репресіями та депортаціями. Руйнації піддавались національні та релігійні традиції всіх національних меншин СРСР. Проте варто підкреслити, що для єврейської спільноти «советські перетворення» мали особливо катастрофічні наслідки. Адже вперше в тисячолітній історії єврейського народу нищилась єврейська громада – основа єврейського національного життя. Викорінення юдаїзму означало не тільки удар по духовності євреїв – так само, як войовнича антирелігійність підривала духовні основи інших народів. Єврейська традиція, юдаїзм були певними бар'єрами, які стримували розмивання єврейського способу життя, слугували перепонами проти асиміляції євреїв.

Руйнація єврейського традиційного життя советською владою викликала спротив населення. Він виявлявся насамперед у пасивній формі –

намаганні емігрувати із ССРСР. На підпільні умови діяльності перейшли численні осередки сіоністських політичних партій та молодіжних єврейських організацій в Україні.

Разом з тим необхідно зазначити, що чимало революціонерів, політичних та громадських діячів єврейського походження самі брали участь у советських антинародних та антинаціональних «експериментах». У них гору взяла орієнтація на ідеї інтернаціоналізму та світової революції. Чимало євреїв спокусилися роллю лідерів нової політичної еліти в советській державі, багато з них за місцем народження походили з українських земель: Лев Троцький (Бронштейн) – з Миколаївщини, Григорій Зінов'єв (Аппельбаум-Радомисльський) – з Київщини, Мойсей Урицький був сином черкаського купця другої гільдії. Втім, важливо розуміти, що чимало євреїв, які свідомо пішли на службу новій російській імперії – ССРСР, ставши органічною частиною системи, фактично «відмовилися» від своєї національної ідентичності, перетворилися на *homo soveticus*. Відчуття належності до єврейського народу, скажімо, у Лазаря Кагановича було не більшим, ніж «польський патріотизм» у Фелікса Дзержинського чи грузинські сентименти у Серго Орджонікідзе. Недарма двоє останніх під час відомої «грузинської справи» заслужили недобру славу російських шовіністів навіть у самому середовищі «національних нігілістів» – більшовиків.

Приблизно з літа 1938 р. в апараті ЦК партії більшовиків практично припиняються призначення чиновників єврейського походження, а з початком советсько-німецького зближення з посад стали усувати євреїв, які вціліли після «Великого терору». Якщо намагатися з'ясувати питання про ставлення до євреїв самого більшовицького вождя, то видається, що сталінський антисемітизм не виходив з етнічних симпатій чи антипатій, а зумовлювався його політичними завданнями і задумами. Відкинувши з середини 1930-х рр. «принцип пролетарського інтернаціоналізму» як основу революційного патріотизму, на користь націонал-патріотизму, Й. Сталін послідовно реалізовував це в етнічно спрямованій кадровій політиці, ідеології та пропаганді. Тож євреї, яких від початку було активно залучено до пропаганди інтернаціоналізму, у новому «російському імперському проекті» виявилися зайвими.

Вінниця, Биківня, Катинь – місця советських злочинів

Як уже зазначалося, терор, зневага до людського життя, масові вбивства заради реалізації певної ідеї були спільними рисами комунізму і нацизму.

«Бюрократії нацистської Німеччини та Советського Союзу перетворювали індивідуальні життя на масову смерть, – пише Тімоті Снайдер. – <...> Совети ховали свої масові розстріли у темних лісах та фальсифікували статистичні дані у тих регіонах, де виморили людей голодом до смерті; німці змушували своїх рабів викопувати тіла своїх єврейських жертв і спалювали їх у велетенських печах».

Масштабна хвиля советських масових репресій охопила саме Україну, де селянство чинило опір колективізації. У 1938 р. відсоток смертних вироків, порівняно з іншими видами покарань, був в Україні особливо великим. Регулярні масові розстріли позначалися величезними могильними ямами – передвісниками Бабиного Яру часів нацистської окупації.

«У Вінниці, – описує масові страти Тімоті Снайдер, – засуджених до смерті зв'язували, затикали кляпом рота і відвозили на мийку автомобілів. Там чекала машина, ревіння двигуна глушило звуки пострілів. Труп вантажили на машину і везли на місце поховання: у сад, парк або на цвинтар. Перш ніж завершити свою роботу, енкаведисти викопали не менше, ніж 87 могил для масових поховань у Вінниці й поблизу міста».

Жахливим символом советських репресій поряд із Вінницею стала також Биківня. Тут було знайдено останки жертв сталінських репресій – советських громадян, страчених НКВС протягом 1937–1941 рр. За свідченнями місцевих мешканців, до спецділянки НКВС України у Биківнянському лісі, де вже було підготовлено ями,

«щонаочі закриті вантажівки щось вивозили з Києва, а вже перед ранком від'їжджали назад. Було по 2–3 машини, а інколи ціла колона – 5–6 вантажівок, і обов'язково в супроводі автомобіля з військовими».

З початком війни рух до зони пожвавився. За кілька днів до приходу німців через Биківню в зону «зеленого паркану» чекісти гнали велику колону заарештованих із київських в'язниць.

«Колона була довжиною в цілий день ходу, – йдеться в спогадах. – Ніч поспіль у зоні за “зеленим парканом” лунали постріли, чутно було жахливі крики людей. Привозили до лісу також військових, так званих дезертирів. Вони самі собі копали яму, за командою лягали обличчям вниз і отримували кулю в потилицю».

Загальну кількість жертв биківнянського поховання остаточно не встановлено; наводяться різні цифри – від 6323 до багатьох десятків тисяч осіб.

Відомим злочином советського тоталітарного режиму є Катынь. Жертвами масових розстрілів тут стали польські солдати й офіцери. На початку березня 1940 р. у в'язницях НКВС, головним чином в обласних ізоляторах НКВС у Львові, Рівному, Луцьку, Тернополі, Дрогобичі, Станіславо́ві, Бересті, Пінську і Барановичах перебувало понад 18 тисяч в'язнів, у тому числі понад 10 тисяч поляків.

5 березня 1940 р. народний комісар внутрішніх справ Берія спрямував до Сталіна проект рішення про знищення польських громадян. Він передбачав розстріл 14 700 бранців, яких утримували у Козельську, Старобельську й Осташкові, а також 11 000 ув'язнених на теренах Західної Білорусі та Західної України. Рішенням більшовицького керівництва на смерть було приречено близько 26 000 польських громадян. До 21 травня 1940 р. «операцію» було закінчено.

Серед інших злочинів советського тоталітаризму треба згадати масові розстріли в'язнів тюрем НКВС на території України влітку 1941 р., після початку німецько-радянської війни. «Технології» знищення варіювалися залежно від конкретних умов. В останні дні перед відступом советських військ в'язнів страчували без списків, подекуди просто в камерах, за допомогою автоматів і гранат. Щоб приховати від мешканців міста передсмертні крики жертв, екзекуції виконували під шум автомобільних і тракторних двигунів. В'язні намагалися повставати, однак зазвичай їхні виступи закінчувалися суцільними розстрілами. Загалом у перші тижні війни в тюрмах Західної України було страчено близько 20 000 осіб. Більшість із них були українці, певний відсоток становили поляки, близько 10% – євреї-сіоністи.

Вінниця, Биківня, Катынь та інші місця масових страт стали такими ж ознаками злочинів советського режиму, як Бабин Яр і численні «бабині яри» – місця масових розстрілів євреїв та інших «ворогів райху» – символами нацистських злодіянь.

Німеччина та ССРСР напередодні Голокосту

У 1939 – 1941 рр. нацистська Німеччина крокувала до Бабиного Яру через загарбання Європи та поступове посилення антиєврейської політики, особливо після окупації Польщі з її багатомільйонним єврейським населенням. У цей же час Сталін намагався не стільки зберегти мир у Європі, скільки «підштовхнути» військовий конфлікт. На тлі загострення ситуації на континенті советський лідер отримував можливості для реалізації імперських амбіцій, які він маскував заявами про піклування без-

пекою керованої ним країни. Кремлівський вождь очікував, що конфлікт Німеччини з англо-французьким блоком дозволить йому у зручний момент втрутитися, забезпечивши «розширення фронту соціалізму».

На переговорах із Великою Британією та Францією, що тривали влітку 1939 р., советська сторона зажадала неприйнятних для партнерів умов (зокрема превентивної окупації Советським Союзом територій Польщі та Румунії), і перемовини було припинено. Натомість і Сталін, і Гітлер були зацікавлені в советсько-німецькому зближенні. Советський диктатор сподівався на отримання сфер впливу в Європі, а німецький фюрер прагнув кращих можливостей для нападу на Польщу.

Після відповідної дипломатичної підготовки у ніч з 23 на 24 серпня 1939 р. советсько-німецький договір про ненапад (пакт Молотова – Ріббентропа) було підписано. Тоді ж було підписано таємний додатковий протокол між ССРСР та Німеччиною про розподіл сфер впливу у Східній Європі. Советський Союз, уклавши цей договір, став союзником Німеччини, зокрема в захопленні східної частини Європи, «відведений» йому відповідно до імперської змови двох найбільших агресорів. Ці події наблизили початок Другої світової війни. Пакт дозволив Німеччині й ССРСР незабаром розбити Польщу, захопити малі держави Європи, розташовані між двома країнами-загарбниками, а ще пізніше дав Гітлерові шанс напасти на Захід, маючи підтримку й заохочення Сталіна.

Зміна владних орієнтирів від «протидії фашизму» до союзу з гітлерівською Німеччиною внесла неабияку плутанину та розгубленість у советське суспільство. Водночас советсько-німецький пакт актуалізував і антисемітські настрої, міфи про «єврейський» характер більшовицького режиму:

«Гітлер цей договір уклав, щоб відвернути увагу, – фіксувався у документі НКВС вислів “українського націоналіста” Стрелецького, – тим часом він зговориться з капіталістичними країнами, разом нападуть на ССРСР і знищать владу євреїв».

Разом із тим советські органи державної безпеки часто відзначали (особливо в перші дні після підписання пакту Молотова–Ріббентропа) позитивне реагування людей на підписання договору, адже

«Німеччина змушена визнати міць СРСР», а до того ж договір, мовляв, «зменшить загрозу війни».

Подальші події мали доленосне значення і для Європи, і для підсоветської України та її населення. 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Солдати Вермахту здійснювали розстріли як полонених поляків, так і цивільного польського населення, зокрема євреїв. 17 вересня 1939 р. східні кордони Польщі перетнули советські війська, які, відповідно до пакту Молотова–Ріббентропа, займали відведені советській державі території.

«Віддаючи половину Польщі Советському Союзу, – пише Тімоті Снайдер, – Гітлер відчиняв сталінському терору, який забрав життя стількох поляків, двері в саму Польщу. Завдяки Сталіну Гітлер отримав змогу на території Польщі почати втілювати політику масового вбивства. Два союзники розділили окуповану країну навпіл, за 21 місяць після вторгнення німецька і радянська влада вбили приблизно однакову кількість цивільних поляків...»

Так було зроблено ще один крок на шляху до Бабиного Яру.

Упродовж 1939–1941 рр. советська пропаганда докладала чимало зусиль, намагаючись представити населенню кожен чергову воєнну кампанію в контексті «подальшого розвитку сталінської політики миру». Спочатку жертвою советської «мирної політики» стала Фінляндія, потім – країни Балтії, після них – Румунія.

Важливо зазначити наслідки експансіоністської політики сталінського уряду. Адже агресія проти інших країн і народів, масштаби анексії та легкість, з якою вона здебільшого відбувалася, провокували у суспільній свідомості зростання такого явища, як «червоний імперіалізм». Він являв дивну суміш, таку собі мішанку імперіалістичних, шовіністичних, комуністичних, великодержавних та реваншистських ідей. Прихильники «червоного імперіалізму» становили незначну частину советського суспільства. Значно більше, найімовірніше, було тих, хто чекав на розгром сталінської влади у війні, що насувалася.

Черговим потрясінням для суспільства став советсько-німецький договір про дружбу та кордони, який 28 вересня 1939 р. було підписано в Москві. В Советському Союзі, який нещодавно проголошував себе головним борцем проти фашизму, було припинено антифашистську агітацію у пресі та засобами мистецтва. Натомість советські газети почали друкувати промови нацистських вождів, які широко обговорювалися і навіть вивчалися на політзаняттях у Червоній армії.

Антисемітизм, який існував у советському суспільстві, став посилю-

ватися тим його політичним різновидом, за яким советську владу пов'язували з євреями. Тож антисемітські настрої в СРСР нерідко зростали паралельно з антисоветськими. Цьому сприяло й те, що поліпшення стосунків між Советським Союзом і нацистською Німеччиною зумовлювало відсутність критики запровадженої в Райху політики офіційного антисемітизму. Таке замовчування антиєврейських дій нацистів існувало попри наявність відповідної інформації. Крім повідомлень з офіційних джерел (газет, кіно), про це розповідали у своїх листах євреї з-за кордону. Знали про це й советські органи держбезпеки.

Воєнні дії та репресії призвели до величезних потоків біженців, які рухались із заходу на схід та у протилежному напрямку, рятуючись від нацистського та советського тоталітарних режимів. Серед цих людей було дуже багато євреїв, які шукали можливого порятунку відповідно під більшовицькою чи гітлерівською владою. Арон Вайс, який жив у той час в Бориславі, що на Львівщині, згадував, як єврейські біженці, котрі перетиналися на кордоні на «зустрічних курсах», сперечалися та дивувалися «неправильному» напрямку втечі своїх сородичів, які простували «до лап НКВС» чи «до лап гестапо». Втім, значну частину євреїв надихала ідея обрання «меншого зла», яким здавалася сталінська «країна Советів» порівняно з відкрито антисемітською нацистською Німеччиною.

Становище у світі та ситуація в советському суспільстві докорінно змінилися після нападу Німеччини на Советський Союз. Під контролем нацистів опинилася советська територія, де мешкала друга за розміром (після Польщі) спільнота європейських євреїв. Таким чином, гітлерівська ідея про очищення від євреїв Європи почала набувати реальних обрисів.

Але доля євреїв залежала не тільки від загарбників, а й почасти від ставлення з боку місцевого населення. Перші дні німецько-советської війни викликали як піднесення патріотичного запалу серед частини советських громадян, так і антисоветські та антисемітські настрої. Цікаво, що чимало євреїв сприйняли початок війни з полегшенням, бо це означало кінець «дивної дружби» советської влади з антисемітським гітлерівським режимом. Зокрема, у «Спецповідомленні наркома внутрішніх справ УССР П. Мешика секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про реагування населення м. Києва у зв'язку з початком воєнних дій Німеччини проти СРСР» наводяться слова громадянина Каммерштейна:

«Я впевнений, що у євреїв в усіх країнах одтепер добре на душі, вони знають, що Гітлера знищимо». Подібні думки висловлював у перші дні

війни письменник Лур'є: «Звичайно, в будь-якій війні можуть бути жертви, але врешті-решт Гітлера буде знищено. Кажу це не тільки тому, що я – єврей».

Ілюстрацією подібних поглядів серед неєврейського населення можуть бути слова професора Белова:

«У мене нарешті відлягло від серця. Я ніколи ще не відчував себе таким відданим радянській владі, як зараз. Весь час протягом двох років мене пригнічувало відчуття нашої дружби з Гітлером – з носієм мракобісся і фашистського бузувірства і антисемітизму». Натомість інші люди сподівалися на нормальне життя за німецької окупації, що наближалася: «Німці зовсім не такі варвари, як пишуть».

Мірою поразок Червоної армії та наближення сил Вермахту до Києва антисовєтські та пов'язані з ними антисемітські настрої посилювалися. Так, спецповідомлення наркома внутрішніх справ УССР П. Мешика наприкінці липня 1941 р. фіксують слова мешканки Києва Клепфер-Чумак:

«Незабаром прийде Гітлер і <...> жидів усіх буде різати. Тоді нам усім буде краще жити».

6 серпня 1941 р. подібним чином висловлювався викладач П. М. Корбут:

«Ніхто воювати не хоче <...>. Радянській владі настає кінець. Усюди розруха, паніка і розвал тилу. Жиди зірвали війну. Вони ж перші посіяли паніку та розруху. Вони довели країну до катастрофи».

За лічені дні до трагічних вересневих подій у Києві лише певна частина українського населення була налаштована на захист своєї землі від німецьких загарбників. Натомість чимало українців чекали на прихід німецьких військ і вбачали небезпеку з боку нової влади тільки для комуністів і євреїв. Так, спецповідомлення начальника УНКВС по Київській області у серпні–вересні 1941 р. наводять слова С. Зелінської:

«Німці – культурний народ, і боятися їх треба тільки євреям і комуністам, а іншим треба спокійно чекати»; громадянина Х., який «з нетерпінням чекає на прихід німців»: «Сам піду тоді погром робити – буду різати жидів»; громадянки С.: «Бити треба всіх – і комуністів, і жидів, і всіх, хто до них примазався».

Література

- Бауер Є. Місце Голокосту в сучасній історії // *Поза межами розуміння (богослови та філософи про Голокост)* / [За ред. Дж. К. Рота, М. Беренбаум]. – Київ: «Дух і Літера», 2005.
- Герлант У. Эвтаназия – преступление национал-социалистов [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.mif-ua.com/archive/article/36252#prettyPhoto>]
- Гриневич В. *Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр.* – К., Дніпропетровськ: Видавництво «Ліра», 2012. – 508 с.
- «Коли вони прийшли...»: Мартін Німеллер [Електронний ресурс. – Режим доступу: http://bibliomirok.blogspot.com/2015/04/blog-post_24.html]
- Корогодський Ю. М. Голод у єврейських землеробських колоніях України (1932 – 1933 рр.): історіографія проблеми // *Сторінки історії*. Зб. наук. пр. – К.: НТУУ «КПІ», 2013. – Вип. 36. – С. 116 – 123.
- Кравченко Д. Ю. Роль усної історії у розкритті історичної правди про Биківню // *Сторінки історії*. Зб. наук. пр. – К.: НТУУ «КПІ», 2015. – Вип. 40. [Електронний ресурс. – Режим доступу: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/09/40_9_Kravchenko.pdf]
- Магочій П.-Р. *Україна: історія її земель та народів* / Авториз. пер. з англ. Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; наук. ред. С. Біленький; відп. ред. В. Падяк. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. – 794 с.
- Пагіря О. Масові розстріли в'язнів у тюрмах НКВС УРСР влітку 1941 року [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=248>]
- Снайдер Т. *Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінім*: монографія. – Київ: «Грані-Т», 2011. – 448 с.
- Київ: Війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). – К.: «Темпора», 2014. – С. 348–350.
- Возрождение памяти: воспоминания свидетелей и жертв Холокоста.* – Днепропетровск: Центр «Ткума», 2008, 2009. – Вып. 1, 2.
- Щупак І. Я. Трагедія євреїв України // *Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси* / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. – К.: «Ніка-Центр», 2012. – 592 с. – С. 402 – 424, 448 – 456.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНА ПІД НАЦИСТСЬКОЮ ВЛАДОЮ

Карел Беркгоф

Україна посідала важливе місце в нацистських планах, позаяк належала до *Lebensraum*, т. зв. «життєвого простору» німецького народу, який, вважалось, був йому вкрай необхідний для виживання. Родючі землі України мали оживити німецьке хліборобське коріння й у такий спосіб відродити німецьку «расу». Крім того, вилучена з українських надр сировина мала би сприяти посиленню економічної незалежності Третього Райху. За винятком етнічних німців, не тільки євреї, а й усе місцеве населення, рано чи пізно, мало бути видалене зі «Сходу», де, зрештою, належало жити лише особам «чистої німецької крові». Яким же був результат інвазії, зумовленої такою ідеологією?

Напередодні німецького вторгнення, що розпочалося 22 червня 1941 року, Советський Союз тільки-но розширив межі Української Советської Соціалістичної Республіки шляхом анексії польських і румунських земель: Західної Волині, Східної Галичини, Північної Буковини і Південної Бессарабії. Після початкового періоду військового правління найбільшою німецькою територіальною одиницею став Райхскомісаріат «Україна» зі штаб-квартирою в м. Рівному, очолюваний райхскомісаром Еріхом Кохом. Він нараховував п'ять великих генеральних округів: «Волинь-Поділля», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Дніпропетровськ» і частину генерального округу «Таврида». На півночі Райхскомісаріат включав регіони, що сьогодні належать Білорусі. У той же час Львів і решта Східної Галичини склали дистрикт «Галичина», що входив до

складу Генерал-губернаторства. Дистрикт «Галичина» підрозділявся на округи (крайзгебіти) і перебував під керівництвом губернатора Карла Ляша, а згодом Отто Вехтера. Німецька військова адміністрація підлягала начальникам тилового району групи армій «Південь» – Карлу фон Року та Еріху Фрідерічі. І нарешті, Підкарпатська Русь, або Закарпаття, після окупації у 1939 році Угорщиною лишалася під її орудою.

Життя і смерть під владою нацистів були жорстокими і сповненими страху. Терор набув тут багатьох форм: грабунок, виселення з будинків, депортація та передусім масові вбивства – євреїв, ромів, психічно хворих, військовополонених, комуністів, советських активістів та інших підозрюваних. І кожен міг бачити на власні очі ці вбивства. Доволі широке коло німецьких підрозділів «безпеки» повною мірою використовували свою нічим не обмежену ліцензію на вбивство. До складу цих підрозділів входили дві спеціальні групи служби безпеки (СД), айнзацгрупи – С і D. Але, крім цих мобільних ескадронів убивства, що потім перетворився на місцеві відділки поліції безпеки і служби безпеки (СД), слід врахувати також дев'ять батальйонів регулярної німецької поліції; 1-у піхотну бригаду СС Ваффен-СС, а також три дивізії безпеки армії. Було створено велику кількість таборів, зокрема два концентраційні – Сирецький у Києві та Янівський у Львові.

Ніколи раніше в історії України, можливо, за винятком часів Голодомору 1933 року, так багато соціальних і етнічних груп не були примушені страждати впродовж одного періоду. Для більшості жителів райхс-комісаріату «Україна» умови життя були набагато гіршими, ніж деінде в Західній Європі, а також набагато гіршими, ніж у Генерал-губернаторстві. Проте й Галичина була завалена новими трупами та переповнена місцями масових поховань. Позаяк Донбас і Крим належали до тилового району групи армій «Південь», вони не мали німецької цивільної адміністрації. Насправді в європейській історії ніколи не було більш жорстокого військового окупаційного режиму, ніж цей. Німецькі збройні сили в цій військовій зоні окупації були відповідальні за масові злочини головним чином тому, що Вермахт був суцільно нацифікований, і його лідери значною мірою поділяли погляди Гітлера щодо євреїв і слов'ян.

Два південні регіони України були повністю возз'єднані з румунською державою: Північна Буковина (з Чернівцями) і Південна Бессарабія (що становить наразі південь Одеської області). Інші південно-західні регіони України між річками Південний Буг і Дністер, в тому числі місто Одеса, увійшли до складу губернаторства «Трансїстрія». Формально окрема від румунської держави, ця територія мала тринадцять районів

або округів і губернатора Георге Алексяну на чолі. У «Трансністрії» було близько двохсот гетто, концентраційних таборів, а також штрафні трудові табори. Найбільш смертоносними були ті табори, де румуни, українці та етнічні німецькі поліцейські проводили масові розстріли євреїв у Голтянському повіті – в селах Ахмечетка, Богданівка і Доманівка.

Євреї, роми та психічно хворі

Жертвами нацистських убивств були передовсім євреї, роми, психічно хворі та військовополонені. Напередодні Другої світової війни близько п'яти відсотків населення Советської України мали єврейське походження. До середини 1941 року в межах кордонів України (міжнародно визнаних за станом на 2016 р.) налічувалося близько 2,7 мільйона євреїв. Під час війни Німеччини проти Советського Союзу величезна частина євреїв, близько 1,5 мільйона, загинули від рук німців, а також румунів, угорців, українців та ін. Близько 60 % довоєнного єврейського населення було вбито. Приблизно 900 тис. євреїв пощастило втекти або вони вчасно евакуювалися на схід, в основному з промислово розвиненої східної частини Придніпров'я та Донбасу. Втім, єврейські громади Галичини, Волині і Поділля були винищені майже повністю. У східній частині Галичини вижило тільки кілька відсотків євреїв; на Волині ще менше. В цілому лише близько 100 тис. євреїв вижило в Україні в той час, як вона перебувала під владою нацистів.

Невдовзі після вторгнення кількість убитих євреїв постійно зростала. Цей процес включав убивство працездатних чоловіків (початок липня); євреїв з числа військовополонених (середина липня); а потім жінок та дітей (кінець серпня). Хоча деякі окремі офіцери СС почали розстрілювати єврейських жінок і дітей від самого початку, подібна тенденція йшла згори, в основному від головнокомандувача СС і поліції безпеки (СД) на Півдні Росії Фрідріха Єкельна.

Малознаним є факт, що румуни спочатку діяли ще радикальніше. Таким чином, з самого початку, в той час, як німці були зосереджені на єврейських чоловіках, у деяких маловідомих буковинських і бессарабських місцевостях румунські загарбники розстрілювали не тільки єврейських чоловіків, а й жінок та дітей.

Погроми, що сталися, можна було визначити як спонтанні або як такі, що здавалися спонтанними актами антиєврейського насильства з боку місцевих жителів. Вони почалися у червні й липні 1941 року, незабаром після німецького вторгнення, в тих регіонах Західної України, які менше ніж два роки тому були анексовані Советським Союзом. Тисячі євреїв

було вбито в населених пунктах у численних погромах, в тому числі у Львові й Тернополі. Основну відповідальність за це несуть німецькі загартники, які прагнули і заохочували такі погроми. Проте радикальних українських націоналістів було також залучено до цього, наприклад, через їхню пропаганду. Приміром, коли німці зайняли Львів 30 червня 1941 року, прихильники організації ОУН Степана Бандери у прокламаціях казали людям:

«Москва, Польща, Мадяри, Жиди – це Твої вороги. Нищ їх».

Наступного дня погром, у якому взяли участь різні типи злочинців, стався і закінчився розстрілами німцями сотень євреїв.

Після цих погромів в Україні було зафіксовано ще близько двох тисяч німецьких акцій екстермінації розстрілом великих і малих груп євреїв. Перехід до масових розстрілів відбувався із жахливою швидкістю. Важливою переломною подією, яка засвідчила, що німці вбиватимуть цілі єврейські громади, був масовий розстріл 23 600 євреїв у Кам'янці-Подільському – місті, розташованому неподалік колишнього – до 1939 року – кордону між Польщею та Румунією.

Київ став першим містом в Європі, де практично все його єврейське населення було вбито одним махом, в основному впродовж 29 та 30 вересня 1941 г. Менш ніж за тиждень до цього міни, встановлені інженерами Червоної армії, вибухнули, спричинивши пожежу, яка знищила переважну частину центру міста. Аналогічно, протягом двох днів у жовтні 1941 року румунські окупанти вбили близько 25 000 з приблизно 90 000 євреїв Одеси, по тому, як советська міна вбила там румунського генерала і шістдесят солдатів та офіцерів.

У другій половині 1942 року друга і остання хвиля масових розстрілів пересунулася зі Східної в Західну Україну, де німці вбивали євреїв, які ще лишалися живими. Східна Галичина вирізнялася і тим, що тут масові розстріли мали місце також і наприкінці війни, і тим, що євреїв звідси депортували і вбивали у газових камерах табору смерті Белжець.

В Україні існували єврейські гетто – місця, де євреї були зосереджені протягом деякого часу з обмеженнями на в'їзд і виїзд. Вони знаходилися здебільшого у Східній Галичині та на Волині, їх було створено переважно з ініціативи німецької армії і призначено для того, щоб повністю ізолювати, а потім убити в'язнів. Окрім гетто, існували численні примусові трудові табори; з тих, що розташовувалися навколо Транзитного шляху IV; спершу там утримували місцевих євреїв, а згодом євреїв, депортованих з Трансїстрії.

Зростання обізнаності міжнародного співтовариства про розстріли євреїв і дедалі менші перспективи на перемогу Німеччини у війні спонукали нацистів докласти зусиль для знищення доказів злочинів – тіл убитих. Було створено «Зондеркоманду 1005» (особливу команду 1005), яка змушувала в'язнів розкопувати масові поховання і спалювати останки жертв – євреїв (і неєвреїв).

Українських ромів також було винищено із расистських міркувань. Мало що відомо про цю історію, тож значною мірою її ще належить написати. На півдні України, включно з Кримом, ромів, що вели осілий спосіб життя, розстрілювали вже з осені 1941 року, без диференціації їх від так званих кочових ромів, убитих нацистами в інших регіонах. Таке узагальнене ставлення до всіх ромів, як і до євреїв, було особистою ініціативою Отто Олендорфа, командира айнзацгрупи D.

Пацієнтів психіатричних лікарень також систематично знищували. У Києві, наприклад, спочатку відібрали серед них євреїв. У цілому майже вісімсот хворих було розстріляно або отруєно газом у чотири етапи і поховано в межах або поблизу Бабиного Яру.

Військовополонені

Іншою великою групою загиблих у німецьких масакрах були радянські військовополонені. Цей термін може вводити в оману, адже деякі з цих ув'язнених не вважали себе «радянськими», деякі формально були не солдатами, а військовослужбовцями НКВС, залізничниками, бійцями народного ополчення, цивільними, що працювали на фортифікаційних спорудах, тощо.

Французькі, британські, американські та канадські військові в німецькому полоні, навіть якщо вони були єврейського походження, мали доволі ймовірні шанси вижити під час Другої світової війни. На противагу цьому, від 2,8 до 3 мільйонів «радянських» військовополонених загинули в німецькому полоні як в Україні, так і за її межами, і близько третини з них перебували в той час поблизу лінії фронту. Точну кількість для України важко встановити.

У більшості випадків євреїв, виявлених серед ув'язнених, негайно розстрілювали. У той же час, із точки зору нацистів, слов'яни могли виявитися корисними. Саме тому військовополонених, яких було ідентифіковано як українців, часто звільняли, особливо в 1941 році. При цьому неофіційне українське товариство Червоного Хреста відіграло важливу роль у звільненні військовополонених.

Утім, багато солдатів Вермахту явно припускали, що більшовизм,

шкідлива ідеологія та політична партія, яку нібито створило «жидівство», невинно «заразили» советських військових. У цій нацифікованій настанові всі солдати, яких вони називали «росіяни», незалежно від їхнього фактичного етнічного походження, ставали або зайвими, або безумовно небезпечними.

Таким чином, не тільки директиви і накази щодо смертного вироку для військових комісарів, а й расизм створив безпомилкову тенденцію: умисне знищення більшості військовополонених.

Заморювання голодом, биття і розстріли «російських» військовополонених були пов'язані не тільки з расизмом. Але цей фактор уможлилював учинення цих зловживань і вбивств у першу чергу.

Після перших розстрілів полонених гнали на захід через транзитні табори у бік постійних таборів, часто на дуже великі відстані. Це найвлучніше можна охарактеризувати як марші смерті; німецькі (і угорські) армійські конвоїри стріляли по втікачах і тих, хто відставав, і назагал забороняли місцевим мешканцям давати їжу або воду ув'язненим. Оскільки врожай у 1941 році був дуже рясний, німецька влада і місцеве населення мали достатньо їжі, щоб заощадити; останні ж щосили намагалися передати хоч якусь їжу полоненим. Але ті, хто розробляв німецьку політику, хотіли, щоб більшість в'язнів просто померли, і навмисне морили голодом численних непрацездатних військовополонених. Годування непрацюючих військовополонених було навіть проголошене «помилковою гуманністю». Охоронці таборів часто стріляли в цивільних осіб, які намагалися врятувати життя військовополоненим, приносячи їжу. Якби цивільному населенню настільки сильно не перешкождали і якби конвоїри і охоронці таборів поводитися більш людяно, сотні тисяч життів могли бути збережені.

Якщо ув'язненого не було звільнено з табору або він не зміг втекти звідти, єдиним шансом для виживання для нього могла стати робота в денний час поза межами табору. Спроби втеч військовополонених були повсякденним явищем і ставалися чи то під час маршів, чи то з таборів, а також із робочих місць. Цим втечам часто сприяли сторонні люди.

Селяни і міські жителі

Навіть селяни, які не були членами советського колгоспу, повинні були приєднатися до його німецького наступника, «державного» господарства, і всі повинні були працювати там, включно з жінками з маленькими дітьми (чого не було до 1941 р.). Положення про тривалість цієї праці ставали дедалі суворішими. Багато техніки і тракторних станцій відійш-

ли до баз («кущів»), за якими наглядали господарства або кооперативи. Керівники цих баз – німці, голландці й, очевидно, також українці – переважно були безжальними, бо змушували селян працювати навіть під час найбільших свят. Найгірше, що німці знущалися з селян навіть через дрібниці, наприклад, якщо селяни неналежно віталися і не робили це відразу або якщо під час розмови з німцями вони тримали руки в кишенях.

Чимало селян протягом двох-трьох років німецького панування мали в середньому у своєму розпорядженні більше їжі, ніж вони звикли її мати за часів советської влади. Це сталося в основному тому, що вони добре працювали у своїх городах, і тому, що протягом тривалого часу німецька система нагляду і реквізиції була менш ефективною, ніж попередня – советська. Але головна проблема для селян полягала в тому, що колективне господарство залишалося, і по суті вони сприймали його як справжнє кріпацтво. Постійно посилювалося жорстоке поводження і насильство над селянами. Тому більшість селян побоювалися за своє життя, коли німець перебував поблизу. Крім того, дівчата і жінки знали, що їх могли заарештувати і замкнути десь у борделі.

Терор і нестача продовольства були ключовими елементами повсякденного міського життя. У містах перехожих могли змусити спостерігати за публічними повішеннями «диверсантів» або «євреїв». Жителі великих міст також могли бачити «газваген», які проїжджали повз них. Вони називали цю мобільну газову камеру, що могла перевозити п'ятдесят в'язнів, душогубкою – губительською душ. Постріли лунали з багатьох місць, у тому числі з боку Бабиного Яру. Містяни також постійно стикалися з явним антислов'янським расизмом. Німці ніколи не стояли в чергах, і їм завжди звільняли місця в трамваях. Вони часто ображали людей («російська свиня!»). Фізичне насильство застосовувалося офіційно, навіть за те, що людина чогось не зрозуміла. Зводити кінці з кінцями було важко, особливо інтелігенції. На початку 1942 року всі вищі навчальні заклади в Райхскомісаріаті було закрито.

Взимку 1941–1942 років стався великий голод у Криму, під час якого сотні, якщо не тисячі цивільних осіб і військовополонених померли. У Києві та Харкові тим часом велика кількість людей померла від штучного голоду, передбачувано і навмисне створеного німецькою владою для того, щоб позбутися зайвих їдців. Проте навколо цих міст було багато їжі, навіть наприкінці 1941 року; селяни, маючи рясний врожай, прагнули до бартеру з містом. Але поліцейські кордони було створено з явною метою конфіскації «надлишків» їжі. Все, за що не було сплачено великий хабар, конфіскувалося. В іншому разі обмін між селом і містом блокувався. У липні

1942 року, наприклад, генеральний комісар Вальдемар Магунія заборонив «вільну» або «незаконну» торгівлю продуктами харчування в Києві. І хоч такі блокади не були тотальними, проте вони багатьом коштували життя.

Кількість смертей від голоду в Києві сягнула приблизно 10 000. Але голод не був єдиною причиною зменшення кількості населення міста за неповні два роки – з приблизно 400 000 (після головної масакри в Бабиному Яру) до 300 000 в 1943 році. Втечі, депортація до Німеччини і фашистські розстріли також відіграли свою роль у різкому падінні чисельності населення міста.

Тривалий час лінія фронту залишалася всього за п'ятдесят кілометрів від Харкова. Хоча це було одне з найбільших советських міст, будь-коли зайнятих німцями, число жителів скоротилось і становило тут менше, ніж 500 000 в той час, як німці правили в Харкові з жовтня 1941 по серпень 1943 року (за винятком чотирьох тижнів на початку 1943 року).

Військовий комендант міста вимагав від підлеглих вияву «крайньої суворості» стосовно місцевих жителів і, як він писав, звертаючись до інших німців, не виявляти «жодного інтересу» до їхнього годування.

Принаймні 30 000 харків'ян померли від голоду. Ця цифра є мінімальною, позаяк відсутні відомості, скільки їх померло від голоду далеко за межами міста: виснажені жителі Харкова були депортовані і вмирали на шляху до Райху або незабаром після прибуття туди. Зрозуміло, однак, що в жодному іншому місті Європи, зайнятому німецькими збройними силами, не страждало і не вмирало від голоду так багато неєвреїв.

Депортації в Німеччину

На початку 1942 р., услід за багатьма масовими розстрілами євреїв і ромів та голодною зимою для полонених і мешканців міст, німецька влада започаткувала кампанію набору робітників для заводів і ферм Великої Німеччини. Вона не планувала проведення такої кампанії перед війною, але тепер відчувала потребу в цьому, щоб послабити несподівану нестачу робочої сили. Деяку фінансову допомогу було надано членам сімей ост-арбайтерів – східних робітників, як їх називали в Райху. Після того, як новина про погані умови праці в Німеччині поширювалася, багато українців намагалися уникати відправки туди. Для того, щоб бути непридатними до праці, багато людей в Україні калічили себе. Деякі з них були переконані, що помруть у Німеччині – або від голоду, або під бомбами союзників. Вони також почали сумніватися в тому, що німці вбивають тільки євреїв і ромів. Тогочасні пісні і приказки про депортації висловлюють глибокий сум людей.

Коли не стало більше добровольців, німці створили комісії, щоб організувати депортацію. Місцевим керівникам погрожували смертю, якщо вони не поставлятимуть «новобранців». Деякий час наприкінці 1942 року чиновники більше не повинні були обмежуватися певною кількістю людей, просто постачали всіх людей певного віку. Не тільки німецькі поліцейські, а й керівники районних управ, голови міст, а також допоміжні поліцейські почали заарештовувати людей для депортації. Облави стали частим явищем на міських ринках. Тих, хто намагався втекти, розстрілювали. У сільській місцевості поліція ходила по хатах.

Роздратований, режим ужив ще жорсткіших заходів, наказавши, наприклад, у генеральному окрузі «Волинь-Поділля» спалювати будинки тих, хто відмовлявся їхати, і відправляти їхніх родичів до трудових таборів як заручників. Цілі села запалали. Посадка для депортації на поїзди також являла досить бурхливі й емоційні сцени. Незабаром дедалі більше місцеві поліцейські, розуміючи, що Німеччина програє війну, почали попереджати про майбутні облави, а іноді допомагали людям втікати.

Один із сорока жителів Райхскомісаріату та тилового району групи армій «Південь» був депортований до серпня 1943 р. В кінцевому підсумку, 1 500 000 осіб із цих двох регіонів України опинилися в Райху. Переважна більшість цих людей походила з села, але врешті депортація заторкнула практично кожну сім'ю в Україні.

Допоміжна адміністрація і поліція

«Українська допоміжна адміністрація», як її називали у Райхскомісаріаті, складалася з міських адміністрацій (міська управа) на чолі з мером (міським головою); районних адміністрацій (районних управ) на чолі з начальником (головою або шефом району) і сільських адміністрацій (сільська управа), очолюваних старостами.

Ці структури відіграли важливу роль за нацистів, переважно тому, що загарбникам спочатку не вистачало детальних знань про місцеві справи. Але не було жодного органу, який представляв українське населення в цілому. У цьому сенсі галичанам велося краще, бо вони мали місцеве відділення на основі Краківського Українського центрального комітету, на чолі з Володимиром Кубійовичем.

Найбільш ранні місцеві формування поліції, особливо в Західній Україні, з'явилися як міліційні і діяли практично без німецької участі відразу ж після того, як вторгнення почалося. Через деякий час керівники айнзацгруп або німецькі військові зменшили особовий склад цих

ополчень, вигнавши при цьому з них багатьох членів ОУН. Тільки в Райхскомісаріаті в кінцевому підсумку було близько 80 тисяч поліцейських допоміжної поліції – в чотири рази більше, ніж німецьких поліцейських.

Допоміжна поліція відігравала ключову роль у залякуванні, зловживаннях, грабунках, арештах, а іноді навіть у вбивствах євреїв. Окрім того, вона транспортувала євреїв із сільської місцевості до міст на допит, з подальшим убивством.

Скрізь, де утворилися гетто, ці поліцейські, як правило, грабували і охороняли їх. Сумна кульмінація їхньої участі у Голокості припала на другу половину 1942 року, коли вони привозили жертв і чергували на розстрілах біля ям.

Рівень участі в цих діях Організації Українських Націоналістів, чи то фракції під керівництвом Степана Бандери (ОУН-Б), чи то фракції на чолі з Андрієм Мельником (ОУН-М), залишається проблематичним, і цю справу ще остаточно не закрито. Виразним прикладом тут є великий Буковинський курінь – тисячі українців з фракції Мельника, які на початку серпня 1941 року поїхали з Буковини до Києва та далі за його межі. Деякі автори стверджують, що немає сумнівів у тому, що ці чоловіки і жінки не були в Києві під час бійні у Бабиному Яру.

З другого боку, деякі українські емігранти (серед них Ярослав Гайвас) згадували, що тисячі людей перебували в сусідньому Житомирі, де брали участь у важливих похованнях 2 вересня 1941 року, і що

«як тільки Київ звільнено від большевиків, кожен хотів бути там, і то негайно. Не було стриму».

Справді, буковинці прибували до Києва в той час, як Хрещатик «горів». Більше того, один єврей, що залишився в живих (Віктор Стадник), згадував, що бачив їх у центрі міста у вересні. Отже, лишається питання, чи можна насправді виключати прихід буковинців у цьому місяці.

Відносини між німцями та українськими націоналістами швидко погіршувалися. Спочатку, влітку 1941 року, ОУН-Б почали переслідувати, передусім через те, що фракція відмовилася анулювати свою заяву про проголошення української державності, зроблену у Львові в день німецької окупації (30 червня). ОУН-М, яка була особливо активною в Києві, також зазнала репресій, хоча можливості для співпраці з Німеччиною для неї залишалися відкритими.

Партизани

ОУН-Б в основному порвала з Німеччиною на початку 1943 року, зокрема після того, як почалося створення в центральній і у південній Волині Української повстанської армії (УПА).

Історики в цілому погоджуються в тому, що, як і багато інших партизанських рухів у Європі під час Другої світової війни, частини УПА брали участь у масових убивствах мирних громадян, у цьому разі зокрема поляків. Советські партизани також справляли великий вплив на повсякденне життя. Вони займалися саботажем і розповсюджували листівки і газети, але на порядку денному вони мали також убивства, і не тільки німців. НКВС УССР своєю офіційною метою визначав завдання систематично «винищувати» «фашистський» режим, створений в Україні. Советські партизани, здавалося, приділяли мало або взагалі жодної уваги наслідкам своїх дій для місцевих жителів.

Німецька реакція на дії партизанів була переважно одна: вбивства і спалення сіл, і все це було сплановано із жахливою пунктуальністю. Таким чином було вбито близько 50 тисяч осіб. Більшість випадків спалення сіл мали місце в північній частині України, де багато лісів, що було важливою передумовою для сталої партизанської діяльності. Понад триста сіл було зруйновано повністю або частково. Однією з перших жертв цих нападів у Райхскомісаріаті стало село Кортеліси Ратнівського району на Поліссі. 23 вересня 1943 року Кортеліси оточили загін допоміжних поліцейських і рота німецької поліції, що базувалась у Брест-Литовську (в основному з поліцейськими з Нюрнберга). Було вбито близько 2900 осіб. Їх було розстріляно з автоматів і пістолетів, утоплено або заколото багнетами.

У лютому 1943 року советські партизани під керівництвом Олексія Федорова напали на гарнізон у маленькому містечку Корюківка на Чернігівщині з метою звільнити заручників. Гарнізон складався з німецьких солдатів, угорців і поліцейських допоміжної поліції. У жахливій помсті, що настала далі, 1 і 2 березня, все село було знищено. Тих, хто залишився в живих, добивали. 9 березня Корюківка стала попелищем із рештками тисяч людей. Це була тільки одна група серед багатьох людей, які втратили свої життя, прямо або опосередковано в результаті нацистської окупації України.

Література

- Berkhof Karel C. *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. – Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2004.
- Патриляк І. К, Боровик М. А. *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду*. – Ніжин: Видавництво: ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
- Penter, Tanja. *Kohle für Stalin und Hitler: Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953*. – Essen: Klartext Verlag, 2010.
- Pohl, Dieter. *Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*. – München: R. Oldenbourg Verlag, 2008.
- Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.):* Анотований показник / За ред. Солдатенко В. Ф. – Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. – 362 с.
- Struve, Kai. *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine*. – München: De Gruyter Oldenbourg, 2015.

З англійської переклав Владислав Гриневич

РОЗДІЛ 4

БАБИН ЯР ЯК СИМВОЛ ГОЛОКОСТУ ТА ІНШИХ ТРАГЕДІЙ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Віталій Нахманович

28 вересня 1941 р. на будинках окупованого німцями Києва з'явилися оголошення російською, українською та німецькою мовами:

«Наказується всім жидам міста Києва і околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку при вул. Мельникова – Доктерівській (коло кладовища). Всі повинні забрати з собою документи, гроші, білизну та інше. Хто не підпорядкується цьому розпорядженню, буде розстріляний. Хто займе жидівське мешкання або розграбує предмети з тих мешкань, буде розстріляний».

29 вересня 1941 р. колони євреїв з усіх районів міста, в основному жінок, старих і дітей, з валізами та клумаками прибували на Лук'янівську площу і рушали далі в бік Бабиного Яру. Більшість жертв навіть не підозрювали, що відбувається, поки не ставало занадто пізно. Тим більше, що окупанти пустили чутки про нібито заплановане вивезення євреїв з міста. Після проходження загорожі з колючого дроту перед розвилкою Мельникова і Лагерної (сучасної Дорогожицької) шляху назад уже не було. Біля Братського кладовища у людей відбирали речі, документи й коштовності і спрямовували їх колонами до Яру. На майданчику біля самого урвища людей змушували роздягатися догола, спускатися до яру, лягати долі-

лиць, а потім убивали пострілами у потилицю. У цей день було страчено 22 тисячі людей. Тих, кого не встигли розстріляти, на ніч замкнули в гаражах танкоремонтного господарства на розі вулиць Мельникова і Лагерної. Наступного дня розстріли поновилися. Упродовж двох днів, 29–30 вересня 1941 р., згідно з донесенням айнзатцгрупи С, було страчено 33 771 особу.

Ось, власне, й усе! Саме ці два дні згодом перетворили Бабин Яр на всесвітній символ Голокосту. Хоча тоді, восени 1941 року, ніхто в Києві не знав ані про Голокост, ані про геноцид, адже самих цих слів ще не було у вжитку... І довгі роки по війні, аж до самого кінця советської влади, люди приходили на це місце, щоб віддати шану розстріляним тут десяткам тисяч київських євреїв. Тому що, як висловився одного разу письменник і дисидент Віктор Некрасов, «лише євреїв було розстріляно тут через те, що вони були євреями».

Усе це правда. Але це не вся правда. Адже розстріли у Бабиному Яру тривали всі два роки нацистської окупації, і розстрілювали (або ховали вже вбитими) тут не лише євреїв, а всіх, кого нацисти вважали своїми ворогами: українських націоналістів і ромів, комісарів і душевнохворих, підпільників і заручників... Близько ста тисяч осіб лежало тут, коли влітку 1943 р. німці почали розкопувати цей моторошний братський цвинтар і спалювати трупи (саме через це нам уже ніколи не встановити абсолютно точну кількість загиблих).

Хроніка трагедії

Щоб, з одного боку, максимально відтворити всю правду про минуле, а з другого, зберегти відчуття символічного співвідношення трагедій, ми маємо виокремити ключову подію та історичне тло історії Бабиного Яру за нацистської навали. Такою подією є страта київських євреїв, точніше – перший день їхнього масового розстрілу, 29 вересня 1941 р. Очевидно, що саме він є певною кульмінацією, котрій передувала і котру наслідувала низка безпосередньо пов'язаних із нею подій. Можна вибудувати такий ланцюг:

- а) до 29 вересня 1941 р.
 - захоплення Вермахтом Києва 19 вересня;
 - підриви советськими диверсантами Київської цитаделі та Хрещатика, загибель значної кількості німецьких офіцерів, безперервні пожежі у центрі міста;
 - рішення про показову «акцію помсти»;

Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій часів Другої світової війни

- арешт і розстріл 1,6 тис. євреїв-заручників;
- поява 28 вересня на вулицях Києва оголошень: «Наказується всім жидам міста Києва та околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку».

Зауважмо, що на той час долю київських євреїв уже було вирішено наперед, як і долю всіх євреїв в Україні, ССРСР та Європі. Водночас диверсії на Хрещатику стали зручним приводом для карателів, щоб провести київську «грос-акцію» у тісній співпраці з військовою окупаційною владою за повної підтримки Вермахту і певного співчуття неєврейського населення.

б) 29 вересня 1941 р.

- колони євреїв, переважно жінок, старших людей і дітей, що з валізами і клумаками тягнулися з усіх районів міста до Лук'янівської площі. Оголошення про збір євреїв складали люди, погано обізнані з топографією Києва. Через це в них фактично було зазначено дві точки збору: ріг вулиць Мельникова та Дегтярівської (в оголошенні помилково – «Доктерівської») – Лук'янівська площа, і «коло кладовища» (у російськомовному тексті «возле кладбищ»), – ріг Мельникова і Лагерної, відстань між якими становила близько 2 км;
- рух щільної колони євреїв, які з 8-ї години ранку невинно йшли вулицею Мельникова в напрямку Бабиного Яру, впевнені у тому, що їх будуть кудись вивозити, адже неподалік містилася Лук'янівська товарна станція. До того ж нацисти цілеспрямовано поширювали напередодні саме такі чутки;
- патрулювання німецьких поліцейських і військових жандармів, що нишпорили вулицями міста, перевіряючи, чи ніхто з євреїв не залишився вдома;
- перша дротяна загорожа, за яку пропускали партіями по 500–600 осіб та з-поза якої вже не було вороття;
- складна дорога із трьома поворотами, що нею спрямовували далі євреїв так, щоби ті, які йшли позаду, не могли бачити, що сталося з їхніми попередниками;
- щільне поліцейське оточення всього шляху євреїв і самого Бабиного Яру;
- юрби киян, які мовчки спостерігали за цим рухом тисяч приречених;

- стіл позірної «реєстрації» біля Братського кладовища, де в євреїв відбирали гроші, коштовності, документи, а також наказували залишати речі й верхній одяг. Його тут-таки сортували службовці української допоміжної поліції;
- подальший шлях між Лук'янівським і Братським кладовищами до верхів'я Бабиного Яру. Тут уже, очевидно, було чути постріли і крики;
- подвійний ряд есесівців із собаками; есесівці били людей кийками, позбавляючи їх будь-якої волі до спротиву;
- майданчик на краю урвища, на якому побитих, розгублених людей змушували роздягатися догола та спускатися в яр;
- нарешті, самий яр, де людей клали долілиць, шар за шаром, а вздовж рядів ішли німецькі поліцейські і методично вбивали їх пострілами в потилицю.

І так – до 18-ї години, коли тих, що залишилися, було замкнено у гаражах танкоремонтного господарства. Того дня було страчено 22 тис. осіб.

в) після 29 вересня 1941 р.

Розстріли євреїв не завершилися того дня, так само як не закінчилася їхня жалобна хода до Бабиного Яру. Різниця полягала лише в тому, що в наступні дні їх одразу збирали у цих гаражах, а потім вантажівками відвозили до місця страти. Змінювався і склад катів. 30 вересня ще майже 12 тис. осіб розстріляли службовці тієї самої зондеркоманди 4а. Потім, до 15 жовтня, розстріли здійснювали німецькі поліцейські батальйони зі складу полку «Південь». На початку жовтня до цих акцій долучилася айнзатцкоманда 5, яка залишилась у Києві і стала основою для формування місцевої служби поліції безпеки і СД. Усього до середини листопада було розстріляно до 65 тис. євреїв із Києва та навколишніх міст і сіл. Темп цих акцій ставав дедалі повільнішим, а відтак вони справляли менше враження на неєврейське населення.

Очевидно, що концентрація драматичних подій, апогеем яких були розстріли 29 вересня, виводять їх на авансцену історії Бабиного Яру часів окупації. Але це не має призводити до забуття трагедії інших жертв нацизму, серед яких – советські військовополонені (насамперед комісари, комуністи, євреї), роми, цивільні комуністи й українські націоналісти, советські та українські підпільники, душевнохворі з лікарні імені Івана Павлова (колишньої Кирилівської) та заручники з числа пересічних киян. Усі вони разом становили близько третини з 90–100 тис. жертв Бабиного

Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій часів Другої світової війни

Яру. Не вдаючись до детального опису тих подій, зауважимо, що їх можна розподілити на три блоки:

- систематичні розстріли, які почалися вже наступного дня після захоплення Києва Вермахтом і завершилися напередодні його визволення Червоною армією 6 листопада 1943 р.;
- знищення в'язнів у Сирецькому концтаборі, що існував поряд з Яром від весни 1942 р.;
- спалення трупів жертв у Бабиному Яру в'язнями Сирецького табору впродовж серпня – вересня 1943 р.

Міфи Бабиного Яру

Щоб детальніше уявити історію Бабиного Яру під час нацистської окупації Києва, ми маємо дати докладні відповіді на три запитання:

- хто тут розстрілював?
- кого тут розстрілювали?
- якою була кількість розстріляних?

Для практичного увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру та боротьби з численними спробами його подальшої забудови дуже важливою є ще низка топографічних питань, як-от: де розташовувався сам Бабин Яр, Сирецький концтабір і прилеглі кладовища (адже за советських часів усе це було майже повністю знищено) і в яких саме місцях відбувалися розстріли та поховання. Але оскільки ці питання стосуються конкретних деталей топографії Києва, незрозумілих мешканцям інших міст і країн, ми їх тут не розглядатимемо.

Слід зауважити, що всі ці питання є предметом не лише наукового інтересу, а й суспільної дискусії, що спричинило численні спекуляції та фальсифікації. При цьому жодні наукові розвідки не впливають на людей, які з тих чи інших позанаукових або псевдонаукових міркувань воліють дотримуватися певного міфу. Треба розуміти, що фахові історики так само є заручниками власних поглядів і самоідентифікацій, що впливає на вибір теми дослідження, відбір історичних фактів, трактування історичних подій, оцінку історичних явищ і, як наслідок, формування ідеологем.

Класичний советський міф, викладений, наприклад, у багатотомній «Історії міст і сіл Української ССР», виглядає так:

«<...> органи влади фашистської Німеччини з окупації України поставили перед усіма гітлерівськими військами завдання нещадно знищувати її населення, з тим, щоб звільнити територію України для май-

бутнього переселення сюди німців. З цією метою провадилося масове знищення радянських людей <...>. Прямими співучасниками злочинів німецько-фашистських загарбників, їхніми поплічниками були українські буржуазні націоналісти <...>. Націоналісти брали участь у каральних акціях проти партизанів і підпільників, вчиняли криваву розправу над партійними, радянськими, комсомольськими працівниками, над мирними жителями <...>. Фашистським окупантам надавали всіляку допомогу антирадянські елементи, що повиповзали зі своїх шпарин».

Існує і дещо модифікований його варіант, викладений у виданій в середині 1980-х років тритомній «Історії Києва»:

«19 вересня 1941 р. орда гітлерівських вбивць і грабіжників увірвалася до Києва <...>. Розгорнули терористичну діяльність фашистські каральні органи – таємна політична поліція (гестапо), таємна польова поліція (ГФП), оперативні формування, створені для масового винищення радянського населення (“айнзатцгрупи”, “зондеркоманди”), підрозділи військ СС <...>. На допомогу окупаційному апарату і гестапо вони [фашисти. – В. Н.] створили так звану “українську охоронну поліцію” з кримінальних елементів і нечисленних зрадників Батьківщини».

Сучасний єврейський міф, сформульований так само ще тридцять років тому публіцистом та дослідником-аматором Олександром Шлаєном, власне кажучи, є лише варіантом советського:

«Катів Бабиного Яру було багато <...>. Лише у першій масовій страті взяли участь щонайменше 1200 осіб. Це передовсім головний виконавець – айнзатцкоманда 4а [так у тексті, правильно – “зондеркоманда 4а”. – В. Н.]. Приблизно 150 осіб. Їм на допомогу надали 45-й і 303-й поліційні батальйони. Крім того, лютували горлорізи з “Буковинського куреня”, “добровольці” з націоналістичних покидьків, яких було підібрано нацистами заздалегідь. І місцеві, і привізні».

І далі:

«<...> Бабин Яр був своєрідною прерогативою служби СД. Сюди доставляли на знищення лише тих, хто попередньо проходив “чистилище” у поліції безпеки, у СД». Але основну увагу цей міф зосереджує на підручних нацистів: «“Буковинський курінь” <...> і потім 725 днів тягав до Бабиного Яру усіх, хто був не до вподоби нацистському режимові. Цим уславилися й їхні “морально незаплямовані” побратими <...> з 23-го батальйону поліції безпеки СД [так у тексті, правильно –

“23-й поліційний батальйон СД” – В. Н.], із 114, 115, 117 батальйонів поліції, із сотні важкої зброї <...>, із школи поліції <...>». Склад цих підрозділів характеризується так: «До української поліції йшли люди з “бездоганим минулим”. Учорашні карні злочинці та дезертири, позавчорашні петлюрівці та махновці, сьогоднішні грабіжники та вбивці, які з перших днів окупації відчували усі принади погромної вольниці та здирства. Віднині їм було дозволено займатися грабунками, вбивствами, насильництвом на цілком законних підставах».

Українська міфологія щодо даної теми є насамперед реакцією на советську або єврейську. Головним її завданням, як зазначав один із авторів виданої на еміграції збірки «В боротьбі за українську державність», є спростувати «зле єврейське трактування українців, які нібито були німецькими колаборантами». У своєму найрадикальнішому варіанті, сформульованому одним з американських українських активістів, що сховався за псевдонімом «Тетяна Тур», вона взагалі заперечує масові розстріли євреїв під час окупації Києва, мовляв, київських євреїв було вивезено та знищено за межами України.

В іншому варіанті міфу авторства скандальних українських журналістів Валерія та Наталі Лапікур визнається факт знищення 40 тис. євреїв у числі 100 тис. киян (слід зауважити, що обидві цифри теж є спірними), але із зауваженням, що «принаймні 7000 із цих 40 000 – на совісті колишнього майора НКВС, етнічного єврея Вадима Майковського. У перші ж години окупації Києва він запропонував свої послуги німцям і був призначений начальником “тубільної поліції”».

А ось як трактує події традиційніша версія знову-таки емігрантського походження:

«В перші дні військової окупації гестапо масово розстріляло й закопало там [у Бабиному Яру. – В. Н.] разом з жидівською частиною населення закладників – українців та впродовж майже трьох років окупації масово винищувало в Києві український актив <...>. До гестапо пролазили большевицькі агенти й німецькими руками розправлялися з українцями <...>. Цю “каїнову” роботу форсували “фольксдойчери” й “чорносотенці” – росіяни, що донедавна маскували себе друзями українців».

Як бачимо, основна відмінність між советським і єврейським міфами полягає у питанні про жертви. Якщо советська міфологія описує їх як «радянських людей», принципово уникаючи навіть слова «євреї», то мі-

фологія єврейська навпаки – наполягає на тому, що саме євреї були головним об'єктом нацистського терору, як за характером переслідувань, так і за чисельністю.

Своєю чергою, між єврейським і українським міфами є спільна риса: обидва вони зосереджують найбільшу увагу на карателях із числа місцевих жителів. Якщо для єврейської міфології це – українці, то для української – росіяни та фольксдойче або навіть євреї. Цим вони відрізняються від міфології советської, яка шукає насамперед політичних ворогів – німецьких нацистів і українських націоналістів.

Слід підкреслити, що визначення міфології як «єврейської» або «української» означає не те, що її носіями є винятково особи певного етнічного походження, а лише те, що вона існує переважно у відповідному етнічному або етно-орієнтованому середовищі. Так само советська міфологія не зникла разом з ССР, а залишилася провідною у сучасній неосовєтській російській дійсності, а також у значних прошарках населення постсоветських країн та еміграції, які культивують відповідну систему цінностей.

Каральна система Райху

Щоб відповісти на питання «Хто розстрілював?» – ключове в рамках суспільної дискусії про відповідальність за Голокост та інші злочини нацистів, слід зрозуміти, з кого взагалі складалася каральна система нацистського Райху, зокрема на окупованій Україні.

За формування єврейської політики в цілому, тобто за розробку загальних способів і напрямів «остаточного розв'язання єврейського питання», відповідав Герман Герінг (*Hermann Göring*). Голова Райхстагу, міністр-президент Прусії, уповноважений з виконання чотирирічного плану, взагалі друга людина в Третньому Райху і офіційний наступник Гітлера, Герінг за дорученням фюрера опікувався цією проблемою від 1938 р. і до кінця існування нацистського режиму. Але практичних інструментів для знищення мільйонів осіб у головнокомандуючого Люфтваффе не було. Мали їх інші структури. Провідними установами, на які було покладено практичне виконання «історичного завдання» з тотального винищення європейського єврейства та інших «ворогів Райху», були СС та Міністерство внутрішніх справ. Саме практичне, оскільки очевидно, що між СС – воєнізованими партійними підрозділами, та МВС – установою державною, дуже швидко мали виникнути суперечки щодо повноважень. Для уникнення цього запроваджено механізм, що за середньовіччя мав назву «особистої унії», – райхсфюрера СС Генріха Гімmlера (*Heinrich*

Himmler) 1936 р. призначили шефом німецької поліції у статусі статс-секретаря МВС, а у серпні 1943 р. він узагалі очолив це міністерство.

Але це був лише перший крок. За унією особистою йшла унія інституційна, тобто об'єднання керівництва партійними і поліційними силовими структурами в одному відомстві. Ним стало РСГА (*RSHA*) – Головне управління імперської безпеки (*Reichssicherheitshauptamt*). Хоча формально воно мало статус одного з головних управлінь СС, РСГА було створене у вересні 1939 р. шляхом об'єднання під одним дахом державного Головного управління поліції безпеки (*Hauptamt der Sicherheitspolizei*, сіпо), якому підпорядковувалися таємна політична (*Geheime Staatspolizei*, гестапо) та карна (*Kriminalpolizei*, кріпо) поліції, і партійної Служби безпеки райхсфюрера СС (*Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS*, СД), що мала аналітичні, безпекові та розвідувальні функції. Двоїстий характер РСГА відображала й назва посади її керівника, який офіційно йменувався шефом поліції безпеки і СД (а не шефом головного управління СС). Цю посаду послідовно обіймали: Райнгард Гайдрих (*Reinhard Heydrich*) (від створення РСГА до поранення внаслідок замаху у травні 1942 р.), сам Гімmlер (до кінця 1942 р.) та Ернст Кальтенбруннер (*Ernst Kaltenbrunner*) (від кінця січня 1943 р. до завершення війни).

У РСГА, а саме у його IV управлінні – гестапо*, що очолював Генріх Мюллер (*Heinrich Müller*), – у відділі В, що опікувався конфесійними питаннями**, існував невеличкий «єврейський» реферат IV В 4***, очолюваний Адольфом Айхманом (*Adolf Eichmann*). Викрадення Айхмана ізраїльською розвідкою з Аргентини 1961 р., а потім гучний процес над ним призвели до того, що саме цю людину значною мірою стали сприймати як головного архітектора «остаточного розв'язання єврейського питання». Насправді ж, хоча Айхман і відповідав за важливу ланку у цьому процесі, а саме – організацію депортацій євреїв до таборів смерті, він був лише одним з низки виконавців злочинних наказів. Можна сказати,

* Офіційна назва управління – «Вивчення і боротьба з противником» (*Amt IV Gegner-Erforschung und -Bekämpfung*).

** Офіційна назва відділу – «Світоглядний противник» (*Gruppe IV B Weltanschauliche Gegner*). Принагідно відзначимо, що відділ, який займався переслідуванням комуністів, мав назву «Опозиція» (*Gruppe IV A Opposition*).

*** Офіційна назва реферату – «Єврейське питання та питання евакуації» (*Referat IV B 4 Judenangelegenheiten, Räumungsangelegenheiten*). Назва є одним із прикладів евфемізмів, на кшталт «евакуація» (*Räumung* також може означати «звільнення, очищення»), які використовували нацисти у документах для опису своєї антиєврейської політики.

що цей чиновник посідав одне з центральних місць у нацистській машині масового винищення євреїв, але це було місце водія, який обирає найзручніший шлях, а не шефа, який визначає, куди саме рухатися. Сказане жодним чином не знімає з Айхмана відповідальності, але допомагає реально оцінити його роль у Голокості.

Слід пам'ятати, що «технології» винищення євреїв на різних територіях суттєво розрізнялися:

- з окупованих європейських країн, за винятком Польщі та частини Югославії (тобто з Райхсгегбіту, Протекторату Богемії та Моравії, Франції, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, Норвегії, Греції, з 1943 р. – Італії, з 1944 р. – Угорщини), євреїв депортували до таборів винищення на польських землях або до гетто на колишній советській території, де на них очікувало знищення разом із місцевими євреями;
- у Генерал-губернаторстві та Вартегау* євреїв одразу концентрували у гетто, а потім перевозили до розташованих тут таборів винищення;
- на колишній советській території (у кордонах 1941 р.) та у німецькій окупаційній зоні в Югославії (Сербія і Банат) євреїв із самого початку розстрілювали айнзатцкоманди, потім уцілілих переселяли до гетто чи таборів; надалі гетто й табори ліквідували: у дистрикті «Галичина» та окрузі «Білосток»** шляхом вивезення до таборів винищення, на інших територіях – шляхом розстрілу на місці.

Відомі на сьогодні документи не дають можливості надати однозначну відповідь на запитання, чому нацисти використовували різну технологію на окремих землях. Але очевидно простежується її залежність від загальної расової оцінки нацистами тих чи інших народів і, відповідно, планів щодо їхнього майбутнього за «Нового порядку».

Отже, ми бачимо два принципово різних методи винищення, які

* Вартегау (*Reichsgau Wartheland* – райхсгау «Вартеланд») – адміністративна одиниця у складі Третього Райху з центром у м. Позені (*Posen*, польська Познань), створена у жовтні 1939 р. на анексованих західних землях Польщі.

** Округ «Білосток» (*Bezirk Bialystok*) – окреме адміністративне утворення, підпорядковане Третьому Райху. Створене у червні 1941 р. на східних польських землях між Генерал-губернаторством, Східною Прусією та райхскомісаріатом «Остланд». Ця територія восени 1939 р. за Московським договором відійшла до СРСР і до початку німецько-радянської війни входила до складу Білоруської ССР.

здійснювалися через дві різні системи каральних закладів і структур. По-перше, це табори винищення (*Vernichtungslager*), що були підпорядковані:

- «Кульмгоф» (*Kulmhof*) (у с. Хемлно-на-Нері) – РСГА через поліцію безпеки та СД Вартегау;
- «Аушвіц–Біркенау» (*Auschwitz-Birkenau*) (у м. Освенцім) та «Люблін» (*Lublin*) (у передмісті Майданек), як і всі концентраційні табори, – Головному адміністративно-господарському управлінню СС (*SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*) на чолі з Освальдом Полем (*Oswald Pohl*) через інспекцію концентраційних таборів (*Inspektion der Konzentrationslager*) (Ріхард Глюкс, *Richard Glucks*);
- табори «акції Райнгардт» (*Aktion Reinhardt*) – «Белжець» (*Belzec*), «Собібор» (*Sobibor*) і «Треблінка» (*Treblinka*) знаходились під безпосереднім контролем особистої канцелярії Адольфа Гітлера (*Adolf Hitler*). Керівництво ними здійснював сам Гімлер через командуючого СС і поліції у дистрикті «Люблін» Оділо Глобочника (*Odilo Globocnik*).

Охорону таборів здійснювали підрозділи, що входили до складу дивізії СС «Мертва голова» (*SS-Division Totenkopf*). Як і з'єднання військ СС, їх було підпорядковано Головному командному управлінню СС (*SS-Führungshauptamt*). Цим управлінням керував безпосередньо Гімлер, доки у січні 1943 р. його не очолив колишній начальник штабу військ СС Ганс Ютнер (*Hans Jüttner*).

РСГА, проте, відіграло значну роль у здійсненні масових розстрілів та інших форм знищення євреїв безпосередньо на місцях проживання. Саме воно відповідало за створення й діяльність айнзатцгруп (*Einsatzgruppe* – оперативна група) – мобільних підрозділів, сформованих переважно з числа колишніх поліцейських і співробітників СД. Айнзатцгрупи були тимчасовими формуваннями, завданням яких спочатку було захоплення архівів та швидке виявлення й ізоляція усіх, кого нацистський режим вважав своїми політичними ворогами. 1938–1939 рр. айнзатцгрупи діяли в Австрії, Чехословаччині та Польщі. Пізніше такі формування використовувалися, зокрема, для боротьби з партизанами в Югославії й Словаччині, для каральних акцій у Норвегії, Тунісі, Франції, Люксембурзі, Бельгії.

Але найвідомішими стали чотири айнзатцгрупи, що діяли на окупованій території СРСР. У їх складі було від 600 (айнзатцгрупа D) до 900

(айнзатцгрупа А) осіб, поділених, у свою чергу, на декілька зондеркоманд (*Sonderkommando* – спеціальна команда) та айнзатцкоманд (*Einsatzkommando* – оперативна команда). Кожна айнзатцгрупа діяла у прифронтовій смузі однієї з груп армій: айнзатцгрупа А – групи армій «Північ», айнзатцгрупа В – групи армій «Центр». На території України діяли: айнзатцгрупа С (у складі зондеркоманд 4а і 4б, айнзатцкоманд 5 і 6) – у смузі групи армій «Південь», та айнзатцгрупа D (у складі зондеркоманд 10а, 10б, айнзатцкоманд 11а, 11б і 12) – у смузі 11-ї армії. Айнзатцгрупою С командували Отто Раш (*Otto Rasch*) (до кінця вересня 1941 р.) і Макс Томас (*Max Thomas*), айнзатцгрупою D – Отто Олендорф (*Otto Ohlendorf*) (до липня 1941 р.) і Вальтер Біркамп (*Walther Bierkamp*).

З просуванням фронту на схід ці формування перетворювалися на стаціонарні структури поліції безпеки і СД. Так, на базі айнзатцгрупи С було створено управління командуючого поліцією безпеки і СД (*Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, BdS*) у райхскомісаріаті «Україна», а айнзатцкоманда 5 стала основою під час формування служби начальника поліції безпеки і СД (*Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD, KdS*) для генерального округу «Київ». Варто зазначити, що як айнзатцгрупи у своїй оперативній діяльності були незалежними від військових начальників, так само структури поліції безпеки і СД були самостійними щодо органів цивільної адміністрації на окупованих територіях.

Айнзатцгрупи відіграли провідну роль у масових розстрілах євреїв на окупованих територіях. Але вони були не єдиними підрозділами, що виконували каральні функції, у т. ч. стосовно євреїв. Разом із ними діяли:

1) у зоні військової адміністрації – охоронні дивізії (*Sicherungs-Division*), польова жандармерія (*Feldgendarmarie*) і таємна польова поліція (*Geheime Feldpolizei*, ГФП), підпорядковані начальникові тилу відповідної групи армій (*Befehlshaber rückwärtiges Heeresgebiet*). На українських землях цю посаду у різний час обіймали Карл фон Рок (*Karl von Roques*), Еріх Фрідерічі (*Erich Friderici*) та Йоахім Вітгофт (*Joachim Witthöft*). Також у їхньому віданні знаходились табори для військовополонених, в яких виокремлювали воїнів-євреїв для негайного розстрілу. Отже, ці структури знаходились у підпорядкуванні Вермахту, що потребувало додаткових узгоджень на випадок проведення спільних акцій;

2) у зоні цивільної адміністрації: частини охоронної поліції (*Schutzpolizei*, шупо) – у містах, і жандармерії (*Gendamerie*) – у сільській місцевості, що входили до складу поліції охорони порядку (*Ordnungspolizei*, орпо). Її було підпорядковано Гімлерові як шефу німецької поліції через Головне управління поліції охорони порядку (*Hauptamt Ordnungspolizei*),

очолюване Куртом Далюге (*Kurt Daluge*) (до кінця серпня 1943 р.) та Альфредом Вюнненбергом (*Alfred Wünnenberg*). Регіональна структура орпо була тотожною структурі поліції безпеки і СД. Так, у райхскомісаріаті «Україна» її очолював командуючий (*Befehlshaber der Ordnungspolizei, BdO*), якому підпорядковувалися начальники орпо (*Kommandeur der Ordnungspolizei, KdO*) в окремих генеральних округах. Посаду командуючого в різні роки обіймали Отто фон Ольгафен (*Otto von Ölhafen*), Адольф фон Бомгард (*Adolf von Bomhard*), Вернер Лорге (*Werner Lorge*) та Карл Бренер (*Karl Brenner*);

3) поліцейські й есесівські частини, підпорядковані командувачам СС і поліції (*SS- und Polizeiführer*), яких призначав особисто Гімmlер. Зокрема, на українських землях це були головнокомандувачі СС і поліції на півдні Росії (*Höhere SS- und Polizeiführer Rußland-Süd*) Фрідріх Єкельн (*Friedrich Jeckeln*) (до жовтня 1941 р.) та його наступник Ганс-Адольф Прютцман (*Hans-Adolf Prützmann*), що з жовтня 1943 р. отримав звання верховного головнокомандувача СС і поліції в Україні (*Höchste SS- und Polizeiführer Ukraine*)*. Їм підпорядковувалися поліцейський полк «Південь» (у складі трьох батальйонів), два окремих поліцейських батальйони, піхотні й кавалерійські з'єднання СС.

На нижчому щаблі діяли командувачі СС і поліції у генеральних округах та дистрикті «Галичина». Останній підпорядковувався головнокомандувачу СС і поліції на Сході (*Höhere SS- und Polizeiführer Ost*), тобто у Генерал-губернаторстві. Крім того, наприкінці жовтня 1943 р. було призначено головнокомандувача СС і поліції на Чорному морі (*Höhere SS- und Polizeiführer Schwarzes Meer*), що діяв у тилу групи армій «А». Треба зазначити, що командувачі СС і поліції були водночас старшими начальниками для керівників відповідних територіальних підрозділів поліції безпеки і СД та поліції охорони порядку, що давало можливість Гімmlеру безпосередньо контролювати та, за потреби, втручатися в їхню діяльність.

Крім німецьких формувань, до каральної системи входили підрозділи, сформовані з числа місцевих мешканців та військовополонених, а саме:

- підрозділи охорони таборів винищення та концтаборів, зокрема т. зв. «травники»**;

* Це був другий і останній випадок призначення саме «верховного» головнокомандувача СС і поліції. Першим таке звання отримав начальник особистого штабу Гімmlера та офіцер зв'язку від СС при Гітлері Карл Вольф (*Karl Wolff*), коли у вересні 1943 р. його було призначено на таку саму посаду в Італії.

** Назва походить від концентраційного табору «Травники» поблизу Любліна. Тут у 1941–1944 рр. діяв центр з підготовки табірних охоронців із добровольців із числа ра-

- стаціонарні структури допоміжної поліції (*Hilfspolizei*);
- мобільні підрозділи охоронної поліції (*Schutzmannschaft*);
- єврейська поліція (*Judischer Ordnungsdienst*) у гетто, сформована з їхніх мешканців.

Усі ці формування перебували під загальною німецькою командою, а відтак і участь у будь-яких каральних заходах брали лише за німецьким наказом. Узагалі щодо місцевої «української» поліції дуже виразними є директиви, які восени 1941 р. видав начальник тилового району групи армій «Південь» генерал піхоти Еріх Фридеричі:

«Допоміжні підрозділи, які створюються з місцевого населення, жодною мірою не можуть мати ознаки будь-якого майбутнього українського формування; вони слугують винятково *німецьким* [підкреслення документа. – В. Н.] цілям <...>. Слід запобігати проникненню бандерівської пропаганди або інших політичних прагнень усередину допоміжних команд». Ступінь відповідальності було визначено чітко: «Місцеві жителі, яких допущено до німецької служби, мають бути найретельніше перевірені таємною польовою поліцією або СД і завжди перебувати під контролем. За зраду виносити лише смертний вирок через повішення».

Організаційною запорукою дотримання цих настанов мала бути чітка вимога: «командування завжди має залишатися у німецьких руках».

Кати Бабиного Яру

У цьому контексті розглянемо події в окупованому Києві. Ми можемо виокремити два основні (які хронологічно перетинаються) періоди розстрілів, що відбувалися переважно в районі Бабиного Яру.

Перший період тривав з вересня до середини листопада 1941 р. Розстріли у цей час здебільшого проводилися німецькими мобільними підрозділами. У Києві діяли:

1) Частини зі складу айнзатцгрупи С (командир – бригаденфюрер СС і генерал-майор поліції д-р Отто Раш (*Otto Rasch*)):

- штаб групи;
- зондеркоманда 4а (командир – штандартенфюрер СС Пауль Блобель (*Paul Blobel*));
- айнзатцкоманда 5 (командир – штурмбанфюрер СС Август Майєр (*August Meier*));

дьянських військовополонених, а з осені 1942 р. – і цивільного населення дистриктів «Галичина» і «Люблін» та генерального округу «Волинь–Поділля».

Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій часів Другої світової війни

- 3-я рота 9-го резервного поліційного батальйону (командир – капітан поліції Вальтер Крумме (*Walter Krumme*));
- 3-я рота батальйону військ СС особливого призначення (командир – оберштурмфюрер СС Бернард Графгорст (*Bernhard Grafhorst*)).

2) Частини, підпорядковані головнокомандувачу СС і поліції «Росія–Південь» обергруппенфюрерові СС Фрідріху Єкельну:

- поліційний полк «Південь» (командир – підполковник поліції Рене Розенбауер (*Rene Rosenbauer*));
- штаб полку;
- «штабна рота» (добровольча розстрільна команда);
- 45-й резервний батальйон (командир – майор поліції і штурмбанфюрер СС Мартін Бессер (*Martin Besser*));
- 303-й батальйон (командир – майор поліції і штурмбанфюрер СС Генріх Ганнібал (*Heinrich Hannibal*)).

3) Крім того, до розстрілів у той чи інший спосіб залучали:

- польову жандармерію;
- частини Вермахту (454-та охоронна дивізія, 75-та й 299-та піхотні дивізії).

Паралельно з тим із середини жовтня 1941 р. до кінця вересня 1943 р. Бабин Яр був місцем регулярних розстрілів, які проводили органи поліції безпеки і СД у тісній співпраці з військовою і цивільною владою Києва. У цьому періоді ми можемо виокремити три основні етапи.

Перший тривав з середини жовтня 1941 р. до весни 1942 р. Він починається на тлі проведення масових акцій, і в цей час міська військова влада активно залучає для екзекуцій розташовані в Києві підрозділи айнзатцкоманди 5.

Другий етап: кінець зими 1942 р. – середина серпня 1943 р. – самостійна діяльність органів поліції безпеки і СД. До розстрілів спочатку залучають підрозділи поліції охорони порядку, а потім спеціально створену роту СД. У цей період у районі Бабиного Яру функціонує Сирецький концтабір, який було створено у квітні–травні 1942 р.

Третій, заключний і найінтенсивніший період регулярних розстрілів у Бабиному Яру здійснювався на тлі робіт зі знищення трупів, які проводилися у Бабиному Яру в серпні–вересні 1943 р. Роботу вели в'язні Сирецького концтабору, яких було переселено у землянки, розташовані безпосередньо у самому Яру. Концтабір у цей період поступово евакуювали. Роботи почалися 18 серпня і закінчилися 28 вересня 1943 р.

Охорону здійснювала особлива команда 1005А, укомплектована лише офіцерським і унтер-офіцерським складом. У жовтні – на початку листопада 1943 р. у районі Бабиного Яру розстріли знову проводила військова влада Києва.

Зрозуміло, що найбільш контрверсійними з погляду суспільної дискусії питаннями є ступінь участі у каральних акціях місцевої («української») поліції, а також характеристика її особового складу. Особливо це стосується масового розстрілу євреїв, що відбувся наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 р.

Те, що місцева поліція в цих подіях брала участь, узагалі-то сумніву не викликає. У щоденному зведенні 454-ї охоронної дивізії за 29 вересня (!), зокрема, зазначено:

«На бажання міської комендатури Києва у розпорядження 195-ї польової комендатури надано 300 українських допоміжних поліцаїв, які відбули підготовку на місці та добре знайомі з умовами Києва».

Саме ці 300 поліцаїв, очевидно, мали бути задіяні у розпочатій того дня «грос-акції», до якої найактивніше долучився військовий комендант міста, а перед тим начальник тієї самої 195-ї польової комендатури генерал-майор Курт Ебергард (*Kurt Eberhard*). Але хто саме були ці поліцаї? Складений її керівниками 1942 р. нарис історії київської Української охоронної поліції зазначає, що

«21 вересня прибув до Києва п. Богдан Коник з відділом 18 козаків, що були в службі Української Поліції Житомирської області. Ця мала група була зав'язком У.О.П. [Української охоронної поліції. – В. Н.] 23 вересня прибуває до Києва козацька сотня під командою пор. Кедюлича Івана, щоб повнить службу з наказу німецького військового командування».

Інший аналогічний документ уточнює:

«Вже в перших днях наша поліція складалася з 45-ти чоловік звичайної поліції та 5-х слідчих <...>. Коло 1.10 приїхало два транспорти поліції з Житомира, в силі яких 150 чоловік <...>. Цей гарнізон з бігом короткого часу <...> був доповнений до 300 чол.».

Богдан Коник, Іван Кедюлич та підпорядковані їм «козаки», що склали зав'язок місцевої поліції, були членами однієї з т. зв. «похідних груп», створених мельниківською ОУН. Але про решту поліцаїв такого сказати

не можна. Збереглися дуже виразні спогади іншого члена ОУН, колишнього редактора газети «Карпатська Україна» Юрія Тарковича, про обставини формування цієї поліції в Житомирі.

«Число поліцаїв, – писав він, – постійно збільшувалося. Ми приймали нових, добираючи передусім з табору <...>, що був недалеко від Житомира <...>, де було 8–10 тисяч полонених<...>. Справа нелегка. Приходимо до табору і перед нами – тисячі сірих шинель, з яких видно тільки худі зарослі жовті обличчя. Безліч людського нещастя <...>. Із цього набирати поліцію.

– Хто хоче служити в українській поліції?

Хвилинку мовчанка, опісля підноситься кілька тисяч рук. Всі хочуть до поліції. Бачу, що з цього нічого не вийде. І знов:

– Хай піднесуть руки тільки українці, – кричу.

І знов всі до одного підносять худі руки. І всякі кавказькі та сибірські народи, калмики, татари, осетинці, чуваші і хто ще зна, що за народи. Всі вони тепер почувають себе українцями. Кожен хоче вибратися тепер з табору для полонених <...>.

Вибирати нам було дуже важко, і часто вирішували кращі чоботи полоненого. Взуття у нас було мало, а поліція боса не могла бути. Труднощі були ще й у тому, що багато українців не знало української мови. Перед звільненням Києва мій відділ мав уже 700 поліцаїв, крім того, я мав ще вибрати 300 до поліції у Києві».

Отже, ці 300 українських поліцаїв, що перебували в Києві під час масового розстрілу євреїв, були переважно не свідомими українськими націоналістами, а пересічними советськими військовополоненими, що прагнули за будь-яку ціну вибратися з німецького табору.

Як було розподілено ролі під час самих розстрілів 29–30 вересня, ми дізнаємося з повоєнних документів: матеріалів німецьких процесів над військовими злочинцями та спогадів тих, хто врятувався з Бабиного Яру.

У тексті судового вироку Дармштадтського процесу 1968 р. над службовцями зондеркоманди 4а зазначено:

«Оскільки у місті мало бути приблизно 150 000 євреїв і було передбачено страту не менш як 50 000 євреїв, були необхідні точне планування, ґрунтовна підготовка і особлива організація, в яких також брав участь штаб айнзатцгрупи С. Між командиром айнзатцгрупи С д-ром Рашем і Блобелем, з одного боку, і комендантом міста <...> генерал-майором

Ебергардом та 29-м армійським корпусом, що перебував у Києві [командиром корпусу був генерал піхоти Ганс фон Обстфельдер (*Hans von Obstfelder*). – *В. Н.*], з другого, було проведено переговори. Під час них було накреслено у загальних рисах заплановане вбивство у зв'язку з “переселенням” <...>. Оскільки за очікуваного масштабу страти сил зондеркоманди 4а і доданих частин 3-ї роти батальйону СС і 3-го взводу 9-го резервного поліційного батальйону виявилось недостатньо, звернулися також до обергрупенфюрера СС Єкельна, який надав для підтримки зондеркоманди 4а 45-й і 303-й поліційні батальйони з поліційного полку «Росія–Південь» <...>.

Уже зранку 29 вересня 1941 р. єврейські сім'ї колонами потяглися вулицями Києва до місця збору – району Лук'янівки. З самого ранку місце збору і вулиці охороняли 303-й [майор Ганнібал відмовився брати участь у розстрілах, тому його батальйон було використано лише для патрулювання міста і оточення місця страти. – *В. Н.*] і 45-й поліційні батальйони, які розташовувались один від одного на відстані чутності <...>.

На місці збору стояло оточення, в якому поруч із солдатами зондеркоманди 4а брали участь українська міліція, СС і поліція».

Свідки підтверджують наявність у зовнішньому оточенні української поліції. Так, Діна Пронічева, що впродовж тих днів двічі врятувалася від розстрілу, розповідала 1946 р. у Комісії зі складання хроніки Великої Вітчизняної війни:

«Коли дійшли майже до воріт єврейського кладовища, там було дротяне загородження, стояли протитанкові їжаки. Біля входу стояли німці й українці, які перепускали за загородження». Інші свідки додають, що у цьому оточенні перебувала також німецька польова жандармерія. Геня Баташова, яка також урятувалася того дня від смерті, згадувала: «На підході по вулиці Дорогожицькій по обидва боки стояли німці. У світло-зелених мундирах, із білими бляхами на грудях. То була польова жандармерія. Вони похмуро дивилися на нас. Поміж них гестапівці в чорній формі віддавали якісь накази».

Із матеріалів Дармштадтського процесу:

«Тут супроводжуючих неєврейської національності відсилали назад. Євреї мали перетнути загородження, крізь яке нікого не випускали назад. За огороженням стояло щільне оточення, з добре озброєними вартовими, які гнали євреїв далі [Зі спогадів Г. Баташової: “По

Дорогожицькій, між двома кладовищами, прохід звужувався. Тут ми побачили щось подібне до застави. З обох боків чорніли протитанкові “їжаки”. Від них тягся колючий дріт. За заставою стояли впритул один до одного з автоматами німці – тримали розгорнуті мішки. Це було оточення”. – В. Н.]. Спочатку євреї мали пройти далі дорогою між двома кладовищами до алеї, що вела у напрямку Бабиного Яру. При цьому євреїв реєстрували, відбирали паспорти і цінні речі, а трохи далі вони здавали свій багаж [Зі спогадів Г. Баташової: “В мішки слід було кидати паспорти, в інші – цінності, ще за кілька кроків відбирали майно <...>. – В. Н.]]».

На цьому місці знов з’являється українська поліція. Фріц Гефер (*Fritz Höfer*), який на той час був водієм у зондеркоманді 4а, свідчив:

«Одного разу я отримав завдання поїхати своєю вантажівкою за місто. Як проводир зі мною був українець. Було це близько десятої. Дорогою ми обігнали євреїв, що рухалися колоною з поклажею тим же напрямком <...>. На великій відкритій поляні лежали купи одягу – по них я й їхав. Я зупинився поруч, і українці, що перебували на поляні, почали навантажувати машину речами».

1946 р. Міністерство держбезпеки заарештувало киянина Олега Стасюка, який потрапив у полон у київському котлі, був відправлений до житомирського табору військовополонених, а там опинився у числі тих, хто зголосився до служби у київській поліції. До Києва їх привезли одразу по зайнятті німцями міста. На допиті Стасюк докладно розповів, як на перший або другий день розстрілу 40 поліцаїв з їхнього підрозділу двома машинами привезли до якоїсь вулиці поблизу Бабиного Яру. Згодом якийсь німець повів їх

«на те місце, де відбирали в єврейського населення носильні речі <...>. Нас усіх, поліцаїв, примусили всі ті речі зносити до одного місця і складати у порядку <...>. Коли там зібрали речі, прийшли вантажівки. Нам наказали ті речі вантажити на авто, а коли навантажені машини відходили <...> до міста <...>, ми охороняли речі, які ще залишалися».

Повернімося до свідчень Гефера:

«З того місця я бачив, що євреїв, які прибували <...>, зустрічали також українці і спрямовували до того місця, де вони мали по черзі складати своє начиння, пальта, взуття, верхній одяг і навіть спідню білизну. У визначеному місці євреї мали складати й свої коштовності».

Із матеріалів Дармштадтського процесу:

«Потому оточення, що стояло щільним ланцюгом уздовж дороги, підганяло їх ударами до відкритої території, розташованої наприкінці алеї [Зі спогадів Г. Баташової: “<...> крім проходу до Бабиного Яру, жодної дороги не було. Уздовж неї росли дерева, а поміж ними, суцільним коридором, стояли німецькі автоматники з собаками. Після здачі документів і майна німці накидалися на людей, б'ючи їх палицями... На тих, хто падав, німці спускали собак”. – *В. Н.*]... Тих, хто приходив на відкрите місце, примушували роздягтися. Задля переконливості наказ супроводжували ударами. Якщо справа йшла повільно, то одяг зривали. Після того жертв гольцем або частково у спідній білизні та знов-таки з биттям, щоб прискорити розстріл, підганяли до балки».

Тут знову з'являються українці. Гефер свідчив:

«У той час, як одні люди роздягалися, а більшість чекала на свою чергу, стояв страшний гвалт. Українці не звертали на нього жодної уваги. Вони й далі похапцем гнали людей крізь проходи до яру».

На наявність тут, біля самого яру, українських поліцаїв беззаперечно вказують обставини врятування щонайменше трьох осіб. Перша – Геня Баташова:

«Ми опинилися на галявині з притоптаною травою <...>. На проти-лежному боці поляни, з усіх боків оточеної німцями, височів земляний насип. За ним безугавно цокотіли кулемети. Проходи в насипі були прориті під гострим кутом, аби ніхто не міг бачити, що там далі відбувається. Тут, на зеленому майдані, з людей зривали одіж, білизну і, б'ючи палицями, гнали голими до проходів. Діти, дорослі кидалися вусебіч, кричучи криком від жаху. На землі лежало немовля <...>. Німець підійшов і палицею розтросив йому голову <...>.

Я кинулася до поліцай, вблагала вберегти Гриця [молодшого брата Баташової. – *В. Н.*]. Він щось крикнув і пхнув нас так, що ми попадали <...>.

Неподалік стояв поліцай. Ми [з сусідкою Баташової Марією Пальгі. – *В. Н.*] підбігли до нього, попросили допомогти, пояснювали, що ми росіянки, прийшли випадково, з цікавості.

– Я бачу, що ви не жидівки, – сказав він. Та раптом, наче когось злякався, закричав: – Жиди чи не жиди – марш до яру!

<...> я вдивлялась у вічі поліцаїв, шукала співчуття. На німців жодної

Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій часів Другої світової війни

надії у мене не було. Нарешті я помітила одного поліцейя. Я відчула в ньому щось людське. Ми підбігли до нього.

– Мені байдуже, хто ви, – тихо сказав він. – Я допоможу вам.

Він повів нас до групи німців, що стояли по той бік оточення біля легкового автомобіля. Тут були гори речей. Німці тягали їх звідтіль, де роздягалися люди, кидали ношу на траву і швидко поверталися назад.

Поліцей став пояснювати німцям, що ми сестри (в мене так само були світлі очі й коса) і випадково опинилися тут.

Німці запитали адресу і прізвище.

Я назвала своє справжнє прізвище – Баташова. Маня назвалася Чорнецькою (прізвище жінки, яка жила в їхній сім'ї) <...>. Німець закричав, що ми збрехали: сестри, а прізвища різні! Ми словами, руками почали пояснювати, що двоюрідні. Поліцей підтвердив.

Нас увірнули в машину й повезли. А за кілька хвилин випхнули на розі вулиць Мельникова і Пугачова».

Друга – Діна Пронічева:

«Я викинула свій паспорт, залишивши у себе деякі документи, як-то профспілковий квиток, трудову книжку, в яких записано лише моє прізвище, а національність не зазначено. Після того, як я потрапила до рук поліцаїв, я першому ж поліцаєві чистою українською мовою заявила, що не єврейка, що я українка і випадково сюди потрапила; при цьому я йому показувала свої документи. Він мені запропонував сісти неподалік від того місця, де роздягали єврейське населення, і сказав, щоб я зачекала до вечора, а ввечері зможу піти додому. Я приєдналася до групки людей, які випадково сюди потрапили. У такий спосіб мене не роздягли. Там я просиділа до вечора.

Упродовж того дня я бачила жахливі картини: люди на моїх очах божеволіли, сивіли, навкруги були несамовиті крики і стогін. Я бачила, коли німці відбирали у матерів дітей і кидали їх з урвища донизу до яру. Надвечір до нашої групи підїхало авто, з нього вийшов німецький офіцер. Розпитавши, що це за група, він наказав усіх нас розстріляти, пояснивши, що звідси не можна випускати людей, які хоч і не є євреями, але бачили все, що тут відбулося».

Нарешті, третій – це Віктор Альперін, який згадував, як його, п'ятирічного хлопчика, разом із матір'ю і бабусею вивів майже з-під кулемета за межі Бабиного Яру український поліцей «із сумними очима», який наз-

вався «паном Гордоном». Більше того, наступного дня він надав їм довідку, яка засвідчувала, що це українська родина, і навіть допоміг отримати ордер на поселення в іншій квартирі, оскільки в колишній жити було небезпечно. Згаданий тут «пан Гордон» – це Роман Біда, член мельниківської ОУН, начальник слідчого відділу української допоміжної поліції, так само страчений у Бабиному Яру взимку 1941 р.

Навіщо ж були потрібні німцям майже на самому місці розстрілу ті, озброєні лише кийками, українські поліцаї? Несподівану відповідь на це питання ми знаходимо в одному з чергових донесень, які на початку вересня 1941 р. д-р Раш відправив до Берліна:

«До активних кроків проти євреїв населення майже ніде схилити не вдалося. Це має бути віднесено на рахунок страху від того, що червоні ще можуть повернутися, що досі має місце у широких колах... Щоб побороти цей психоз страху і зруйнувати чари, які мали в очах українців євреї як носії політичної влади, айнзатцкоманда б неодноразово наказувала перед розстрілом проводити євреїв містом під охороною. Також надавалося ваги присутності на стратах євреїв міліціонерів (українська служба охорони порядку)».

Залучення української поліції до страт мало... виховально-психологічний аспект! Але найвідповідальнішої роботи їм не доручали.

З матеріалів Дармштадтського процесу:

«В одній з тих балок, що тяглися на кількесот метрів і мали численні звивини, розташовувалося кілька розстрільних команд зондеркоманди 4а, доданих частин 3-ї роти батальйону СС [Інші документи свідчать, що оберштурмфюрер Графгорст також відмовився брати участь у розстрілах, і його роту було призначено для патрулювання міста. – В. Н.] і 3-го взводу 9-го резервного поліцейного батальйону [безпосередньо у розстрілах брали участь також команди 45-го резервного поліцейного батальйону, що було з'ясовано під час процесу над його службовцями у м. Регенсбурзі 1971 р. – В. Н.], розставлені на рівній відстані один від одного. Розстрільні команди складалися з одного стрільця з автоматом, двох осіб, які набивали магазини, і кількох осіб, які заганяли жертв до балки. Жертв зіштовхували на дно балки до команди катів. Вони мали лягати долілиць на скривавлені трупи вже розстріляних. Якщо вони не робили того самохіть, їх били та валили з ніг. Після того стрільці йшли хиткими горами трупів до жертв і стріляли їм у потилицю. У такий спосіб балка наповнювалася багатьма шарами жертв у напрямі з кінця до початку і від краю до краю».

Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій часів Другої світової війни

Що стосується ролі української поліції у подальших стратах у Бабиному Яру, то про це ми можемо дізнатися як з її власних документів, так і з матеріалів советських повоєнних процесів. Згадуваний вище нарис історії зазначає:

«29 вересня починає працювати Штаб (тоді називається Команда Української Поліції). Командантом міста є призначений пор. Орлик. Він починає організовувати перші райони: Подільський, Софіївський [до війни – Молотовський район. – В. Н.], Богданівський [до війни – Ленінський район. – В. Н.] і Куренівський. З днем 1 жовтня ці райони приступили до виконання поліційної служби».

З інших довідок ми дізнаємося, що охоронну поліцію Святошинського району Києва було створено «на початку жовтня», Печерського – «у першій половині жовтня», Залізничного – 10 жовтня, Ярославського (до війни – Кагановичського) – 15 жовтня, Шевченківського (до війни – Сталінського) – 20 жовтня, Дарницького – 23 жовтня. Звіт поліції Володимирського (до війни – Жовтневого) району не зберігся.

Таким чином, більшість районних відділів української поліції розпочали свою роботу, вже начебто коли, як було зазначено у звіті Святошинської поліції, «такого елемента, як жидів, енкеведистів та комуністів почти в районі не було, не рахуючи окремих осіб, які були своєчасно виявлені». Але не всім так «пощастило».

«Роботи було багацько, – зазначалось у звіті Ярославської райполіції. – Жиди мстили німецькому та українському народу, палили окремі будинки та різали телефонні дроти – треба було ловити та нищити гадів. Довелося працювати день і ніч <...>. Період часу від 15 жовтня до 1-го січня 1942 року – це період напруженої роботи, як організаційної, так і практичної по боротьбі з жидо-більшовицькою агентурою й остатками жидів, які весь час на шляху нашої роботи активно шкодували й намагалися зірвати нашу роботу». Поліцаї сумлінно виконували «Наказ ч. 5» коменданта Орлика:

«Всім керівникам будинків м. Києва до 24-х годин зголосити всіх жидів, працівників НКВД та членів ВКП(б), що мешкають в їх будинках, – до найближчих районових Комісаріатів та Команди Української поліції м. Києва, по вул. Короленка 15, другий поверх.

Затаєння цих людей матиме наслідком смертну кару.

Керівники цих будинків та двірники мають право самі приставляти жидів до жидівського табору, який міститься при таборі полонених по вул. Керосинній».

Хоча справ вистачало і без того. Так, Залізничний

«Район Поліції за весь час проробляв слідуючі роботи: допомагає Німецькому Командуванню, Міській Управі, районній управі та іншим організаціям у виконанні та проведенні в життя різних постанов та наказів, охороняє різні об'єкти, як то: на товарній станції, на аеродромі, Пост Волинський, на ТЕЦ'і, на Київському вокзалі, і інші тимчасові об'єкти. Постійні патрулі по району, особливо вночі підтримують належний порядок в районі, стежать за додержанням затемнення.

Велику роботу проведено в справі відправки робочої сили до Німеччини, шляхом допомоги Рай. Управі та Біржі Праці в примусовій відправці та шляхом виявлення облавами та відправки до Німеччини різних небажаних для залишення в м. Києві елементів: спекулянтів, ледарів».

У Печерському районі

«крім охорони, поліція виконує слідуючі роботи:

1. Виловлення ворожих елементів.
2. Вилучення пограбованого безгосподарчого майна.
3. Розслідування причин пожеж у районі.
4. Нагляд за очисткою району від бруду та догляд за його санстаном.
5. Організовує з допомогою РайУправи через кербудів охорону будинків пожильцями...

Починаючи з 7 квітня [1942 р. – В. Н.] Командатура р-ну допомагає Районній Управі в проведенні роботи великої ваги – вербування робочої сили до Великонімеччини».

Дарницькою поліцією, дарма що її було зорганізовано останньою,

«з перших кроків було проведено такі важливі заходи:

1. Видано наказа та організовано прийом від населення зброї, яку потім було передано до Ортскомендатури.
2. Проведено за наказом реєстрацію комуністів та бувших працівників НКВД й міліції (було зареєстровано 140 комуністів).
3. Сконфісковано за наказом у населення безгосподарче та пограбоване майно».

А

«завдяки тому, що в свій час та цілком правдиво і своєчасно органам СД були передані советські активісти та весь підозрілий елемент, тим

запобігано терористичних актів та диверсій, які на терені Дарницького району не проявились й досі в жадному випадку».

Стосовно участі української поліції у розстрілах, що й надалі постійно відбувалися у Бабиному Яру, ми можемо послатися на матеріали советських повоєнних процесів. Так, Василь Покотило, який з початку жовтня 1941 р. служив в українській охоронній поліції, дав розлогі свідчення, в яких зізнався, що брав участь не тільки у виявленні євреїв і комуністів, а й у численних розстрілах євреїв, партизанів, працівників НКВС, військовополонених, парашутистів і комуністів, серед яких були також діти і жінки. До цих розстрілів його разом з іншими поліцаями залучило СД. І хоча згодом Покотило зрікся своїх свідчень, суд не взяв того до уваги. Зі свого боку, київський фольксдойче Федір Круль, який з весни 1942 р. перебував на службі в СД, стверджував, що хоча він кілька разів виїжджав у складі команди СД на розстріли, але сам у них участі не брав, а лише перебував в оточенні. Киянин Микола Фокін, який через дружину звів знайомство з прибулими до Києва оунівцями, зокрема Романом Гордоном (Бідою), і з вересня 1941 р. до самого арешту Гордона працював під його керівництвом у слідчому відділі міської української поліції, свідчив, що працівники слідчого відділу у цей час «виявляли єврейські сім'ї, що залишилися у місті, виганяли їх на Лук'янівське кладовище і розстрілювали», хоча сам він у цьому участі не брав. Навпаки, кандидат у члени ВКП(б) Сергій Орлов, який на початку листопада в київському таборі для військовополонених на вул. Керосинній зголосився до служби в охоронній команді (пізніше батальйоні), стверджував, що службовці їхнього батальйону (зрозуміло, без нього) кілька разів брали участь у конвоюванні євреїв до Бабиного Яру, але у самому розстрілі участі не брали. Пізніше Орлов знов категорично підкреслив, що хоча батальйон брав також участь в арештах євреїв, але «розстрілами у Києві займалися лише німці».

Звернімося також до свідчень генерал-лейтенанта поліції Пауля Шеєра (*Paul Scheer*), який з листопада 1941 р. обіймав посаду начальника поліції охорони порядку (командувача охоронної поліції шуцполіції і жандармерії) у генеральному окрузі «Київ». До складу підпорядкованих Шеєру сил входили 1000 службовців німецької шуцполіції, таке ж число поліцаїв двох українських поліційних батальйонів і 200 естонських фольксдойче з двох окремих поліційних рот. Під час Київського процесу 1946 р. він показав, що підпорядковані йому поліцаї щоночі розстрілювали 8–10 осіб за порушення комендантської години. Також він розповів,

що впродовж 1942 р. виділяв СД необхідні сили для проведення масових арештів комуністів, а також спеціальні команди для проведення страт. Отож цілком ймовірно, що серед підлеглих генерала Шеєра, яких СД залучало до проведення розстрілів, могли бути й українські поліцаї.

Що ж до власних повноважень міської поліції, яка після створення німецької поліції охорони порядку теж підпорядковувалася Шеєрові, то її службовці, як було зазначено, наприклад, у наказі № 3 по Володимирській райполіції від 28 жовтня 1941 р., мали лише

«затримувати жидів, спекулянтів та інших карних злочинців і підозрілих осіб та направляти їх до поліції».

У подальшому євреїв і тих, хто їх переховував, як і колишніх службовців НКВС, партизанів та інших «ворогів Райху» передавали (як ми можемо бачити з журналу реєстрації затриманих) або до міського слідчого відділу на Короленка, 15, або до СД на Короленка, 33, або безпосередньо до концтабору на Сирці.

Підсумовуючи все вищевикладене, ми можемо погодитися з висновками, яких незабаром по описаних подіях дійшли провідники, щонайменше, бандерівської ОУН. Так, в одній з їхніх розробок для роз'яснювальної роботи було запропоновано виходити з того, що

«українська поліція може бути тільки в Українській Державі», і «виявити людям такі справи: <...>

1. Нема ніде ніякої української поліції.
2. Є тільки німецька поліція, а при ній служать українці, як т. зв. шуцмани <...>.
4. Шуцмани – це не тільки українці, але ними бувають і москалі (у східних областях), поляки (Полісся) і фольксдойчі (всюди).
5. Людей побиває і грабує не українська поліція, а німецька при допомозі шуцманів.
6. Між українцями, що служать в шуцманах, є чесні люди і темні типи, подібно як у всіх урядах, де працюють українці.
7. Надужиття темних типів брати на їх власний рахунок, а не на рахунок усіх українців, що служать в шуцманах».

Сирецький концтабір

Окремою сторінкою історії Бабиного Яру часів нацистської окупації був Сирецький концентраційний, або виправно-трудоий табір як одна

з філій концтабору Заксенхаузен. Він був розташований безпосередньо біля верхів'їв Яру (між сучасними вулицями Ризькою, Олени Теліги та Миколи Подвойського) та охоплював частину території літніх військових таборів київського гарнізону, що існували тут із середини XIX ст. Назву свою табір отримав за Сирцем – історичним районом Києва, в якому містився. Слід зауважити, що на території України існувало лише два концентраційні табори класичної моделі – Янівський у Львові, на території дистрикту «Галичина», що входив до складу Краківського Генерал-губернаторства, та Сирецький у Києві, на території генерального округу «Київ», що входив до складу райхскомісаріату «Україна».

Сирецький табір було створено за розпорядженням німецької влади навесні 1942 р. До цього в Києві виховно-трудового табору як такого не було. З вересня 1941 р. діяв пересильний табір для військовополонених на вул. Керосинній (сучасній вул. Шолуденка), в якому було створено окреме відділення для тимчасового (до розстрілу) утримання політпрацівників та євреїв. Саме мешканців цього табору разом із карними злочинцями та іншими в'язнями тюрми поліції безпеки та СД на вул. Короленка, 33 (за радянських часів там розміщувалося НКВС–КДБ, тепер – СБУ) наприкінці квітня було направлено для будівництва Сирецького табору. Охорону табору здійснювали війська СС та українська допоміжна поліція. Начальником Сирецького концтабору був штурмбанфюрер СС Пауль фон Радомський (*Paul Otto Radomski*). Одночасно в таборі перебували понад 3 тис. чоловік, серед яких були як в'язні з числа карних та адміністративних злочинців, саботажників, євреїв, підпільників, комуністів, українських націоналістів, так і (з весни 1943 р., коли фронт знову почав наближатися до Києва) радянські військовополонені.

Загальна територія концтабору становила приблизно 3 кв. км. Табір було обнесено двома рядами колючого дроту, між якими проходило 8–10 рядів ліній електричного струму високої напруги. По кутах табору стояли вишки, на яких розміщувалися поліцаї з кулеметами. Арештовані жили в землянках по 70–80 людей у кожній. Табір складався спочатку з 16, а з весни 1943 р. з 32 землянок. Землянки являли собою перекриті колодами й землею траншеї, у глиб яких вели сходи й заграбовані двері. Житлову зону також було обгороджено парканом з колючого дроту. В середині з вересня 1942 р. було виділено жіночий табір. Уночі вся територія зони освітлювалася.

В'язні були об'єктами невимірної сваволі. Поки вистачало сил, вони виконували важку фізичну роботу, потім їх знищували. Ув'язнених було

розбито на бригади, що входили до складу сотні. Бригадирів та сотників обирав комендант із числа карних злочинців, вони становили «еліту» серед ув'язнених. Старшим у чоловічому відділенні був чеський фольксдойче Антон Прокупек, колишній машиніст, заарештований за саботаж, у жіночому – Єлизавета Логинова, заарештована за участь у діяльності київського підпільного обкому комсомолу.

На території концтабору корчували пні, заготовлювали дрова, будували й ремонтували бараки, робили вугілля з деревини, виконували стовлярні, земляні, лимарні роботи тощо. Праця ув'язнених була виснажливою, харчування – мізерним та огидним. Як згадували по війні вцілілі в'язні,

«зазвичай роботи були непосильні, знущання безцільні, людей змушували носити землю з місця на місце, на носилки насипали по 8–10 пудів землі і змушували носити бігцем, причому били лопатами і стріляли. Одрозу вбивали або живими закопували в землю».

Сотники, заохочувані комендантом, навмисно вигадували різні форми знущання, насамперед з євреїв. Одні під час заготівлі дров змушували євреїв лізти на дерево. Підпиляне дерево притягали канатом, воно падало на землю, і разом з ним ув'язнений. Інший робив для євреїв спеціальну «зарядку», яка мала такий вигляд: після роботи, перед сном ставив людей у коло і наказував братися за руки. На плечі їм сідали ще по одній людині і починали танцювати танець із єврейськими піснями. Табірний режим був жорстокий: о 4-й годині ранку підйом, о 4.30 – сніданок, о 5 годині строем ішли на роботу. О 12-й годині був обід, о першій годині дня виходили на роботу та працювали до 9-ї вечора. Ранком видавали по кухлю так званої кави, а по суті, окропу з присмаком якоїсь трави. На обід давали літр баланди – просто вода без солі, з декількома крупинками пшона. На день видавали 200 грамів хліба із просяного борошна. Вечері не було. Ув'язнені їли пацюків, собак, котів, різні трави. Тих, хто опухав від голоду, забирали до так званої лікарні – землянки, де жодної допомоги не надавали, і люди вмирали або їх розстрілював власноруч комендант. Трупів ховали у ямах просто на території табору або виносили до Бабиного Яру.

У вересні 1943 р. під загрозою взяття Києва советськими військами Сирецький табір було евакуйовано до Німеччини. Частина в'язнів утекла дорогою, частина повернулася вже після війни.

Але ще раніше, влітку, нацисти взялися до знищення слідів масових розстрілів у Бабиному Яру. Влітку 1942 р. Пауль Блобель, колишній командир зондеркоманди 4а, що, зокрема, здійснила масовий розстріл

євреїв у Бабиному Яру 29–30 вересня 1941 р., отримав від шефа гестапо Генріха Мюллера наказ виявити місця масових поховань євреїв, ексгумувати та спалити тіла. Для виконання цього завдання, що отримало назву «Акція 1005», було створено дві зондеркоманди, до складу яких входили винятково офіцери та унтер-офіцери СС. Одна з них у серпні 1943 р. прибула до Києва.

Відкопувати і спалювати трупи примусили в'язнів Сирецького концтабору. Навколо Яру по всьому периметру було встановлено маскувальні щити, висаджено дерева, а усю навколишню територію оголошено забороненою зоною. З чоловічого табору було взято 100 людей і з жіночого 13 жінок-єврейок, яких поселили у землянках на території Бабиного Яру. Згодом кількість ув'язнених, що займалися спаленням трупів, зростає до 330. В'язні працювали в ножних кайданах, що давали змогу тільки пересуватися і працювати, але ніяк не втекти.

У Бабиному Яру було побудовано печі, в яких спалювалися викопані трупи. Печі було складено з надгробків, узятих з єврейського цвинтаря. На них клали ґрати з Лук'янівського православного цвинтаря, а зверху багато шарів трупів. Печі поливали нафтою та підпалювали. Рештки кісток подрібнювали, а попіл розсіювали по яру.

У ніч з 28 на 29 вересня 1943 р. ув'язнені здійснили спробу втечі. Відчинивши одну з двох землянок, вони кинулися прямо на охорону. Більшість із них загинула, багатьох затримано та потім розстріляно. Врятувалися лише близько 20 осіб.

Жертви Бабиного Яру

Питання про те, кого, крім євреїв, розстрілювали у Бабиному Яру, нерозривно пов'язане з іншим питанням – про абсолютні цифри та співвідношення кількості різних жертв. При цьому слід розуміти, що впродовж советської доби влада та залежна від неї наука свідомо спотворювали цю статистику, причому цей спадок досі не подолано, а часто-густо його використовують, вже виходячи з потреб тієї чи іншої сучасної історичної міфології.

Пропагандистський аспект советської міфології виходив з необхідності подолання суперечності між заявами довоєнної пропаганди («малою кров'ю на чужій території») і реальними результатами війни. Рішення було винайдене у відмові від проведення переписів населення (перший повоєнний перепис відбувся лише 1959 року) та загальному зменшенні декларованої чисельності загиблих (так, Йосиф Сталін оприлюднив цифру у 7 млн загиблих).

Ідеологічний аспект мав подолати суперечності між героїчною і жертвовною (віктимною) концепціями історії. Засобів було два: збільшення втрат серед цивільного населення на етапі первинного підрахунку (діяльність «Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяного ними збитку громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР» – НКДК) та зменшення масштабів військових втрат за рахунок збільшення цивільних (цифри, виголошені Микитою Хрущовим, – 20 млн загиблих, у т. ч. 12 млн цивільного населення).

Цивілізаційний аспект мав проблемою суперечності між принциповим нехтуванням окремим людським життям («людина-гвинтик») і декларацією про збереження пам'яті про героїв війни («ніхто не забутий – ніщо не забуто»). На практиці це вилилося у відмову від реального пошуку і поховання загиблих воїнів, зведення кенотафів – братських псевдомогил із зазначенням загальної кількості або умовним переліком загиблих, та встановлення пам'ятників «Невідомому солдату».

Загальнополітичний аспект мав подолати суперечності між тезою щодо провідної ролі комуністичної партії та реальною, досить незначною роллю комуністів у боротьбі на окупованій території. Відтак треба було акцентувати увагу на комуністах – жертвах нацистських каральних органів та штучно збільшувати кількість підпільних комуністичних організацій (особливих масштабів ці фальсифікації набули у 1960-ті роки).

Етнонаціональний аспект мав зважати, з одного боку, на реальний масштаб цивільних втрат різних національних груп, насамперед євреїв, а з другого, на офіційну тезу щодо провідної ролі у війні російського народу та «братніх слов'янських народів» та антисемітську політику пов'язаного СРСР. Розв'язання цієї проблеми було просте: замовчувати національний склад загиблих представників цивільного населення і військовополонених і акцентувати увагу на знищенні слов'янського населення, що нібито здійснювалося згідно з Генеральним планом «Ост» (якого насправді так і не було затверджено для практичного провадження).

Як наслідок, ми не просто досі не маємо достовірної статистики воєнних втрат, як на всій території колишнього Советського Союзу та, зокрема, на українських землях, так і конкретно у Києві та Бабиному Яру. У нас немає навіть цілісного комплексу джерел, які допомогли б однозначно встановити масштаби цих втрат. Тому ми змушені спиратися на непрямі дані абсолютно різної достовірності та походження.

Так, за офіційними даними Надзвичайної державної комісії,

«у Києві закатовано, розстріляно й отруєно в “душогубках” понад 195 тисяч радянських громадян, у тому числі:

1. У Бабиному Яру – понад 100 тисяч чоловіків, жінок, дітей і старих.
2. У Дарниці [тобто у Дарницькому таборі для військовополонених, на лівобережній частині Києва. – *В. Н.*] – понад 68 тисяч військовополонених і мирних громадян.
3. У протитанковому рові [поруч із Бабиним Яром. – *В. Н.*], у Сирецькому таборі та на самій території табору – понад 25 тисяч радянських мирних громадян і військовополонених.
4. На території Кирилівської лікарні [поруч із Бабиним Яром. – *В. Н.*] – 800 душевнохворих.
5. На території Києво-Печерської лаври [у центрі Києва. – *В. Н.*] – близько 500 мирних громадян.
6. На Лук'янівському цвинтарі [поруч із Бабиним Яром. – *В. Н.*] – 400 мирних громадян».

Неважко побачити, що слова «євреї» тут узагалі не згадуються. Замість них ми бачимо славнозвісних «мирних громадян», які відтепер будуть супроводжувати всю подальшу історію Бабиного Яру та раз у раз з'являтися на пам'ятниках і в офіційних текстах.

Але ми маємо у своєму розпорядженні протоколи допитів колишніх в'язнів Сирецького табору, які брали участь у спаленні трупів восени 1943 р. та спромоглися втекти напередодні страти. Саме їхні свідчення покладено в основу висновків київської НДК. Але їхні оцінки кількості жертв також значною мірою не збігаються. Так, Яків Стеюк говорив про 45–50 тис. спалених трупів у Бабиному Яру (без протитанкового рову) та 500 поблизу Кирилівської лікарні. Натомість Семен Берлянт, Ісак Бродський та Володимир Давидов, оцінюючи кількість трупів, спалених у Бабиному Яру та протитанковому рові, казали про 70 тис., Леонід Островський – про 65–90 тис., Владислав Кукля та Йосиф Долінер – про 95–100 тис. Отже, з цих свідчень випливає, що 70 тис. – це мінімальна, а 100 тис. – максимальна цифра всіх жертв разом у Бабиному Яру та протитанковому рові. З іншого боку, деякі з опитаних вважали, що не всі трупи з Бабиного Яру було спалено.

Іншу можливість оцінити кількість жертв Бабиного Яру дає підрахунок за окремими категоріями, що, до речі, набагато актуальніше, зважаючи на суспільні суперечки.

Почнімо з євреїв. Орієнтуватися на демографічні дані важко. Так, напередодні війни євреї складали 25% від 930-тисячного населення Києва. На початок окупації в місті залишалося близько 400 тис. осіб, з урахуванням мобілізації (близько 200 тис.) та евакуації (325 тис.). Німці оцінювали кількість євреїв в окупованому місті в 150 тис., але ця цифра видається нереальною, адже незрозуміло, чому їхня частка мала так зрости. Мобілізації вони підлягали як усі решта, а евакуювалися навіть у значно більших обсягах. Перепис, проведений міською управою 1 квітня 1942 р., зафіксував 352 тис. мешканців. Можна напевно стверджувати, що зниклі 50 тис. – це розстріляні євреї. Але в Бабиному Яру гинули не лише київські євреї. Навіть в оголошенні від 28 вересня 1941 р. було наказано збиратися євреям Києва й околиць. Не слід також забувати про розстріляних тут євреїв із числа військовополонених.

Згідно з донесенням айнзатцгрупи С, «зондеркоманда 4а в співробітництві зі штабом групи і двома командами поліцейського полку “Південь” 29 і 30.9.41 стратила в Києві 33 771 єврея». Але це лише за два дні.

Німці увійшли до Києва 19 вересня 1941 р., а вже 20-го вони почали розстрілювати у Бабиному Яру советських військовополонених.

«Особисто я не дивився, – згадував згодом Іван Янович, будинок якого стояв за 800–1000 метрів на вулиці, що того часу також носила назву Бабин Яр. – Стояла охорона, і близько не пускали, було тільки чути лемент людей і автоматні постріли».

А Раїса Шварцман, що згодом сама врятувалася з Бабиного Яру під час розстрілу 29 вересня, розповідала про перші дні німецької окупації:

«Я бачила, як по Брест-Литовському шосе німецький конвой гнав військовополонених. Тисячі їх були – напівголих і босих, з лопатами в руках. Там були українці, росіяни й багато молодих єврейських хлопців. Гнали їх у бік Лук'янівського цвинтаря. Замученим, голодним полоненим люди кидали шматки хліба, але того, хто його піднімав, вбивали. Підлітки, що бігли за військовополоненими, розповідали, що вони копали ями, після чого німецькі солдати розстрілювали їх і скидали в ці ж ями».

Далі, як уже було зазначено вище, на вул. Керосинній у колишніх казармах Бендерського полку було розміщено пересильний табір для військовополонених (т. зв. «дулаг»). При ньому було створено спеціальне

відділення для євреїв і армійських політпрацівників, що містилося на стадіоні «Зеніт» (сучасному стадіоні «Старт»). Одразу після вибухів на Хрещатику, що розпочалися 24 вересня, було заарештовано 1600 євреїв-заручників із числа мирних жителів, імовірно, також кинутих у табір на стадіоні «Зеніт». Розстріли в Бабиному Яру ув'язнених із цього табору почалися не пізніше 27 вересня 1941 р.

Безперервні розстріли в Бабиному Яру мирного єврейського населення і в'язнів табору на стадіоні «Зеніт» тривали й після 30 вересня, приблизно до середини листопада 1941 р. За цей час (1 жовтня – 15 листопада 1941 р.) айнзатцкоманда 5, що базувалася в Києві, розстріляла 29 835 осіб, у т. ч. 28 796 євреїв (96,5% розстріляних), але ці розстріли вона, ймовірно, проводила не лише в Києві. До 14 жовтня в Києві перебував поліцейський полк «Південь», який достеменно брав участь в акціях 1–3, 8 і 11 жовтня або навіть проводив їх самостійно. 13 жовтня 1941 р. було розстріляно 308 євреїв-душевнихворих із лікарні ім. І. Павлова.

Встановити кількість євреїв, що залишилися живими після розстрілів осені 1941 р., але згодом були схоплені та страчені, сьогодні, очевидно, вже неможливо. Так само невідомо, скільки їх загинуло у Сирецькому таборі, адже сюди також привозили євреїв і з інших населених пунктів.

Регулярні розстріли, за свідченням очевидців, почалися в Києві у листопаді 1941 р. Щотижня одна-дві машини прибували до Бабиного Яру з в'язниці поліції безпеки та СД. Вони або привозили людей на розстріл, або, якщо це була душогубка (газенваген), приїжджали вже заповнені трупами. Починаючи з серпня 1943 р. і до кінця вересня (а за іншими свідченнями, навіть жовтня) такі машини приїздили щодня. Крім того, від жовтня 1941 р. і до кінця окупації тут щодня розстрілювали по 8–10 осіб, затриманих шуцполіцією. Останній розстріл відбувся 4 листопада 1943 р., а 6-го до Києва увійшла Червона армія. Якщо звести докупи всі ці дані, то виходить, що за два роки міські каральні органи тут розстріляли від 14 до 22 тис. осіб.

Розгляньмо тепер окремі категорії жертв нацистів. Першими стали роми. Дослідник-аматор Ілля Левітас писав (але без зазначення джерел), що «циган розстріляли в перші дні окупації – три куренівських табори. Розстріляли їх за Кирилівською церквою». Натомість сучасник подій Людмила Заворотна розповідала, що циган розстріляли в Бабиному Яру, і вона сама бачила, як повз її будинок їхали циганські кибитки, але було це вже значно пізніше за розстріл євреїв. Так само про те, що розстрілю-

вати циган почали вже наприкінці жовтня 1941 р., розповідав Володимир Набаранчук, родина якого врятувалася від смерті. Причому йшлося не лише про табірних циган, а й про тих, хто, як Набаранчуки, жили у місті звичайним життям. Він же зазначив, що, крім Бабиного Яру, циганські табори було знищено на тодішніх околицях Києва – у Святошині та на Березняках. У будь-якому випадку, ми можемо стверджувати, що в Бабиному Яру загинуло щонайменше 150 ромів, адже зазвичай у таборі було близько 50 осіб.

3 середини жовтня почали страчувати душевнохворих з лікарні ім. І. Павлова. Як було сказано в черговому донесенні айнзатцгрупи,

«особливо сильне душевне навантаження в уповноважених членів айнзатцкоманди 5 викликала ліквідація 13.10.41 психічно хворих євреїв із психлікарні в Києві».

Як установили вже по війні під час процесу в Західній Німеччині над членами тої самої команди, відбувалося це в такий спосіб:

«Близько 25 службовців військ СС, у тому числі два унтершарфюрери, поїхали на одній вантажівці. На другій вантажівці їхали службовці поліції охорони порядку <...>. Виїхали приблизно о 9-й годині ранку. Після поїздки, що тривала близько години, машини зупинилися в лікарні з червоної цегли, що знаходилась у парку <...>. Хворих виводили поодиночі [люди з числа] українського обслуговуючого персоналу через задні двері лікарні. Це були чоловіки та кілька жінок <...>. Обвинувачуваний Егер і його камради виламали собі в кущах прутти. Ними вони вказували жертвам шлях до місця страти, щоб не торкатися їх руками <...>. На узвишші була яма 5 м завдовжки, 2 м завширшки й 1,2 м завглибшки. За ямою стояв командир айнзатцкоманди Майер. Біля ями знаходився один поліцейський чиновник. Він приймав хворих і наказував їм роздягнутися. Після роздягання він пропонував жертвам лягти в яму долілиць. Потім інші поліцейські з краю ями вбивали хворих пострілами з поставлених на одиночні постріли автоматів <...>. Акція тривала близько години».

На початку 1942 р. німці знову з'явилися в лікарні ім. Павлова. Тепер їх цікавили вже не тільки євреї. На Київському процесі 1946 р. головний лікар Мусій Танцюра розповідав:

«8 січня 1942 р. на території лікарні з'явився загін озброєних німців і машина. Машина підїхала до відділення, до неї вштовхували психічно

Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій часів Другої світової війни

хворих, машина закривалася, включався якийсь мотор, і хворі гинули. Пояснили, що коли машина починає працювати, виділяється газ СО й отрує людей, що перебувають у ній <...>.

Із цієї машини скидали трупи отруєних у клуб [мається на увазі приміщення лікарняного клубу. – *В.Н.*] як дрова. Наступного дня приїжджала вантажна машина, забиравала ці трупи й відвозила в ліс у загальну яму. У такий спосіб було знищено 300 хворих».

Ще двічі, 27 березня та 17 жовтня 1942 р., душогубка приїжджала в Кирилівську лікарню. Усього, за оцінкою Мусія Танцюри, було знищено приблизно 800–820 хворих.

Першими заручниками з числа киян, як уже зазначалося, були 1600 євреїв, арештованих орієнтовно 26 вересня за вибухи на Хрещатику і розстріляних в Бабиному Яру, починаючи з наступного дня. Наприкінці жовтня почали хапати вже всіх поспіль.

Так, 22 жовтня 1941 р. було вивішено оголошення коменданта міста генерал-майора Курта Ебергарда:

«Як репресивні заходи, з приводу акту саботажу, сьогодні 100 мешканців міста Києва було розстріляно. ЦЕ Є ПОПЕРЕДЖЕННЯ. Кожний мешканець Києва є відповідальним за кожний акт саботажу».

Наступне оголошення з'явилося 2 листопада:

«Випадки підпалу та саботажу, що поширюються в місті Києві, примушують мене вжити рішучих заходів. Через те сьогодні **300** мешканців міста Києва розстріляно. За кожний такий випадок підпалу або саботажу буде розстрілюватися значно більша кількість мешканців міста Києва».

29 листопада оприлюднюється нове оголошення коменданта:

«У Києві зловмисно пошкоджено засоби зв'язку (телефон, телеграф, кабель). Через те що шкідників надалі не можна було терпіти, В МІСТІ БУЛО РОЗСТРІЛЯНО 400 МУЖЧИН, що має бути пересторогою для населення».

Отже, лише з цих документів ми достеменно дізнаємося про 2400 страчених заручників, 800 з яких, напевно, не були євреями.

Прямі німецькі репресії проти представників мельниківської ОУН розпочалися наприкінці листопада 1941 р. на Житомирщині після вша-

нування пам'яті Героїв Базару*. 20-річчя цієї трагедії було відзначено урочистим зібранням. Не наважившись одразу його розігнати, німецька влада за кілька днів почала арешти організаторів та учасників. Загалом було заарештовано 721 особу з числа учасників акції вшанування, з яких 120 нацисти стратили 30 листопада 1941 р. у передмісті Житомира.

Перша хвиля масових арештів членів ОУН у самому Києві розпочалася в середині грудня 1941 р. Більшість сучасників тих подій та дослідників називають дату 13 грудня, коли гестапо заарештувало цілу низку членів редакції газети «Українське слово», а також 27 співробітників міської управи.

У січні 1942 р. прокотилася нова хвиля арештів. В тому числі за зв'язки з ОУН було схоплено близько 60 осіб з числа київської молоді. Зі 100 членів Буковинського куреня, що перебували у Дарницькому відділі УОП, у січні 1942 р. було заарештовано і розстріляно близько 70 осіб.

7–9 лютого 1942 р. по Києву прокотилася чергова хвиля репресій проти ОУН. 7 лютого 1942 р. було заарештовано понад 200 членів ОУН та їхніх симпатиків, переважно з числа київської інтелігенції. Першочергово гестапо хапало всіх «західняків», що прибули до Києва восени 1941 р.

У вересні 1942 р. у Києві було заарештовано двох членів ОУН, на початку жовтня – дев'ятьох, включно з керівником відділу пропаганди Центрального Керівництва ОУН на СУЗ Василем Кузьмиком.

Арешти членів націоналістичного підпілля в Києві тривали також 1943 р. – фактично до останніх днів окупації Києва німецькою армією. Зокрема, за даними звіту німецької поліції безпеки і СД від 19 березня 1943 р., у Києві за причетність до ОУН було заарештовано понад 40 осіб, переважно представників інтелігенції. В тому числі до рук гестапо потрапив також крайовий провідник ОУН на СУЗ Зиновій Домазар (Діброва).

За даними ОУН, під час німецької окупації України впродовж 1941–1944 рр. організація втратила 4756 членів, у тому числі 197 членів вищого керівного складу, 6 крайових провідників та 5 членів Проводу ОУН. З усіх українських земель, де діяли структури ОУН, найбільших жертв вона зазнала в окупованому Києві, в якому загинув 621 український патріот, серед них поетка, голова Спілки українських письменників Олена Теліга, київський міський голова Володимир Багазій, один з організаторів

* 17 листопада 1921 р. біля с. Базар на Житомирщині Червона армія, а саме дивізія Григорія Котовського, розбила Волинську групу Армії УНР під командуванням генерала-хорунжого Юрія Тютюнника. Наступного дня у Базарі було розстріляно декілька сотень полонених українських вояків.

рів та керівників київської поліції Роман Біда (Гордон). Втрати серед тих, хто прийшов до Києва у складі Буковинського куреня, оцінюються у приблизно 400 осіб.

Розстріли військовополонених, як ми бачили, почалися вже наступного дня після вступу німців до Києва. За тиждень почали вивозити до Бабиного Яру євреїв і політкомісарів з табору на вул. Керосинній. Фільтраційні заходи тривали й надалі. Василь Покотило, що служив в особистій охороні Володимира Багазія в жовтні–листопаді 1941 р., на слідстві по війні розповідав, що кілька разів їздив з ним на розстріли до Бабиного Яру.

«Таких поїздок було три. Першого разу було розстріляно 100 чоловік, куди входили євреї, військовополонені й партизани».

Він також згадував про розстріл у липні 1942 р. 75 осіб – євреїв, партизанів, парашутистів та військовополонених, в тому числі жінок, – у якому особисто брав участь.

Дуже багато свідків згадували розстріл у січні 1942 р. кількох десятків полонених моряків Червоного флоту. Надія Горбачова розповідала:

«Узимку 1942 р. <...> до Бабиного Яру німецькі солдати привезли 65 полонених червонофлотців. Руки й ноги в них були сковані ланцюгами так, що вони ледве могли пересуватися. Полонених гнали зовсім роздягненими й босими по снігу у великий мороз. Місцеві жителі кидали в колону полонених сорочки й чоботи, але полонені відмовилися їх брати, а пам'ятаю, один з них сказав: «Загинемо за Батьківщину, за Радянський Союз, за Сталіна». Після цієї заяви полонені червонофлотці почали співати "Інтернаціонал", за що німецькі солдати стали бити їх своїми ціпками. Про те, що це були моряки, можна було довідатися по морських кашкетах. Приведених до Бабиного Яру червонофлотців розстріляли німці».

Загальну кількість військовополонених оцінити важко. Зазвичай советські документи та історіографія називали 20 тис. розстріляних. Цю цифру навів у своїх свідченнях Володимир Давидов: «У протитанковому рові 20 000 розстріляних з комскладу». Але Яків Стеюк називав удесятеро меншу кількість: «В одному місці 2 тисячі у формі командного складу РККА». Очевидно, йдеться про одне й те саме місце, але питання, хто помилився, випадково чи навмисно (або в якому протоколі з'явилася помилка), залишається відкритим.

З іншого боку, Сергій Матвеев, колишній комірник лікарні ім. Павлова, по визволенні розповідав на слідстві, що, крім могил вбитих душевнохворих,

«у Кирилівському гаю ще [є] масові могили військовополонених, які загинули в німецькому полоні в 1941–1943 рр. під час перебування їх у госпіталі в цій же лікарні. Число померлих від голоду й холоду, тифу і розстріляних військовополонених і похованих у гаї сягає кількох тисяч».

Як відомо, ці поховання під час спалювання не розкопували, відтак до загальної офіційної статистики вони не потрапили.

Перші провали підпільних райкомів КП(б)У й арешти залишених підпільників почалися у жовтні 1941 р. Основними причинами їх (як і всіх подальших) були непрофесіоналізм та численні зради. Так, 22 жовтня до слідчої групи зондеркоманди 4а з власної волі прийшов Іван Романченко, який до окупації обіймав посаду секретаря Ленінського райкому партії. Він надав докладні відомості про структуру підпільних партійних організацій, а потім особисто їздив по Києву з німецькими поліцаями та показував, де хто живе з колишніх комуністичних та радянських функціонерів. Відтак було заарештовано секретарів Ленінського підпільного райкому Олексія Федорова і Ленінського запасного райкому Миколу Тичину, секретарів Сталінського підпільного райкому Льва Лінника і Сталінського запасного райкому Прокопа Комарова, секретаря Молотовського підпільного райкому Петра Каркоца, секретаря Кагановичського підпільного райкому Івана Склера. Тільки в Дарницькому районі було заарештовано й розстріляно в перших числах жовтня 18 комуністів, у тому числі секретаря підпільного райкому Костянтина Духаніна. Усього до кінця 1941 р. було заарештовано або зникло безвісти понад 50 керівників залишеного в місті підпілля. Не стали до роботи або були знищені підпільний міськком, Ленінський, Кіровський, Дарницький, Сталінський, Молотовський, Кагановичський райкоми КП(б)У, а також усі райкоми АКСМУ, за винятком Сталінського. Їхні члени були заарештовані, виїхали з Києва або відмовилися від наміру вести боротьбу проти окупантів.

Окремі арешти підпільників відбувались у Києві й узимку 1942 р. Наприклад, 5 січня було схоплено Івана Сікорського, члена бюро Залізничного райкому, і учасника терористичної групи Володимира Кудряшова. 11 січня 1942 р. було заарештовано членів запасного підпільного міськкому партії Якова Хандея і Василя Вікторова, підпільни-

цю Меланію Горковенко, зв'язкову Петровського райкому Єлизавету Качанівську.

У квітні–липні 1942 р. по Києву прокотилася друга хвиля репресій. У квітні з числа керівників підпілля було заарештовано секретаря міськкому комсомолу Івана Кучеренка (став зрадником), секретарів Кагановичського й Жовтневого райкомів Володимира Артамонова й Івана Дудінова, загинув під час арешту секретар Молотовського райкому Микола Ухо. У травні потрапив у гестапо член бюро Залізничного райкому Георгій Левицький.

2–9 червня відбулися арешти членів основного (членів бюро Кузьми Івкіна, Володимира Кудряшова, Федора Ревуцького, Сергія Пашенка, зв'язкових Тамари Рогозинської й Олександри Хохлової) і запасного міськкомів (члена бюро Галини Подшивалової, зв'язкової Марії Васильєвої, хазяїна конспіративної квартири Дениса Якименка), а Семен Бруз під час арешту загинув. Також було заарештовано секретарів Сталінського, Молотовського, Кагановичського й Жовтневого райкомів КП(б)У, а самі районні організації розгромлено.

Внаслідок зрадництва Івана Кучеренка й інших підпільників було практично повністю знищене не лише партійне, а й комсомольське підпілля Києва. Тільки у травні 1942 р. було заарештовано 69 комсомольців, а в червні – понад 300 комуністів і комсомольців. Усі підпільні райкоми АКСМУ й первинні комсомольські організації припинили свою діяльність, тому що всіх керівників було заарештовано, а деякі стали зрадниками (секретар Ленінського райкому АКСМУ Юрій Пустовойтов, секретар Кагановичського райкому АКСМУ Валентина Чайка).

Наприкінці жовтня 1943 р. почалася третя хвиля репресій. 28 жовтня було заарештовано секретаря Молотовського райкому Михайла Джагаркаву, 29 жовтня – 19 керівників, зв'язкових і власників конспіративних квартир Залізничного й інших районів міста. У нацистські в'язниці потрапили Олександр Пироговський, секретар міськкому Броніслава Петрушко, зв'язкові міськкому Ольга Світлична і Ганна Салан, член бюро Кіровського райкому Микола Артюшенко. Також було заарештовано міський штаб з підготовки збройного виступу: командира збройних загонів міськкому Володимира Чернишова, начальника штабу збройних загонів міськкому Івана Костенка, начальника розвідки збройних загонів міськкому Абрама Несвежинського (останні двоє стали зрадниками). У цілому лише абвер заарештував близько 30 людей.

У «Цифрових даних про особовий склад підпільних більшовицьких

організацій м. Києва», складених 1946 р., зазначено «кількість загиблих підпільних працівників» – 176. У «Списку підпільників міста Києва, що загинули в катівнях гестапо у 1941–1943 рр.», складеному співробітниками Музею історії м. Києва й активістами клубу «Пошук» 1980 р., зазначено 617 прізвищ. Різницю в цифрах зумовлено тим, що звіт 1946 р. включав тільки членів підпільних організацій, визнаних такими за результатами офіційних перевірок, а співробітники музею враховували загиблих згідно з усіма наданими по війні звітами про підпільну роботу.

Слід зауважити, що, у будь-якому разі, тут ідеться лише про членів партійного підпілля, про яких лишилася хоч якась інформація. Немає даних про втрати учасників підпілля, що діяли по лінії НКВС і Розвідупру, а також багатьох із організацій, що діяли на підприємствах, але не були формально підпорядковані підпільним партійним структурам. Багато з підпільних партійних організацій, у т. ч. майже всі, залишені перед відступом з Києва, було знищено повністю, і про їхній склад, діяльність і втрати не збереглося жодних статистичних даних. Нарешті, немає даних про страчених у Києві членів підпільних організацій з інших населених пунктів.

29 вересня 1941 р. Бабин Яр став світовим символом Голокосту. Два роки окупації перетворили його на символ усього нацистського терору. А двадцятьма роками по тому, 13 березня 1961 р., на нього чекала ще одна трагедія, яка стала символом уже іншого, советського, тоталітаризму.

Література

- Бабин Яр: человек, власть, история: Документы и материалы:* В 5 кн. – Кн. 1: *Историческая топография и хронология событий* / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К.: «Внешторгиздат», 2004. – 597 с.
- Будник Д., Капер Я. *Ничто не забыто: Еврейские судьбы в Киеве, 1941–1943.* – Konstanz: Hartung-Gorre, 1993. – 319 с.
- Кот С. Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941–1943 // *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*, Київ, 23–24 червня 2005 р. – К.: «Сфера», 2005. – С. 126–140.
- Круглов А. *Трагедия Бабьего Яра в немецких документах.* – Днепропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2011. – 140 с.
- Круглов А. «Schießt ihn Tot»: роль штаба Екельна и подчиненных ему подразделений в истреблении евреев Украины летом и осенью 1941 г. // *Проблеми історії Голокосту* (Дніпропетровськ). – № 3. – 2006. – С. 26–30.
- Левитас Ф., Шимановский М. *Бабин Яр: Страницы трагедии.* – К.: «Слід», 1991. – 54 с.
- На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні* / Ред. К. Мельник, О. Лашченко, В. Верига. – К.: «Дніпро», 1994. – 540 с.
- Нахманович В. Р. Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє?.. (Роздуми до 70-річчя київської масакри 29–30 вересня 1941 р.) // *Український історичний журнал.* – 2011. – № 6. – С. 105–121.
- Нахманович В. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // *Український історичний журнал.* – 2007. – № 3. – С. 76–97.
- Нахманович В. Р. Голокост як наукова і світоглядна проблема. Погляд з України // *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Іст. нариси.* У 2 кн. – К.: НАН України; Ін-т іст. України; Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 802–863.
- Нахманович В. До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) // *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р.* – К.: «Зовнішторгвидав», 2007. – С. 227–262.
- Пастушенко Т. Табори для радянських військовополонених у Києві, 1941–1943 рр. // *Historians.in.ua.* – 2014. – 26 верес. [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/1275-tetiana-pastushenko-tabory-dlia-radianskykh-viiskovopolonenykh-u-kyievi-1941-1943-rr>]
- Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів* / Автор-упорядник М. Тяглий. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. – 208 с.

Петрашевич Ю. Тіні Бабиного Яру: Нові факти і свідчення очевидців // *Київ*. – 1994. – № 1. – С. 95–101; № 2. – С. 95–104; № 3/4. – С. 127–136; № 5/6. – С. 100–112.

Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К.: Институт иудаики, 2002. – 486 с.

Слободянюк Н., Лысенко А. *Советское подполье Киева (1941–1943 гг.): человеческое измерение*. – Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing, 2014. – 168 с.

Тваринський В. Відлуння Бабиного Яру, або В чому звинувачувались працівники Павлівської психіатричної лікарні // *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. – 1994. – № 1. – С. 64–69.

Justiz und NS-Verbrechen: Die deutschen Strafverfahren wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1999. – Bd. I–XLIX. – Amsterdam; München, 1998–2012.

РОЗДІЛ 5

БАБИН ЯР ПІСЛЯ БАБИНОГО ЯРУ

Владислав Гриневич

Трагедія євреїв: від напів- до повного замовчування

Бабин Яр був частиною родинної пам'яті багатьох киян, яким довелося пережити німецьку окупацію. Особисто мені ще у дитинстві про цю трагедію розповідали і бабуся, і мама. Мої рідні мешкали на розташованій поблизу залізничного вокзалу вулиці Жилинській, тож вони були серед перших, хто побачив прибулих потягами вояків Вермахту. Піші німецькі колони входили до міста і прямували на Хрещатик. Солдати були добротно одягнуті та екіпіровані, і цим вони виразно відрізнялися від червоноармійських частин, які щойно покинули Київ. Переважна більшість мешканців вельми насторожено зустріла німців. Однак були й ті, хто зустрічав їх як «визволителів» – із хлібом-сіллю. У деяких місцях жінки на вулицях танцювали і співали, радіючи «втечі більшовиків». Коли солдати зайшли до двору моєї бабусі, сусідка баба Хая звернулася до них їдишем і запропонувала почистити казанки. Розташувавшись зручніше просто на землі, стара ретельно вискрібала солдатський посуд піском, напевно, як і інші, наївно сподіваючись, що «прийшла цивілізована Європа», котра покладе край «варварствам комуністів»...

Мама розповідала мені також, як вона проводжала до Бабиного Яру свою шкільну подругу Маню, що мешкала у приватному будиночку за річкою Либідь. Моя бабуся купувала у батька Мані для удобрювання городу гній, який той розвозив на підводі. Саме на цій ретельно вичищеній і навантаженій клумаками з нехитрими пожитками підводі 29 вересня

1941 року Маня, її батьки і бабуса їхали повз будинок моїх рідних до Бабиного Яру. Однокласниця сказала, що німці висилатимуть євреїв до Палестини, тож вони їдуть вантажитися на потяг. Моя мама підсіла до подруги на підводі і поїхала з нею до Лук'янівки. Там їх зупинив поліцейський кордон. «А ти, дівчинко, виходь, – звернувся поліцейський до моєї мами, – далі тобі вже їхати не можна». – «Я проводжаю Маню», – відповіла вона. «Виходь, тобі вже не можна далі їхати», – суворо повторив поліцейський.

Невдовзі потому кияни чули кулеметну стрілянину з Бабиного Яру. По місту одразу поширилися чутки, що німці розстрілюють нещасних євреїв. Пізніше це підтвердили й жінки, яких окупанти примусили перебирати і сортувати одяг, взуття і речі вбитих. Одна з них мешкала у маминому дворі.

Кияни були приголомшені й налякані звістками про масове вбивство євреїв. Стало зрозумілим, чого слід очікувати від німецького «нового порядку». В одному з оглядів поліції безпеки та СД м. Києва щодо настроїв населення в цей період наводилася примовка, поширювана серед містян: «Немцы пришли – гут. Евреям капут, цыганам тоже. Украинцам позже». Усвідомлюючи небезпеку, яка нависла над цивільним населенням окупованого міста, люди пошепки говорили між собою: «Євреями розчиняють, а замішувати будуть на українцях».

Наступні два роки життя в окупації стали для моєї родини роками перманентної боротьби за виживання: голод, приниження, облави на базарах, в яких можна було потрапити у «душогубки», заборони і залякування, постійні звістки про розстріли заручників – таким було повсякдення більшості пересічних киян...

Звісно, що злочин масштабу Бабиного Яру було неможливо приховати. Звістки про цю трагедію як масове вбивство євреїв одразу просочилися за лінію фронту – передусім від пересічних людей, яким вдалося виїхати з окупованого Києва. Повідомлення про Бабин Яр з'явилися й у пресі – спочатку за кордоном. Советські центральні друковані органи – газети «Правда» та «Известия» 19 листопада 1941 р. також опублікували інформацію ТАСС (з Нью-Йорка) про страту німцями в Києві 52 тис. євреїв – чоловіків, жінок, дітей.

Советське керівництво діставало відомості про жорстокі вбивства євреїв нацистами на окупованих територіях від армійської розвідки і НКВС уже з літа 1941 року. Зважаючи на довоєнну практику нищення

мільйонів безневинних людей у самому Советському Союзі, навряд чи ці звістки вразили Сталіна. Натомість із великою мірою вірогідності можна стверджувати, що перед війною особливу небезпеку для життя саме євреїв у зв'язку з можливою окупацією німцями певних територій не могло не усвідомлювати советське керівництво, хоча б на підставі регулярних з кінця 1930-х рр. спеціальних донесень НКВС про розправи нацистів над євреями у Німеччині. Базовані на перлюстрації кореспонденції – листування советських євреїв із родичами з-за кордону – спецзведення містили цілком виразні характеристики антисемітської політики і практики нацистів на кшталт

«те, що Гітлер робить з євреями, не піддається опису», «євреїв переслідують і обмежують у всьому», «євреї в Німеччині приречені на загибель», «люди гинуть через одну клятву людину, яка сіє все зло й ненависть <...>, це не людина, а диявол».

Превентивні заходи для збереження життя приречених євреїв – жінок, старих, дітей, чоловіки, сини і батьки яких з початком війни пішли на фронт, явно не належали до пріоритетів Сталіна. Це засвідчили не тільки відсутність інформування людей про антиєврейську спрямованість політики Гітлера, а й зорієнтована передусім на збереження матеріальних цінностей евакуація.

Попри це, не слід применшувати значення тих публічних заяв та офіційних документів, які видало советське керівництво з початком війни у зв'язку зі страхітливими злочинами гітлерівців проти євреїв на окупованих територіях. 7 січня 1942 р. у газеті «Правда» було оприлюднено Ноту наркома закордонних справ СРСР В'ячеслава Молотова, в якій, зокрема, йшлося про розстріли євреїв у Києві, Львові, Одесі, Кам'янці-Подільському, Дніпропетровську, Маріуполі, Керчі.

«Жахлива різанина і погроми були вчинені німецькими загарбниками в українській столиці – Києві <...>, – зазначалося в “Ноті”. – Було зібрано велику кількість євреїв, включно з жінками і дітьми різного віку; перед розстрілом усіх роздягнули догола і били <...>. Розстрілювали з автоматів. Багато масових убивств <...> і в інших українських містах, причому ці криваві страти особливо спрямовувалися проти беззбройних і беззахисних євреїв з трудящих».

18 грудня 1942 р. советський уряд приєднався до спільної Декларації урядів Бельгії, Великої Британії, Голландії, Греції, Люксембургу, Норвегії,

Польщі, Сполучених Штатів Америки, Чехословаччини, Югославії та Французького Національного Комітету з осудом звірячої політики холоднокривного винищення єврейського населення Європи. Наступного дня у газеті «Правда» з'явилася відповідна заява Інформбюро НКЗС – із засудженням «особливого плану поголовного винищення єврейського населення на окупованій території Європи» і наголосом на те, що «єврейська меншина советського населення <...> особливо тяжко постраждала». Як зауважує історик Геннадій Костирченко, цей документ став останнім, де советське керівництво історично адекватно оцінювало вчинений гітлерівцями злочин проти євреїв. Показово, що цю важливу заяву, попри поширену практику, не передрукували інші періодичні видання, далі «Правди» вона не пішла: це засвідчувало її підпорядкованість винятково зовнішньополітичним цілям.

Після того, як на початку листопада 1943 р. Київ було визволено, в місті почала працювати Надзвичайна державна комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників (НДК). Створена роком раніше, Комісія мала фіксувати вчинені гітлерівцями злочини та інформувати про них громадськість, однак від початку свого існування не демонструвала достатньої ретельності, а головне – діяла не самостійно, а виступала ще одним політичним інструментом влади. Не останню роль в її діяльності відігравало приховування та відвернення суспільної уваги від власне сталінських злочинів. Приміром, унаслідок проведеного Комісією 1943 року «розслідування» поховань у Биківнянському лісі під Києвом (там до війни НКВС таємно ховав десятки тисяч закатованих – жертв Великого терору, а потім і розстріляних червоноармійців, які виходили з оточення у вересні 1941 р.) було зроблено «правдиві висновки» про те, що у могилах знаходяться розстріляні німецько-фашистськими окупантами. Також створена у складі НДК «Спеціальна комісія із встановлення та розслідування обставин розстрілу німецько-фашистськими загарбниками в Катинському лісі військовополонених польських офіцерів» у січні 1944 р. підтвердила і цей «злочин німецько-фашистських окупантів проти поляків», чим фактично вчинила акт свідомої фальсифікації.

У Бабиному Ярі НДК масштабних розкопок та ексгумації людських останків майже не проводила. Натомість стало відомо, що влітку 1943 р., коли фронт наближався до Дніпра, гітлерівці сформували спеціальну зондеркоманду на чолі зі штандартенфюрером СС П. Блобелем, якій належало нищити сліди злочинів. Під наглядом нацистів військовополоне-

ні з Сирецького табору були змушені у Бабиному Яру, протитанковому рову та біля Павловської лікарні розкопувати тіла вбитих людей, а потім спалювати їх у великих відкритих печах, попіл розсіювали по всьому Яру. Усвідомлюючи, що останню піч в'язні споруджують для себе, вони зробили відчайдушну спробу врятуватися втечею, з 327 уціліли 18. Саме вони розповіли про жакіття, свідками й учасниками яких стали. Ці покази і склали основу висновків, над якими почала працювати Комісія.

Слід зазначити, що чимало відомостей про масові вбивства євреїв у Бабиному Яру з'явилося також у перебігу негайно порушених після визволення Києва карних справ проти нацистів та їхніх прислужників – колишніх поліцейських, зрадників та інших поплічників. У ході розслідувань додатково відкрилися обставини перманентної страти німцями у Бабиному Ярі військовополонених, комуністів, підпільників. Як і драматичні обставини спроб рятування євреїв одними містянами та підбурювання або співучасті у нацистських злочинах проти євреїв іншими. Вагомими у цьому аспекті були, наприклад, покази свідків П. Савицької, Л. Григурко, Н. Ткаченко. До 17 січня 1943 р. вони переховували військовополоненого єврея І. Бродського – аж поки його не видала дехто Шиманська, чоловік якої також служив у гестапо. За допомогу єврею П. Савицька, її чоловік В. Савицький та Н. Ткаченко були заарештовані, однак урешті уникнули страти. Пощастило вижити і самому І. Бродському, який пізніше так само виступив свідком (надалі він загинув на фронті).

12 грудня 1943 р. начальник управління НКДБ по Київській області Бондаренко подав доповідну наркому держбезпеки УССР С. Савченку «Про звірства німецько-фашистських окупантів у м. Києві», в якій виразно вказувалося на те, що у Бабиному Ярі окупанти влаштували жакливу розправу над євреями – фактично тому, що ті були євреями:

«Проявляючи особливу ненависть до єврейської національності, німецько-фашистські бандити у м. Києві знищили майже усіх євреїв.

Наприкінці вересня 1941 року німецький комендант видав наказ, відповідно до якого все єврейське населення, включно з жінками з дітьми і старими, із усіма цінностями і майном було зібране на єврейському цвинтарі, начебто для відправки у табори <...>.

На цвинтарі німецькі солдати і поліцейські вчинили масове пограбування, відібрали всі речі і цінності в тих, хто зібрався.

Після пограбування всіх євреїв, групами по 100 – 200 осіб, спрямовували до Бабиного Яру – яру на окраїні міста.

У Бабиному Ярі було влаштовано масове вбивство євреїв. Їх роздягали і примушували бігти вздовж яру, в цей час розстрілюючи з автоматів і кулеметів. Затим убитих і поранених, серед яких були живі діти, скидали до яру і закопували. Довгий час після цього над яром стояв стогін, шар землі над розстріляними ворухився від руху живих тіл.

Багато хто, відчуваючи свою погибель, непритомніли, рвали на собі волосся, просили пощади, але у відповідь діставали удари.

Таким чином, у Бабиному Ярі наприкінці вересня 1941 року протягом кількох днів було розстріляно близько 70 тисяч євреїв.

Бабин Яр увесь період німецької окупації м. Києва був постійним місцем, де проводилися розстріли советських людей.

Попередніми розрахунками встановлено, що у Бабиному Ярі, крім 70 тисяч євреїв, за період окупації розстріляно близько 20 тис. військовополонених бійців і командирів Червоної Армії і близько 10 тис. комуністів, комсомольців та позапартійних советських патріотів».

У січні начальник УНКДБ по Київській області також поінформував народного комісара держбезпеки УССР С. Савченка про страту трьох німецьких прислужників, прямо причетних до трагедії Бабиного Яру. За вироком військово-польового суду 8-го гвардійського танкового корпусу на вул. Верхній Вал у присутності 500 киян було повішено Єгора Устинова (росіянина, селянина з Тульської області, працював столяром), Никифора Юшкова (росіянина, селянина з Орловської області, маляра), Венедикта Баранова (українця, селянина-бідняка з Вінницької області, робітника пожежної охорони), які наприкінці вересня 1941 р. вишукували і жорстоко вбивали нещасних євреїв, які не пішли за наказом гітлерівців до Бабиного Яру. Як показали свідки, сімох людей, переважно жінок, вони живцем закопали в землю. Один зі злочинців, Баранов, 30 вересня стягнув стару хвору жінку з ліжка, проволік її з п'ятого поверху на вулицю, кинув на підводу, після чого відвіз до садка на вул. Верхній Вал, де злочинці катували і закопували напівживих людей. Наступного дня, виявивши жінку-єврейку, він «увірвався до неї в квартиру, пограбував, намагався тупим складаним ножом перерізати їй горло, після чого викинув її на вулицю крізь вікно», закопавши жертву в тому самому садку...

19 січня 1944 р. заступник народного комісара НКДБ ССРСР А. Кобулов надіслав до НКД доповідну, базовану на згаданому вище донесенні УНКВД по Київській області від 12 грудня 1943 р. В ній, хоча у скороченому вигляді, повторювалися відомості про масове нищення євреїв у

Бабиному Яру. *«Особливу жорстокість, – зазначалося в доповідній, – окупанти проявили стосовно євреїв, знищивши під час окупації Києва все єврейське населення міста».*

На момент надходження доповідної Надзвичайна державна комісія вже підготувала і поширила серед своїх членів власний проект. У ньому трагічна доля київських євреїв не приховувалася.

«Гітлерівські бандити, – зазначалось у проекті, – скоїли масове звіряче винищення єврейського населення. Вони вивісили оголошення, в якому всім євреям пропонувалося прибути 29 вересня 1941 року на ріг вулиць Мельникової і Доктеревської, узявши з собою документи, гроші і цінні речі. Євреїв, які зібралися, кати погнали до Бабиного Яру, відібрали у них всі цінності, а потім розстріляли».

Підготовлений документ Комісія спрямувала до Москви, де й почалися проблеми з його переписуванням та узгодженням, відповідно до «політичної доцільності». Його текст особисто читали В. Молотов і М. Хрущов. Правив документ, безперечно, після погодження з найвищими чинами країни, керівник Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) Г. Александров. Урешті з тексту було прибрано навіть побіжні згадки про євреїв. Комісія в Києві, включно з відомими українськими поетами Максимом Рильським та Павлом Тичиною, це завізувала.

В опублікованому у пресі наприкінці лютого 1944 р. повідомленні Надзвичайної Комісії «Про руйнації та звірства, здійснені німецько-фашистськими загарбниками в місті Києві» зазначалося:

«Гітлерівські бандити зігнали 29 вересня 1941 року на ріг вулиць Мельникова і Доктеревської тисячі мирних советських громадян. Тих, хто зібрався, кати повели до Бабиного Яру, відібрали в них усі коштовності, а потім розстріляли. Громадяни, які мешкали поблизу Бабиного Яру <...>, розповідали про те, що вони бачили, як німці кидали до яру немовлят і закопували їх живими разом з убитими та пораненими батьками. “Було помітно, як шар землі ворухився від руху ще живих людей”».

Так головні жертви трагедії у Бабиному Ярі – євреї – були знеособлені: сталінська влада зробила виразний крок на шляху до стирання пам'яті й нищення ідентичності євреїв. Офіційне дозування та замовчування інформації про антиєврейський характер німецьких злочинів дедалі виразніше характеризувало сталінські пропаганду та національну політику

назагал. Дійшло до того, що вже у роки війни було заборонено друкувати плакати про євреїв – героїв війни та згадувати в газетах євреїв, нагороджених за відвагу і мужність у боях.

Усе ж тут існувала певна подвійність. З одного боку, для «замилування очей» західним демократіям сталінська пропаганда дозовано, але час від часу все-таки згадувала про нищення євреїв – особливо якщо ішлося про євреїв-жертв за межами ССРСР. З другого боку, враховуючи «можливість посилення антисемітських настроїв» серед власного населення, сталінська влада наклала негласне табу на тему мордування нацистами советських євреїв. У таких своїх намаганнях затушувати «єврейську тему» з міркувань вирішення «політичних завдань» советські влада і преса певною мірою не відрізнялися від тогочасних західних ЗМІ, в яких також (аби «не провокувати антисемітизм») подекуди не надто наголошувалося на безпрецедентному нищенні німцями євреїв. Суттєва розбіжність між Заходом і ССРСР полягала у тому, що у «Страні советов» ближче до кінця війни згадки про євреїв у контексті гітлерівських злочинів практично зникли зі шпальт газет і були замінені безликим евфемізмом «мирні советські громадяни».

Повертаючись на територію, які впродовж двох років перебували під окупацією та впливом німецької пропаганди, советська влада шукала ефективних засобів для своєї ре-легітимації. Це особливо стосувалося України, де у довоєнні десятиліття ця влада внаслідок низького ступеня лояльності населення відчувала себе некомфортно. Спецоргани, які старанно фіксували настрої в середовищі українців, відзначали, особливо на селі, роздвоєність у почуттях українців: з одного боку – полегшення і радість через звільнення від німецьких окупантів, але з другого боку – тривогу і страх унаслідок повернення «советів». «Нехай це минеться, а те не повернеться», – такою виразною формулою подекуди характеризували своє ставлення до гітлерівської та сталінської влад пересічні люди.

Враховуючи такі настрої, сталінська влада на тлі замовчування антиєврейської складової нацистських злочинів намагалася потужно апелювати до національних почуттів українців, визволителем та захисником яких, мовляв, вона виступала. Досить характерною у цьому контексті була преамбула згаданого вище звіту Надзвичайної державної комісії про злочини німецько-фашистських загарбників у Києві. В ній робився виразний наголос на «злочинах фашистських бандитів» проти українців, згадувалося ставлення до них як до «чужих», говорилося про політику «онімечення українського народу», придушення і знищення української культури тощо. А проте сама структура «Повідомлення» свідчила, що

ані українці, ані євреї, ані загалом утрачені людські життя не усвідомлювалися і не представлялися владою як головні втрати. Тим, хто читав опубліковане у пресі повідомлення, не могло не впасти у вічі, що перші розділи документа було присвячено не людським втратам, а руйнації промисловості, транспорту, комунального господарства, пограбуванню культурних та історичних цінностей.

З другого боку, замовчуючи єврейську складову у злочинах нацистів, сталінська влада прагнула «не лити воду на млин» геббельсівської пропаганди, не надавати «зайвих приводів» для «підтвердження» міфу про советську владу як владу «жидо-комуни». Вочевидь, у даному разі розрахунок робився на поширені в частини українського населення антисемітські настрої. Однак виходило так, що, побоюючись підживлювати такі настрої, советська влада вдавалася до антисемітських за своєю суттю дій. Власне, як це доводять новітні дослідження, переважна частина советського політикуму, включно із самим Сталіним, не були позбавлені антисемітських упереджень. Наступні роки, позначені політикою державного антисемітизму, це виразно підтвердили.

Повернення євреїв на київські попелища: антисемітизм після Голокосту

Напередодні німецького нападу євреї складали чверть мешканців Києва – 160 тис. осіб. Частину з них із початком війни було мобілізовано чи евакуйовано до тилкових районів ССР. Залишилися у місті й загинули переважно ті, хто був найменше пов'язаний з якимись інституціями советської влади, а також старі, немічні і діти. Після Бабиного Яру колись жваве і колоритне єврейське життя у Києві практично завмерло. Після вигнання гітлерівців київські євреї почали повертатися до рідного міста. Зрозуміло, що Бабин Яр – ця колективна могила – одразу став сприйматися як місце пам'яті по загиблих євреях. Як і Голокост загалом, Бабин Яр став тим фактором, який об'єднував різні прошарки єврейської спільноти.

Від початку на формування єврейської пам'яті щодо Бабиного Яру впливали різні чинники – історичні, політичні, емоційно-психологічні. Передусім це були шок і біль через утрату рідних. Але також і обурення діями влади – замовчуванням єврейської складової трагедії, заборону євреям публічно висловлювати свою скорботу. Водночас трагедія Бабиного Яру як символ спонукала людей до життя, яке попри все мало продовжуватися.

«Мої вороги не зможуть сказати: Бабин Яр – останнє пристановище єврейського народу. Останній пункт єврейського існування. Останнє слово, яким закінчується історія єврейського народу», «Ам Ісраель хай!» – «Єврейський народ живий!» –

виголошував у нарисі «Серед євреїв» їдишський письменник із Києва Іцик Кіпніс.

Популярність цієї ідеї в єврейському середовищі яскраво засвідчили й київські гастролі Українського Державного єврейського театру в 1945 році (з евакуації театру було наказано переїхати до Чернівців). Коли під час вистави за п'єсою Мойше Пінчевського «Я живу» розсунулася завіса і на сцені з'явився напис івритом «Ам Ісраель хай!», публіка влаштувала овації.

Як доводить дослідження Мордехая Альтшулера, у післявоєнні роки ініціатором меморіальної діяльності зі вшанування пам'яті жертв Голокосту часто виступали єврейські релігійні громади. У різних містах, де гітлерівці масово нищили євреїв, громади збирали й публікували списки загиблих, проводили поминальні церемонії у синагогах, робили спроби організовувати меморіальні зібрання. Один із таких мітингів було скликано у Харкові у травні 1945 р., у треті роковини вбивства у місті євреїв. Однак це було винятком із правил, адже влада невдовзі почала трактувати будь-які масові зібрання євреїв просто неба як прояви «політичної неблагонадійності», «єврейського націоналізму» і стала їх забороняти.

Так сталося у Києві у треті роковини трагедії в Бабиному Ярі. Серед інших, проведення траурного мітингу ініціював відомий їдишомовний поет Давид Гофштейн, котрий кілька місяців морально налаштовувався на цю подію.

«Впродовж місяців я готувався, – писав він. – Готував себе до шоку, до страждань. Місяцями я придушував перший крик, який мав вирватися в мене в той момент, коли я побачу там усе, що я вже знав – наше лихо, нашу катастрофу в повному її обсязі».

29 вересня 1944 р. масове зібрання євреїв у Бабиному Ярі заборонила влада, котра розцінила саму ідею траурного мітингу як прояв «єврейського шовінізму», «підігрівання антисемітизму». Попри заборону, протягом усього дня до місця трагедії стихійно стікалися люди оплакувати рідних, згадувати про них, сподіваючись хоч трохи пригамувати свій біль і відчай. Керівники деяких установ, розуміючи це, дозволяли

євреям цього дня піти раніше з роботи. Несю Ельгерт, яка разом із сином дивом врятувалася з Бабиного Яру і після визволення Києва працювала в одній з установ, також відпустили з роботи, щоб «дати їй можливість піти до “долини сліз” виплакати своє горе».

Картину стихійного скорботного ходу в перші повоєнні роки київських євреїв до символічної могили рідних і близьких у Бабиному Ярі виразно описав письменник Іцик Кіпніс (у вересневі дні 1948 року він сам був учасником однієї з таких траурних процесій).

«29 вересня. Люди йдуть з усіх кінців міста до Бабиного Яру.

У глибині душі я молю тільки про одне: друзі мої, не їздять трамваем, тільки – пішки. Підемо тією дорогою, тими вулицями, які були до країв переповнені ще живими нашими братами <...>.

Ми наближаємося до околиці міста. Групки людей з різних кінців міста приєднуються до нас. Ми впізнаємо одне одного. Ті, хто не знає дороги, не питають: видно – всі йдуть туди.

Йдуть натовпом, майже не говорять <...>.

Підходимо. Звідти вже лунають тихі ридання. Обличчя в усіх темніють, стають суворішими і напруженішими. Слабкі не витримують, і лунають здушені стогони і схлипування.

Піщані урвища обсіпаються під нашими ногами і тягнуть нас униз, униз.

Глибокі, зарослі урвища, ями, кущі.

– Де ми?

Тут це?

Ноги підкошуються...

Вже є тут люди. Вони прийшли раніше за нас. Ніхто не вітається. А якщо хтось випадково це робить, то не чує відповіді. Серця і погляди всіх спрямовано до одного великого зарослого яру, схожого на квадратну чашу, з тією лише відмінністю, що на дні її немає недопитого вина, а тільки кров, кров, яка під дощами і снігом утратила свій колір <...>.

Залишилося ще кілька «живих» свідків: обвуглені поліна, недогорілі у вогні. Вони розповідають про таке, що людська думка не здатна охопити і слово не в силах описати. Люди стоять навколо них з самого ранку. Очі у всіх червоні від сліз, серця – розпечені від плачу. І чекають. Не хочуть йти. Може бути, хтось прийде і відгукнеться хоч єдиним словом».

А проте більшість навколишнього українського населення, яке під час війни пережило тяжкі випробування і зазнало втрат, не було готовим ані усвідомити, ані відчувати біль євреїв. Не викликала подиву і советська практика замовчування єврейської трагедії. У свідомості пересічних українців така політика влади цілковито вписувалася у пережитий травматичний досвід замовчування та заперечування мільйонів смертей від голоду в Україні на початку 1930-х рр. До того ж оприлюднені після визволення Києва подробиці безжалісного нищення німцями у Бабиному Ярі не лише євреїв, а й військовополонених, душевнохворих, простих громадян – українців, росіян та ін. формували відчуття того, що Бабин Яр є місцем багатьох трагедій, і в цьому контексті розпачливі заклики євреїв зрозуміти безпрецедентність вчиненого нацистами злочину часто сприймалися як неспроможність і небажання самих євреїв відчувати біль «інших».

Узагалі кажучи, повернення євреїв до Києва здебільшого не викликало підтримки у містян. Почасти давалися взнаки антисемітські настрої частини населення, посилені роками окупації та впливами німецької пропаганди. Виразними були й суперечності, зумовлені побутовими проблемами важкого повсякдення. Після війни значну частину Києва було вщент зруйновано. Придатних для житла приміщень було обмаль. Чимало помешкань, які до війни належали євреям, були пограбовані сусідами і тепер мали нових господарів, які своє право на житло обґрунтовували тим, що вони, мовляв, «пережили тут окупацію». Спроби євреїв після поневірянь повернути свої домівки дуже часто оберталися конфліктними ситуаціями. Те саме стосувалося намагань євреїв відновитися в установах на свої довоєнні посади. Апеляції до справедливості, милосердя чи професійних переваг здебільшого не спрацьовували. Натомість з'явилися нові «звинувачення» на адресу євреїв – мовляв, «переховувалися в тилу», воювали «на Ташкентському фронті», а тепер домагаються «якихось прав».

З другого боку, ставлення євреїв до земляків-киян також часто не було доброзичливим. Окрім українолюбних побутових проблем, за цим стояла ще й «тінь Бабиного Яру»: євреї часто вважали своїх колишніх сусідів чи то прямо, чи то опосередковано причетними до вбивства рідних і близьких. Шокували й відверті безкарні прояви антисемітизму: такого приниження, як-от публічне вживання образливого для євреїв слова «жид», до війни годі було собі уявити.

«Ми повернулися до Києва в липні 1944 року, – згадувала одна киянка. – Спочатку ми зайшли у двір будинку, де прожили десь із п'ятнадцять років <...>. Сусіди зустріли нас вороже <...>.

Коли дівчинка Ліда побачила нас, вона заверещала: “Я скажу німцям, що жиди повернулися!”».

8 вересня 1944 р. начальник управління міліції м. Києва Комаров підготував довідку про реєстрацію у столиці з літа 1944 р.

«антисемітських контрреволюційних випадів, спрямованих на загострення ставлення українців проти єврейської національності і навпаки, єврейської національності проти українців».

13 жовтня 1944 р. НКДБ УССР надіслав секретарю ЦК КП(б)У Микиті Хрущову спеціальне повідомлення про антисемітські прояви в Україні. В документі наголошувалося зростання у республіці «антисемітських проявів», котрі «в окремих випадках мають тенденцію до відкритих виступів погромного характеру». Причини цього в першу чергу вбачалися у наслідках пропаганди – «німецько-фашистської» та «українських націоналістів». Повідомлялося про дискримінацію євреїв (передусім щодо відмов у прийнятті на роботу), наводилися конкретні приклади побутового антисемітизму. Одночасно повідомлялося про поширення окремими євреями «провокаційних чуток» про антисемітську політику уряду УССР і особисто М. Хрущова, який, мовляв, за потурання антисемітизму невдовзі має бути зміщений зі своєї посади. Спеціальною темою повідомлення були «націоналістичні прояви з боку окремих представників єврейського населення», як-от розмови про те, що «євреї в Америці живуть значно краще, ніж в ССР», співчуття сіоністському руху і навіть таємне збирання списків євреїв, котрі бажають виїхати за межі ССР – в Америку чи Палестину тощо.

За дорученням М. Хрущова секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко дав вказівки заступникам завідувачів відділів ЦК (оргінструкторського, кадрів, пропаганди й агітації) провести розслідування. У листопаді висновки було підготовлено. Спецповідомлення НКДБ було визнане неправильним і таким, що викривляє справжні настрої населення України, а по суті відбиває настрої сіоністських елементів, які розповсюджують «провокаційні чутки». НКДБ рекомендував ефективніше виявляти та ізолювати «німецьку агентуру й організації українських націоналістів, які намагаються сіяти міжнаціональні чвари», покращити роботу з вияв-

лення та припинення діяльності «сіоністських елементів». У висновках прозвучала й відверта критика керівника служби за недоліки у кадровій роботі, зокрема його було зобов'язано звільнити з роботи безпосереднього автора доповідної – заступника начальника 2-го Управління НКДБ УССР Герсонського (очевидно, єврея), який керував «роботою з оперативного обслуговування інтелігенції».

День у день стикаючись із проявами антисемітизму та байдужістю влади, одні євреї продовжували скаржитися місцевій та республіканській владі, навіть писали до Білокам'яної. Інші замикалися в собі і потайки думали про виїзд до Палестини, Америки. Однак були й такі – здебільшого з числа військовослужбовців, які пройшли горнило війни, – хто був готовий зброєю карати кривдників...

Очевидно, влітку 1944 р. у районному відділенні НКДБ Залізничного району Києва стався інцидент за участю помічника командира 191-го гвардійського авіаполку старшого лейтенанта, єврея за походженням Петра Ковтуна. Офіцер служив в армії від 1941 року, до міста прибув у відрядження. До райвідділку прийшов напідпитку, привів громадянку Чемихову, з якою став сваритися і навіть спробував вистрелити в неї з пістолета. Роззброєний, старший лейтенант у запалі почав кричати:

«Я прибув з фронту захищати єврейський народ, і я розправлюся з союзом руського народу, який знищив євреїв».

Ковтуна затримали, військова прокуратура Київського гарнізону почала розслідування.

Іншим разом військовослужбовець-єврей таки застосував табельну зброю проти кривдників, і це мало трагічні наслідки. 4 вересня 1945 р. українці червоноармієць Іван Грабар і молодший сержант Микола Мельников – обидва напідпитку, перебуваючи у короткотерміновій відпустці, накинулися на одягнутого в цивільне старшого лейтенанта НКДБ Йосифа Розенштейна, який саме прямував з хлібного магазину додому. Гвардійці почали з антисемітських випадів, а потім стали бити офіцера. Перехожі його захистили і бійку зупинили. Розлючений Розенштейн пішов додому, перевдягнувся у військову форму, а потім у дворі матері Грабаря пострілами з пістолета впритул застрелив обох кривдників. На крики матері стихійно зібрався натовп людей, почулися антисемітські вигуки, тут же було важко побито дружину Розенштейна і перехожого-єврея. Як з'ясувалося, раніше, на вимогу попередніх власників, матері І. Грабаря запропонували звільнити помешкання. За кілька днів до трагедії червоноармієць ходив до прокуратури, де безуспішно домагався

квартири для неї, і в розмові з прокурором заявив: «Що ж, ми воюємо, а наші квартири жида займають».

Зважаючи на тривожну атмосферу в місті, партійні працівники 5 вересня ходили по установах та підприємствах для «роз'яснювальної роботи». 7 вересня вбитих військовослужбовців поховали. До похоронної процесії від Жовтневої лікарні до Лук'янівського кладовища приєдналися близько 300 людей. Попри супровід працівників НКВС, уникнути ексцесів не вдалося. Спочатку учасники процесії побили двох випадкових перехожих-євреїв – Віктора Томського (працював у Комітеті у справах мистецтв) і Якова Шварцмана (робітника Обласного відділу глухонімих). Далі, біля Галицького базару, – службовця базарної контори Йосифа Маркова. Нарешті, на Дмитрівській вулиці, побачивши єврея у вікні будинку, з процесії почали кидати у шибки каміння. Одну з жінок чекісти спробували затримати, але група військових та цивільних не тільки не дозволила цього, а й побила ще одного перехожого-єврея.

Ця подія буквально сколихнула місто, євреї були налякані. Для уникнення зіткнень влада посилила патрульну службу у різних частинах міста. Враховуючи розголос, заступник наркома і нарком внутрішніх справ УССР 5 і 8 вересня спеціально інформували про деталі трагедії вище республіканське керівництво. Між тим, кілька колишніх фронтовиків-євреїв, явно під враженням цієї події, написали емоційного листа до Сталіна. Наголошуючи на «розгнущаному антисемітизмі» в Києві, вони повідомляли про погром у день поховання військовослужбовців: понад 100 євреїв побито, 36 із них госпіталізовано у важкому стані до лікарень, п'ять того ж дня померли (як зауважує дослідник Михайло Міцель, ця інформація архівними документами не підтверджується). Фронтовики пояснювали вчинок убивці «двох антисемітів» афективним станом, спричиненим розгулом антисемітизму та бездіяльністю української влади. Тим не менше, 1 жовтня 1945 р. за вироком Військового трибуналу Й. Розенштейна було засуджено до вищої міри покарання...

Хоча привід до цієї трагічної історії лежав у побутовій площині, його причини були глибшими і виразно засвідчували напругу, що існувала в українсько-єврейських взаєминах. До певної міри трагедія також стала прямим наслідком реалізації непублічної політики влади з «витискання» євреїв із Києва і загалом з України. «Філософію» такої політики відверто прояснив сам М. Хрущов у розмові зі старою комуністкою Ружею-Годес, котра пережила гітлерівську окупацію під ім'ям Хельминська, а після відновлення советської влади не могла влаштуватися на роботу, бо була єврейкою.

«Євреї в минулому вчинили чимало гріхів проти українського народу, – заявив їй Хрущов, – народ ненавидить їх за це. На нашій Україні нам не потрібні євреї <...>. [Ім] було б краще не повертатися сюди. Краще б вони поїхали в Біробіджан <...>. Тут Україна. І ми не зацікавлені в тому, щоб український народ тлумачив повернення советської влади як повернення євреїв».

Однак задамося питанням: чи могла така позиція Хрущова відбивати лише його особисті погляди, чи міг він проводити подібну політику лише на свій страх і ризик, без схвалення союзного центру, наскільки як керівник УРСР він узагалі міг бути вільним у своїх діях? Архівні документи ясно вказують, що перед прийняттям будь-яких рішень – навіть щодо заснування медалі «За визволення України», як це було у 1944 р. – перший комуніст України завжди їх погоджував з вождем (до речі, в заснуванні медалі Сталін йому відмовив). Відтак навряд чи Хрущов міг би самостійно приймати негласні рішення про обмеження доступу євреїв з евакуації до Києва або заборону приймати їх на посади до ЦК, наркоматів тощо. Поза всяким сумнівом, антисемітська політика не була «українською самодіяльністю». Можливо, українські можновладці виступали ревними її виконавцями, але аж ніяк не ідейними натхненниками і творцями. Вочевидь, саме в Україні вже наприкінці війни й у перші повоєнні роки почала відпрацьовуватися та модель політики державного антисемітизму, яка невдовзі призвела до справжньої вакханалії в усьому СРСР.

17–28 січня 1946 р. у Києві відбувся публічний судовий процес у справі злочинів німецько-фашистських загарбників на території Української ССР, який увійшов в історію як «київський процес». До відповідальності було притягнуто начальника поліції Києва генерал-майора Пауля Шеєра та ще 15 осіб. Перебіг процесу широко висвітлювала центральна і республіканська преса, репортажі готували прозаїк Юрій Смолич і поет Володимир Сосюра, до зйомок було залучено численних фотографів і кінооператорів.

На процесі свідчила Діна Пронічева (Діна Миронівна Вассерман) – жертва, якій дивом пощастило врятуватися. Вона описала деталі страхотливого дня 29 вересня 1941 р., чітко зазначивши антиєврейську спрямованість вчиненого окупантами злочину. У промові ж речника державного звинувачення – заступника головного прокурора Червоної армії генерал-майора Олександра Чепцова – йшлося про вбивства і катування в Україні гітлерівцями за роки окупації «понад 4 мільйонів советських

громадян, у тому числі старих, жінок і дітей», а Бабин Яр визначався як могила, в якій упокоїлись «195 тис. жертв кривавого фашистського терору». 29 січня о 17:00 дванадцятьох військових злочинців було страчено на головній площі міста, у присутності великої кількості людей.

Двома тижнями пізніше, вже на міжнародному судовому процесі у Нюрнберзі, докази тяжких злочинів проти мирного населення Советського Союзу представив помічник головного обвинувача від СССР Лев Смирнов. Він повідомив про складені Надзвичайною державною комісією 54 784 акти, говорив про звірства гітлерівських злочинців, серед яких представив і документ під номером СССР-9 – опубліковане раніше повідомлення Комісії про події 29 вересня 1941 року у Бабиному Ярі, де було знищено «тисячі мирних советських громадян».

Як зауважує дослідниця Таня Пентер, повоєнні судові процеси над німецькими злочинцями та їхніми посіпаками стали одним із засобів легітимації сталінського режиму як у самому советському суспільстві, так і за кордоном. У випадку з Нюрнберзьким трибуналом ішлося також і про спроби «юридичного закріплення» відповідальності німців за вчинені Сталіним злочини, зокрема Катинський розстріл. Якщо советське обвинувачення стосовно Бабиного Яру, навіть не маючи достатніх речових доказів, сумнівів щодо відповідальності за цю трагедію гітлерівців не викликало, перекласти у Нюрнберзі власні злочини у Катині на гітлерівців Сталінові не вдалося.

Доба державного антисемітизму: стирання пам'яті про єврейську трагедію

У перші повоєнні роки єврейські громади почали вживати активні дії до увічнення пам'яті жертв Голокосту, однак несподівано наштовхнулися на жорсткий опір можновладців. З цього часу і на багато десятиліть відчайдушні зусилля євреїв будь-що зберегти цю пам'ять та намагання будь-що стерти її визначали взаємини між єврейським населенням і советською владою.

В 1946 році у Тернополі євреї самотужки зібрали кошти на впорядкування могили розстріляних гітлерівцями. Було встановлено монумент із написом: «Вічна пам'ять і слава євреям, полеглим від рук німецьких фашистів». Це негайно стало предметом розгляду на засіданні бюро Тернопільського обкому КП(б)У. Радше за все, напис на монументі було змінено. Того ж року в Кам'янці-Подільському міськрада заборонила євреям відзначити траурний день розстрілу гітлерівцями їхніх земляків.

Більше того, понад три роки міська влада відмовлялася демонтувати каміння тротуарів, які окупанти вимостили надгробними плитами з єврейського цвинтаря. Це примусило громаду звернутися в липні 1948 р. зі скаргою до голови Верховного Совету СРСР, ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У.

Вже у роки війни лунали пропозиції встановити пам'ятник загиблим євреям і в Бабиному Ярі (про це говорив, зокрема, Ілля Еренбург). Між тим, враховуючи столичний статус Києва, справу меморіалізації пам'яті жертв перебрала на себе республіканська влада. Ясна річ, вона дотримувалась офіційного трактування Бабиного Яру як місця страти нацистами «мирних советських громадян», без увиразнення особливої долі євреїв.

13 березня 1945 р. Совнарком і ЦК Компартії України видали постанову «Про спорудження монументального пам'ятника на території Бабиного Яру». Пропонувалося покласти в його основу ескізний проект і модель, які розробив головний архітектор столиці Олександр Власов, визначити скульптора і замовити робочі рисунки, виділити на пам'ятник кошти з республіканського бюджету. Невдовзі управління архітектури звернулося до заступника голови Совету Міністрів України Миколи Бажана про спорудження у столиці 1946 року 24 об'єктів, серед яких значився також пам'ятник у Бабиному Ярі. Побудувати його належало протягом 1945–1947 рр., вартість проекту складала 3 млн. рублів, половину з них було асигновано на 1946 р. Скульптором проекту обрали А. Круглова, а художні ескізи напевно готував Василь Овчинников, який того часу обіймав посаду директора Музею східного і західного мистецтва. Міськком також зобов'язав Власова спланувати простір для пам'ятника та впорядкувати всю територію Бабиного Яру – передбачити доріжки, алею, висадження дерев тощо. Хоч у проекті пам'ятника, судячи з усього, спеціальних єврейських етнічних символів не було, ескізи Овчинникова могли їх містити – у всякому разі, зображені на серії створених ним у цей час полотен про Бабин Яр люди мали виразну єврейську зовнішність. А проте справа зі спорудженням пам'ятника спочатку загальмувала, а потім узагалі стала неактуальною. З підняттям хвилі антисемітської політики в СРСР, за умов боротьби з «космополітизмом» та «єврейським засиллям», увічнення пам'яті євреїв – жертв нацистів стало просто неможливим. Як зауважує дослідник Михайло Міцель, від 1947 року фіксуються відмови советської влади громадам у встановленні єврейських пам'ятників жертвам нацистів у різних областях України – Полтавській, Київській, Чернігівській та ін.

Несподівано на долю советського єврейства потужно вплину-

ли зовнішньополітичні події. Прагнучи витиснути Великобританію з Палестини, послабити її позиції на Середньому і Близькому Сході та створити можливості для проникнення у цей стратегічно важливий регіон, Сталін спочатку активно підтримував ідею створення держави Ізраїль. 17 травня 1948 року Советський Союз першим визнав нову державу, а пізніше різко засудив вторгнення арабських армій на її територію, навіть надав (через Чехословаччину) військову допомогу.

Советські євреї зустріли звістку про появу держави Ізраїль з неабияким ентузіазмом. Це було помітно навіть у близькому сталінському оточенні. Дружина наркома Климента Ворошилова, Катерина Горбман, дізнавшись про новину, захоплено вигукнула: «Тепер у нас також є своя батьківщина!» Приязним було ставлення і до призначеної тимчасово повіреної у справах Ізраїлю в Советському Союзі Голди Меїр – уроженки Києва. Дружина В'ячеслава Молотова, Поліна Жемчужина, розмовляла з дипломаткою мовою їхніх батьків – їдишем. У травні 1948 року советська влада навіть дозволила з розмахом відсвяткувати єврейський новий рік Рош га-Шана. В Москві у хоральній синагозі та навколо неї зібралися десятки тисяч євреїв, на святкуванні була Голда Меїр. Коли пролунав звук шофара і люди побажали одне одному відсвяткувати «наступного року в Єрусалимі», запанувала ейфорія.

Однак тільки-но стала очевидною орієнтація єврейської держави на союз зі Сполученими Штатами Америки, ставлення Сталіна до Ізраїлю кардинально змінилося. Це негайно позначилося на долі советських євреїв, симпатії яких до Ізраїлю стали сприйматися як «потенційно небезпечні», «прояви нелояльності і сіонізму».

Вочевидь, комуністичні ідеологи небезпідставно вбачали у появі «другої батьківщини євреїв» потужне джерело для зростання національної свідомості советських євреїв. Це виразно проявилось, зокрема, 1948 року у зв'язку з перемогою ізраїльтян у війні за незалежність. Чимало євреїв не приховували свою готовність воювати за Ізраїль, була також очевидною гордість за цю перемогу. Ці події спонукали сміливіше обстоювати права на відродження єврейської національної культури в самому СРСР. Відповіддю сталінської влади стали масштабні репресії проти євреїв, котрі проводилися в пропагандистській обгортці кампанії проти «безрідних космополітів» і «єврейських буржуазних націоналістів».

16 вересня 1948 р. у Києві за звинуваченням у «шпигунській діяльності» було заарештовано їдишського поета, перекладача і члена президії Єврейського антифашистського комітету Давида Гофштейна. Його

«сіоністські настрої» вже давно перебували у полі зору чекістів (після проголошення держави Ізраїль поет, зокрема, запропонував відкрити в Академії наук України відділення івриту). Під прицілом влади опинився і весь Єврейський антифашистський комітет, діяльність якого вже давно владі муляла очі.

Створений 1942 року, ЄАК від початку одним зі своїх завдань мав налагодження міжнародних контактів з єврейськими громадами антигітлерівської коаліції. В роки війни у цьому напрямі багато робилося. 1943 року його керівники, актор і режисер С. Міхоелс та поет І. Фефер, їздили до США, Великої Британії, Канади та Мексики. Там вони налагоджували зв'язки з авторитетними організаціями, виступали на багатолюдних мітингах, закликаючи допомагати ССРСР, і це давало виразні результати (зокрема, советська сторона підписала договір із «Джойнтом» про надання через Червоний Хрест допомоги советському населенню, причому без розрізнення національності). Підтримуючи створення держави Ізраїль, члени ЄАК також зверталися до вищого советсько-партійного керівництва з пропозицією про створення єврейської автономії у Криму. Саме ж советське керівництво активно використовувало ЄАК як джерело збирання відомостей про Ізраїль та настрої серед зарубіжних євреїв.

Зазначимо, що ЄАК іще в роки війни наполегливо працював над «Чорною книгою» – збірником документів і свідчень про нацистський геноцид євреїв. До участі в цьому масштабному проекті було залучено представників єврейських громадських організацій США, Великобританії, Палестини. Концепція Книги передбачала розкриття картини убивства євреїв гітлерівцями, проявів людської солідарності – рятування окремих євреїв росіянами, білорусами, українцями, поляками, а також і руху опору євреїв нацизму, їхньої боротьби проти ворога. Тема Бабиного Яру, ясна річ, розглядалася як одна з найважливіших. При цьому укладачі книги, як-от письменник Василь Гроссман, воліли розповідати у книзі не стільки про тих, кому вдалося врятуватися, скільки про те, «що відбулося з 99 відсотками тих, кого вели до Бабиного Яру», прагнули «подати картину того, що сталося з тими, хто мовчить і хто тепер вже нічого не зможе сказати». Роботу над рукописом книги було завершено ще восени 1945 р., один із примірників її було передано советському обвинуваченню у Нюрнберг, у США книгу одразу ж опублікували. У самому ССРСР книгу передали до друкарні і навіть розпочали друк, котрий, утім, раптово зупинили. З лютого 1947 р. головний ідеолог Г. Александров надіслав до секретаря ЦК ВКП(б) А. Жданова листа про недоцільність публікації

«Чорної книги», закидаючи упорядникам, що вони представили, особливо стосовно України, «неправдиву картину» того, що гітлерівці «грабували і нищили тільки євреїв». 7 жовтня 1947 р. Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) винесло остаточний вирок виданню:

«Книга містить серйозні політичні помилки», «виходячи з цього, “Чорна книга” не може бути видана».

У січні 1948 року в Мінську внаслідок таємної державно-терористичної акції Соломона Міхоелса було убито (загинув від наїзду важкого вантажного авто). Це стало прелюдією до ліквідації ЄАК та розгортання репресій проти його членів. 20 листопада того ж року політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про Єврейський антифашистський комітет» із затвердженням рішення Бюро Совету Міністрів СРСР з дорученням Міністерству держбезпеки негайно розпустити організацію як «центр антисовєтської пропаганди», що «регулярно постачає антисовєтську інформацію органам іноземної розвідки» (її особисто підписав Сталін).

З січня 1949 р. ЦК ВКП(б) спрямував обкомам, крайкомам і ЦК компартій союзних республік таємного листа про закриття ЄАК як «шпигунської організації єврейських націоналістів». Це стало сигналом для повсюдної ліквідації єврейських культурних і наукових установ та повальних арештів.

Уже 8 лютого 1949 р., на пропозицію очолюваного письменником Олександром Фадєєвим правління Спілки письменників СРСР, політбюро ЦК ВКП(б) спеціальною постановою розпустило об'єднання єврейських письменників у Москві (мало у своєму складі 45 осіб), Києві (26 письменників) та Мінську (складалося з 6 осіб). Було також припинено діяльність єврейських літературних альманахів їдишем – «Геймланд» у Москві і «Дер Штерн» у Києві. В середині лютого 1949 р. припинились трансляції московського міжнародного радіо їдишем. Одночасно за погодженням із ЦК ВКП(б) Головліт розпочав вилучення з бібліотек, книготорговельної мережі книжок єврейських письменників (укладений цензорами «перелік забороненої літератури» містив 540 назв). Загалом було сфабриковано цілу справу про «сіоністську змову» у країні, і вже впродовж січня–лютого 1949 р. в ув'язненні опинилися десятки відомих єврейських письменників, видавців, театральних діячів, учених.

У совєтській Україні поштовх до розгортання кампанії боротьби проти «безрідних космополітів» надав XVI з'їзд КП(б)У (січень 1949 р.). Пошуки «ворогів» та боротьба проти «єврейського засилля» охопили

практично всі освітні, наукові та культурні установи й організації республіки. Відтак припинилося видання газет, журналів, книжок їдишем. Єврейську літературу і підручники вилучали з бібліотек. Один за одним закрились єврейські театри – в Києві, Харкові, Одесі, Чернівцях. У Києві «центрами зосередження космополітів» було оголошено Українське театральне товариство, Київську консерваторію. В Академії наук УРСР боротьба проти «єврейського засилля» обернулася розгромом Кабінету з вивчення єврейської літератури, мови та фольклору.

Створений 1936 р. внаслідок реорганізації Інституту єврейської культури, цей Кабінет був унікальною науковою установою, котра опікувалася збереженням єврейської їдишської культурної спадщини. Працювали в ньому кілька десятків відомих учених, лінгвістів та письменників, об'єднаних у три секції – лінгвістичну, літературну і фольклорну (планувалася до відкриття четверта секція – історична). Очолював Кабінет відомий мовознавець і член Єврейського антифашистського комітету Ілля (Еліе) Співак.

Під час війни Кабінет продовжував свою наукову діяльність в евакуації в м. Уфа. Після повернення до Києва у 1944 році при ньому було створено Комісію зі збирання документальних матеріалів і спогадів для «Чорної книги», зокрема і стосовно трагедії, що відбулась у Бабиному Ярі. На підставі цих матеріалів було підготовлено низку публікацій для їдишської газети «Ейнікайт» («Єдність»). Науковці Кабінету також чимало зробили для поповнення колекції фольклорних матеріалів. За деякими свідченнями, вони записували пісні мовою їдиш і про трагедію Бабиного Яру. У листопаді 1944 р. група науковців, очолювана відомим музикознавцем Мойсеєм Береговським, здійснила фольклорну експедицію до Чернівців. Тоді вдалося записати 120 нових пісень, з них близько 50 – від уцілілих з єврейських гетто. В українській столиці Кабінет після війни відродив традицію організації творчих вечорів і зустрічей з єврейськими прозаїками, поетами, композиторами, виконавцями пісень. Ці заходи були надзвичайно популярними, збирали велику аудиторію, перед киянами виступали видатні представники єврейської творчої інтелігенції – поет Перець Маркіш, композитор Зіновій Компанієць та ін.

На початку січня 1949 р. Президія АН УРСР звернулася до першого секретаря ЦК КП(б)У Леоніда Мельникова з офіційним листом, яким пропонувала негайно ліквідувати цю установу.

«Практика Кабінету проводити особливу роботу з питань єврейської культури з єврейським населенням шляхом створення активу, – за-

значалося в ньому, – не сприяє вихованню советського патріотизму серед єврейського населення, а веде до роз'єднаності советського народу і тому є шкідливою».

Того ж місяця Кабінет було ліквідовано. Більшість його співробітників були репресовані, серед них і Ілля Співак, який невдовзі помер у в'язниці.

У травні 1952 р. розпочався закритий судовий процес у справі ЄАК, влітку Військова колегія Верховного суду ССРСР винесла смертний вирок 13 особам, у тому числі п'ятьом вихідцям з України (прозаїкам і поетам Д. Бергельсону, Д. Гофштейну, Л. Квітку, П. Маркішу, І. Феферу). В серпні 1952 р. всіх їх було страчено.

У контексті «справи ЄАК», а також і поза нею під розправу за звинуваченням у «безрідному космополітизмі» потрапили тисячі діячів освіти, науки і культури. Зокрема й ті, котрі своєю діяльністю прагнули зберегти пам'ять про єврейську трагедію в Бабиному Ярі. Тож разом із митцями, літераторами, композиторами репресувалась і пам'ять про Бабин Яр. Невідомою й досі є доля переданих з Києва до Москви Кабінетом з єврейської історії і культури документальних свідчень та фольклорних матеріалів про Бабин Яр. На довгі десятиліття було заборонено до виконання симфонію Дмитра Клебанова «Пам'яті мучеників Бабиного Яру». Практично було знищено й серію художніх полотен «Бабин Яр» Василя Овчинникова, якого як українця формально не могли звинуватити у «безрідному космополітизмі», тож нещадно розкритикували за «викривлення образів советських людей».

Розкручений сталінською владою маховик насилля набирив обертів. На початку 1953 р. газета «Правда» повідомила про «жахливу змову», в якій начебто брали участь багато відомих кремлівських лікарів. Це дало старт черговій антисемітській кампанії – так званій «Справі лікарів». Мовляв, помилковими діагнозами і неправильними методами лікування «вбивці у білих халатах» намагалися позбавити життя тих, хто обіймав у советській країні ключові політичні та військові посади. «Більшість членів терористичної групи, – констатувала “Правда”, – були пов'язані з міжнародною єврейською буржуазно-націоналістичною організацією “Джойнт”»...

Смерть Сталіна у березні 1953 р. врятувала советське єврейство від чергової хвилі масового терору. Водночас завершення епохи панування тирана означало повернення з ув'язнення тих, кому пощастило вижити, та відкривало перспективи для пошуку шляхів пошанування єврейських жертв Голокосту, зокрема й у Бабиному Ярі.

Після Сталіна: Бабин Яр як символ пам'яті та боротьби за свободу і гідність

1956 року в Москві у видавництві «Советский писатель» вийшла повість Іллі Еренбурга «Відлига». І в самій назві, і у виразних репліках героїв:

«Усе, здається, змінилося»; «Потрібні інші люди»; «<...> Нам потрібен наш, советський гуманізм <...>. Настав час за це взятися»; «Випрямилися люди. Бурчать, але це ознака здоров'я <...>» –

чітко лунали надії на зміни на краще після відходу епохи тирана в минуле. Ці сподівання підкріплювалися засудженням XX з'їздом КПСС (лютий 1956 р.) культу особи Сталіна, реабілітацією репресованих, певною лібералізацією суспільно-політичного життя і покращенням психологічного клімату у країні. На цьому тлі були зрозумілими й очікування багатьох євреїв на те, що з припиненням абсурдної «справи лікарів-убивць» та загальними перемінами буде покладено край також і політиці державного антисемітизму.

Врешті перше десятиліття після смерті Сталіна увійшло в історію як «доба відлиги». А проте сподіваних кардинальних змін на краще так і не відбулося, адже чинна в СРСР система влади залишалася незмінною. Повною мірою це стосувалося «єврейського питання»: сталінський відверто агресивний антисемітизм заступила політика завуальованого державного антисемітизму. Одним із виразних її проявів стала «п'ята графа» (зазначення національності в паспорті), що слугувала негласною причиною перешкоджання вступу євреїв на навчання до певних вищих навчальних закладів, влаштування на роботу, просування по службових сходинках і т. ін. З року в рік у Советському Союзі посилювалася мовна асиміляція/русифікація євреїв, реаліями повсякдення залишались ігнорування національно-культурних особливостей і потреб, обмеження й утиски релігійної свободи. Як і перманентне шельмування уявних «внутрішніх» та «зовнішніх» ворогів – серед останніх особливо вирізнявся «міжнародний сіонізм».

«Доба відлиги» не принесла жодних змін у владні інтерпретації трагедії в Бабиному Ярі. Як і за сталінських часів, масові вбивства євреїв у вересні 1941 р. лише за те, що вони були євреями, замовчувала й заперечувала розмита формула «вбивство мирних советських громадян». Подекуди говорили також і про іншу «причину», чому саме пам'ятник знищеним євреям ставити не потрібно.

«Який пам'ятник? Кому? Пам'ятник ставлять героям. А тут – люди добровільно пішли, як кролики в пашу удаву...», –

переповідав пізніше почуте ним київський письменник-фронтовик Віктор Некрасов.

Водночас будь-які публічні вияви євреями свого особливого ставлення до трагедії Бабиного Яру незмінно трактувалися як «підігрівання єврейського націоналізму» і переслідувалися. Досить характерна в цьому контексті історія сталася в 1959 році, під час гастролей у Києві популярної співачки Нехами Ліфшицайте. Гостя заспівала сповнену трагізму «Колискову Бабиному Яру» (музика Р. Боярської, вірші О. Дріза):

«Я повісила б колиску під одвірок
І колисала б, колисала свого хлопчика, свого Янкеле.
Але будинок згорів у полум'ї, будинок зник у полум'ї пожежі,
Як же мені колисати мого хлопчика?..
Я б зрізала свої довгі коси
І на них повісила б колиску,
Але я не знаю, де тепер кісточки моїх діточок.
Допоможіть мені, матері, виплакати мій наспів,
Допоможіть мені заколисати Бабин Яр...
Люленьки-люлю...»*

За спогадами Нехами Ліфшицайте, під час виконання «Колискової» в залі запанувала тиша, кияни піднялися з місць... Наступного дня співачку запросили до ЦК КПУ, спочатку було скасовано її концерти в українській столиці, а далі їй узагалі заборонили виступати протягом року.

Впродовж усіх 1950-х років, під приводом планування в українській столиці нових транспортних шляхів і розбудови житлових масивів, вживалися активні дії до фізичної ліквідації Бабиного Яру як «незручного місця». Для цього в його провалля інтенсивно закачувалася піщано-глиняна пульпа. Наприкінці 1958 року київська міська рада вчергове ухвалила територію Бабиного Яру замивати.

Громадськість перманентно протестувала проти цього. Зокрема, Віктор Некрасов у жовтні 1959 року опублікував у популярній московській «Литературной газеті» статтю під виразною назвою «Чому це не зроблено?», вимагаючи припинити нарешті знущання з пам'яті і шанувати загиблих у Бабиному Ярі.

* В оригіналі вірш написано від чоловічого імені, композиторка і співачка пристосували його для жіночого голосу.

«Кому це могло спасти на думку – засипати яр і на місці найбільшої трагедії гратися і грати у футбол? – питав він. – Ні, цього допустити не можна. Коли людина вмирає, її ховають, і на могилі ставлять пам'ятник. Невже цієї данини поваги не заслужили 195 тисяч киян, по-звірячому розстріляних у Бабиному Яру, на Сирці, в Дарниці, Кирилівській лікарні, в Лаврі, на Лук'янівському кладовищі!»

Одначе такі заклики залишалися непочутими. Більше того, 4 січня 1960 року постановою «Про упорядкування справ зі спорудження пам'ятників на території УССР» ЦК КПУ і Рада Міністрів УССР офіційно скасували дію власної постанови 1945 року про спорудження пам'ятника жертвам гітлерівців у Бабиному Ярі – на тій підставі, що це, мовляв, потребує значних витрат на протиерозійні роботи.

А проте замивання Бабиного Яру тривало – як і в попередні роки, без дотримання необхідних технічних вимог. Замивали доти, аж поки 13 березня 1961 року не сталася масштабна катастрофа: пульпа прорвала дамбу, вал густої маси заввишки 4 метри і завширшки 20 метрів з грюкотом, ламаючи все на своєму шляху, майже миттєво накryw частину району Куренівки, поховавши під собою і людей, і житлові будинки. Був ранок, тож багато хто збирався або вже прямував на роботу. Рятувальникам довелося діставати тіла загиблих у місцях, де їх заскочила лиха доля – з приватних будинків, трамвайних вагонів, телефонних будок...

За офіційними відомостями, під час Куренівської трагедії загинули 145 осіб, за неофіційними – півтори тисячі. Лавина зруйнувала 68 житлових, 13 адміністративно-виробничих будівель, трамвайне депо. Уважно відстежуючи в ці дні настрої суспільства, КДБ зауважило у донесеннях до ЦК КПУ характерні «нездорові судження», зокрема і київських євреїв: «Там треба було би пам'ятник поставити, а не розгортати таке будівництво», «Надумали будувати гнилий масив на Бабиному Яру, замість того, щоб побудувати там пам'ятник загиблим євреям», «Це піднялися тіла євреїв, розстріляних німцями в період окупації Києва», «Не треба було чинити наругу над пам'яттю загиблих у Бабиному Ярі, тому й сталося таке лихо»...

Після Куренівської трагедії від ідеї перепланування території Бабиного Яру не відмовилися. Тривала розбудова житлового масиву Сирець, почалося спорудження Новоокружної магістралі. 1962 року вирішили остаточно ліквідувати кладовища на вул. Мельникова. Відтак було знищено Єврейське кладовище, на місці якого надалі розмістився спортивний

комплекс. На старій частині Військового (Братського) кладовища почалося зведення телевежі. Під час знесення кладовищ бажаючим пропонували перенести прах рідних на інший цвинтар. Деякі так і робили. Та багатьох із тих євреїв, хто мав би перенести могили, самих уже не було в живих, адже нацисти нищили у Бабиному Ярі цілі єврейські родини. Такі «нічийні» могили атеїстична влада врешті зрівняла бульдозерами з землею. Винятки робилися під час виявлення в ході будівельних робіт останків жертв гітлерівців: за рішенням київського виконкому всі вони підлягали перепохованню на Лук'янівському кладовищі.

Тим часом наближалися 20-ті роковини масового розстрілу євреїв у Бабиному Ярі. Влітку 1961 року в Києві перебував поет Євгеній Євтушенко. На місце трагедії він ходив разом із молодим письменником Анатолієм Кузнецовим і був глибоко вражений побаченим.

«Я знав, – згадував він пізніше, – що ніякого пам'ятника там немає, але я очікував побачити якийсь пам'ятний знак або якесь доглянуте місце. І раптом я побачив звичайнісіньке звалище, яке було перетворене у такий сендвіч сміття з поганим запахом <...>. На наших очах під'їздили вантажівки і звалювали на те місце, де лежали ці жертви, все нові й нові купи сміття».

Невдовзі на творчому вечорі в київському Жовтневому палаці поет уперше публічно прочитав свою поему про Бабин Яр. У грудні 1962 року в Москві видатний композитор Дмитро Шостакович представив Тринадцяту симфонію, в першій частині якої вокальну партію було написано на слова Євтушенка. В 1966 році московський журнал «Юность» опублікував скорочений варіант роману Анатолія Кузнецова «Бабин Яр». Відтак, усупереч перманентним спробам стерти пам'ять про вересневу 1941 року трагедію єврейства, тема Бабиного Яру входила у советський публічний простір, набуваючи водночас і міжнародного розголосу.

Зовсім не рахуватися з цим влада не могла. Тож було вирішено повернутися до ідеї монумента у Бабиному Ярі – знову-таки, не євреям, а всім мирним громадянам. 30 травня 1965 року ЦК КПУ видав постанову «Про спорудження пам'ятників-монументів у пам'ять радянських громадян і військовополонених солдатів та офіцерів Радянської армії, які загинули від рук німецько-фашистських окупантів у період окупації м. Києва». 26 липня того ж року голова Ради Міністрів УРСР І. Казанець звернувся до Москви по дозвіл про встановлення двох монументів – на території Сирецького табору та у Бабиному Ярі. Діставши дозвіл, рес-

публіканська влада оголосила конкурс проектів, приурочивши його до 25-х роковин трагедії.

Попри те, що конкурс був закритим, він набув суспільного розголосу. Кияни йшли до Будинку архітектора на обговорення проектів, люди несли з собою квіти, покладаючи їх просто до проектних планшетів. Поряд із пропозиціями, концептуально вписаними в офіційну версію трактування трагедії в Бабиному Ярі, на розгляд журі було представлено кілька проектів (Й. Каракіса, А. Мілецького, В. Мельниченка і А. Рибачук та ін.) із виразними єврейськими мотивами. Втім, жоден із проектів влада не підтримала. Нічого не дав і другий тур конкурсу, що відбувався під гаслом «Дорога. Смерть і Відродження до життя». Врешті конкурс закрили, журі розпустили, всі подані на розгляд проекти відхилили.

Однак 25-ті роковини трагедії в Бабиному Ярі не пройшли непоміченими. 29 вересня 1966 року тут відбувся «несанкціонований» мітинг-реквієм, котрий мав символічне значення: від цього часу і на кілька десятиліть уперед Бабин Яр став сприйматися не лише як «долина сліз» і місце пам'яті по загиблих, але також і як місце демонстративно-публічних маніфестацій советських євреїв проти владних утисків, на захист власної ідентичності, ідеалів гідності і свободи.

Ще 24 вересня надвечір кілька десятків небайдужих, серед яких були письменник Віктор Некрасов, режисер Київської студії документальних фільмів Рафаїл Нахманович, працівник Головної астрономічної обсерваторії та ін., прийшли до Єврейського кладовища. На рештках його цегляної огорожі молоді єврейські активісти на чолі з Еммануелем (Аміком) Діамантом розмістили полотнище із написами російською та івритом «Бабин Яр. 1941 вересень 1966. Пам'ятай 6 мільйонів» і запрошенням узяти участь у траурному мітингу.

Зранку 29 вересня до Бабиного Яру поодиночі і групами почали сходитися люди, зібралось близько тисячі осіб – переважно євреї. Але також і українці, росіяни та ін., котрі відчували моральну потребу продемонструвати євреям свої співчуття та солідарність у боротьбі проти антисемітизму. Серед них були літератори Віктор Некрасов, Іван Дзюба, Борис Антоненко-Давидович, філософ Євген Сверстюк. Спеціально на мітинг з Москви приїхали письменник Володимир Войнович, редактор видавництва «Советский писатель» Віктор Фогельсон, літературний критик Фелікс Светов. Фільмували подію документалісти Рафаїл Нахманович і Едуард Тімлін.

Велике враження на присутніх справив виступ літератора Івана

Дзюби, котрий до цього часу вже встиг потрапити до розряду «нелюбимих» за написану 1965 р. працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» із жорсткою критикою національної політики правлячої партії. Його промова невдовзі з'явилася у «Самвидаві» і водночас була приєднана до «криміналу», який на літератора старанно збирали у КДБ (згодом виступ фігурував у звинувальному вирoku як один із доказів його антисоветської діяльності).

Промова Івана Дзюби у Бабиному Ярі справді була знаковою. Молодий український інтелектуал звертався і до євреїв, і до українців, і до всього людства, закликаючи до міжетнічного порозуміння, боротьби з ненавистю та поваги до головної людської цінності – життя.

«Бабин Яр – це трагедія всього людства, – наголосив він, – але стала вона на українській землі, і тому українець не має права забувати про неї так само, як і єврей. Бабин Яр – це наша спільна трагедія, це трагедія перш за все українського і єврейського народів. Цю трагедію приніс нашим народам фашизм. Однак не треба забувати, що фашизм починається не з Бабиного Яру і ним не вичерпується. Фашизм починається з неповаги до людини, а закінчується знищенням людини, знищенням народів <...>.

Шлях до справжнього, а не фальшивого братерства – не в самозабутті, а в самопізнанні, не зрікатися себе і пристосовуватися до інших, а бути собою і шанувати інших. Євреї мають право бути євреями, українці мають право бути українцями в повному і глибокому, а не тільки у формальному значенні цих слів. Хай євреї знають єврейську історію, єврейську культуру, мову і гордяться ними. Хай українці знають українську історію, культуру, мову і гордяться ними. Хай вони знають історії і культури один одного, історію і культуру інших народів, вміють цінити себе й інших як своїх братів. Досягнути цього важко. Але краще прагнути цього, ніж байдуже махнути рукою і плисти за хвилею асиміляторства і пристосовництва, добра від яких не буде, а буде лише хамство, блюзнірство і приховане людиноненависництво <...>.

Ми повинні всім своїм життям заперечити цивілізоване людиноненависництво і суспільне хамство. Нічого важливішого за це тепер для нас немає, бо інакше всі суспільні ідеали втрачають свій сенс».

Серед інших виступала на мітингу і вціліла жертва Бабиного Яру – акторка Київського театру ляльок і мати двох дітей Діна Пронічева. Письменник Володимир Войнович пізніше згадував також про виступ у Бабиному Ярі невідомого, котрий узяв слово для того, щоби сказати:

«Шановні євреї, я сюди потрапив випадково і хочу висловити свою солідарність. Я знаю, що багато українців брали участь у знищенні євреїв. Мені соромно за це».

Багатолюдний «несанкціонований мітинг» не залишився поза увагою влади. Підоспіла міліція наполегливо запропонувала всім розійтися. Кіноплівку із записом події у кінооператорів вилучили. Тим часом група української творчої інтелігенції, зокрема Ліна Костенко, Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Микола Плахотнюк та деякі інші, з Бабиного Яру попрямували на Байкове кладовище, де біля могили «українського буржуазного націоналіста» історика Михайла Грушевського провели ще один «несанкціонований мітинг». Як зазначалося в одному з протоколів київського міськкому КПУ, біля могили вони виконали пісню, зміст якої

«зводився до того, що в боротьбі за “свободу” вони хоча і помруть у тюрмах, проте на їхніх білих кістках виросте новий “месник”»...

Те, що мітинг у Бабиному Ярі 1966 р. став знаковою політичною подією, усвідомлювали всі його учасники, розуміла це і влада. 1 жовтня 1966 р. секретар Київського міськкому КПУ О. Ботвин доповів першому секретареві ЦК КПУ Петру Шелесту «Про випадок проведення неорганізованого мітингу на місці розстрілу німецько-фашистськими окупантами радянських людей у Бабиному Ярі». 12 жовтня 1966 року на засіданні бюро Київського міськкому Компартії України «неорганізований мітинг» було охарактеризовано як «самовільне збіговисько».

Тим не менше, всі ці події підштовхнули владу до активніших дій у напрямі «опанування» процесом меморіалізації трагедії в Бабиному Ярі. Вже 19 жовтня 1966 року було прийнято спільне рішення Київського міськкому КПУ і міськвиконкому «Про встановлення пам'ятних закладних каменів на території Бабиного Яру і у сквері на Привокзальній площі в Дарниці». Інституту «Київпроект» наказали за три доби підготувати проект двох пам'ятних каменів, у тому числі для встановлення у Бабиному Ярі. Вказівку було виконано, і невдовзі між вулицями Дорогожицькою і Мельникова з'явився камінь з написом «Тут буде споруджено пам'ятник радянським людям – жертвам злочинів фашизму під час тимчасової окупації м. Києва в 1941–1943 роках».

Для перешкодження «несанкціонованим зібранням» євреїв біля пам'ятного знака було вирішено провадити тут офіційні мітинги. Відтак у наступні роки в останні дні вересня у Бабиному Ярі влаштовувалися

багатолюдні зібрання примусово зігнаних працівників підприємств та установ міста. На мітингах зі спеціально спорудженої трибуни виступали секретарі міськкому і райкомів партії, ветерани війни, передовики виробництва, серед яких обов'язково були і євреї. Оратори декларували досягнення советської влади і таврували «міжнародний сіонізм», згадували про жертв фашизму – мирних громадян, єврейську ж складову трагедії Бабиного Яру, ясна річ, замовчували. Духовий оркестр виконував «Інтернаціонал», після чого мітингарі розходилися.

Однак на місці залишалися міліція, «люди в цивільному» з КДБ та спеціально відряджені владні агітатори. Ці останні, як правило, протискалися в гущу людей після офіційного мітингу і пробували переконувати євреїв у тому, що Бабин Яр не слід вважати символом страждань лише єврейського народу, що влада багато робить для увічнення пам'яті загиблих і щасливого майбуття советських людей тощо.

Тим часом силовіки уважно пильнували за «неорганізованими групами євреїв», особливо за тим, щоб до пам'ятного знака не покладали вінки зі стрічками з «націоналістичними» написами та символами. Додатковим психологічним тиском було й демонстративне фотографування єврейських активістів (це означало, що активіста «взяли на замітку», і надалі в нього можуть бути суттєві неприємності на роботі, у місці навчання тощо). Тих же, хто насмілювався на відверту демонстрацію невдоволення, забирали у відділки міліції, де в кращому разі піддавали «профілактичній обробці», в гіршому – заарештовували.

Так сталося, приміром, з тридцятирічним радіоінженером, випускником Київської політехніки Борисом Кочубієвським. Під час першого офіційного мітингу в Бабиному Ярі у 1968 році він публічно висловив невдоволення тим, що оратори з трибуни промовляють про «ізраїльську агресію» та загибель від гітлерівців «советських громадян», але мовчать про те, що у Бабиному Яру вбивали євреїв. Невдовзі в помешканні Б. Кочубієвського було проведено обшук. На початку грудня його заарештували і звинуватили, відповідно до статті 187–1, у «поширенні в усній формі завідомо неправдивих вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний лад». У травні 1969 року відбувся суд, Кочубієвського ув'язнили на три роки, звільнився він лише в грудні 1971 року, після чого виїхав до Ізраїлю.

Попри тиск і переслідування, кількість учасників «стихійних мітингів» у Бабиному Ярі у наступні кілька років тільки зростала. Якщо 1968 року біля пам'ятного знака зібралося 50–70 єврейських активістів,

у 1969 році – 300–400, то у 1970 році – 700–800. КДБ, котре уважно спостерігало за всіма цими подіями, незмінно характеризувало їх як «антисупільні акції» і невтомно фіксувало всі «провокаційні дії». Скажімо, у вересні 1969 року – це було покладання «сіоністської зірки, запалення свічок та роздавання листівок» (за спогадами Еммануеля Діаманта, троє молодих людей тоді винесли виткані білими і синіми кольорами полотнища і біла пам'ятного знака розгорнули їх у такий спосіб, аби вони створили шестикутну Зірку Давида (Могендовид); «люди в цивільному» намагалися їх відтіснити і знищити трикутник, присутні ж не давали цього зробити). Через рік наприкінці вересня КДБ зафіксував чергову «сіоністську провокацію»: до каменя було покладено одразу кілька вінків із написами їдишем та івритом.

Подальша історія єврейської меморіалізації Бабиного Яру значною мірою була пов'язана з особливостями єврейського національного руху, котрий на початку 1970-х рр. набув певних організаційних форм. За визначенням дослідниці Людмили Алексеевої, найбільш впливовими в цьому русі були течії «культурників» та «еміграційників». Якщо перші спрямовували свої зусилля на розвиток єврейської мови і культури, організацію єврейської вищої та середньої національної освіти, створення мережі культурних закладів, поширення юдейських релігійних громад у самому Советському Союзі, то другі твердо обстоювали право євреїв на еміграцію.

Іще влітку 1968 року влада формально поновила дозвіл на виїзд євреїв для постійного мешкання до Ізраїлю. Водночас було встановлено квоти і суттєві обмеження, фактично заборонено виїзд усім тим, хто мав вищу і спеціальну середню освіту, працював на оборонних підприємствах. Не дозволено було виїжджати й усім тим, хто не мав родичів у Ізраїлі, позаяк це, на думку советських ідеологів, «компрометувало умови життя в ССРСР». Це зумовило появу феномена «відмовників», кількість яких зростала пропорційно до кількості відхилених заяв на виїзд: якщо у 1968 році, приміром, було відмовлено у праві на еміграцію 28 євреям, то у 1969 році – 1079, у 1970 році – 1439. Наприкінці 1970-х рр. по різних областях Советської України загалом відхилялося від 30% до 60% загального числа порушених євреями клопотань про виїзд. Водночас у другій половині 1960-х рр. заяви на виїзд подали 5762 євреї, які мешкали в Україні – і це була майже половина поданих заяв по всьому ССРСР.

Така еміграційна політика підштовхнула «відмовників» до об'єднання в межах окремих міст, областей, регіонів та вироблення ними спільної

тактики протидії владі. Масового характеру набували мітинги, демонстрації, інші публічні акції, деякі з них проводились і в Бабиному Ярі.

1 серпня 1971 року одинадцять київських євреїв, які дістали невмотивовані відмови на прохання дозволити їм виїхати до Ізраїлю, спробували організувати у Бабиному Ярі демонстрацію протесту з голодуванням. Про такі їхні наміри заздалегідь стало відомо КДБ, деяких учасників напередодні спеціально запрошували до «компетентних органів» на «профілактичні розмови». Врешті учасників акції біля пам'ятного знака було заарештовано «за порушення громадського порядку». В суді, що відбувся вже наступного дня, міліціонери засвідчили, що «заарештовані ламали квіти і м'яли траву біля пам'ятника жертвам фашизму». Десятьох учасників акції засудили на 15 діб позбавлення волі, одному довелося сплатити штраф у розмірі 10 руб. Однак цим «покарання» не обмежилось. Невдовзі в одному із випусків опозиційного інформаційного бюлетеня «Хроніка поточних подій» з'явилося повідомлення про те, що дев'ять незаконно ув'язнених євреїв звернулися зі скаргою до судових інстанцій УССР у зв'язку зі «знуцаннями в тюрмі (обшук із роздяганням догола, лайка, більш важка порівняно з іншими ув'язненими робота та ін.). Те, що ці і подібні акції євреїв у Бабиному Ярі уважно відстежувала влада «на найвищому рівні», засвідчила спрямована 10 серпня 1971 р. до ЦК КПСС доповідна від Юрія Андропова. Голова КДБ детально інформував вище партійне керівництво країни про події 1 серпня у Бабиному Ярі та рапортував:

«Вжитими заходами замисел сіоністів було зірвано».

1971 року в Бабиному Ярі було проведено ще кілька помітних публічних акцій. У День Героїзму та Катастрофи, який того року відзначався в Ізраїлі 22 квітня, київські сіоністи спланували покладання вінків і квітів до пам'ятного знака, про що негайно дізналися чекісти. Напередодні чотирьох із активістів викликали до обласного управління КДБ на «профілактичну розмову», а фактично для залякування. Проведений допит у всій своїй повноті продемонстрував не лише світоглядну прірву між советською владою і молодими активістами єврейського руху, а й також повну відсутність страху перед системою з боку останніх та їхню рішучу готовність активно боронити свої права. За спогадами одного з допитаних, активіста Анатолія (Аліка) Фельдмана, з ним особисто спочатку розмовляв «чоловік у цивільному», який представився майором

Овчаренком, а після нього і заступник начальника або начальник обласного управління КДБ.

«Потім мене запитали: Яку акцію ви намітили на завтра?

– Ніякої акції ми не намічали. Якщо вас цікавить, що я особисто збираюся робити завтра, то я можу сказати: я хочу піти до Бабиного Яру і покласти вінок у пам'ять євреїв, загиблих там у 1941 р.

– Чому ви відзначаєте пам'ять тільки євреїв? Адже там поховані радянські люди і інших національностей?

– Але тільки євреї гинули за те, що належали до певного народу. Це був геноцид. Замовчувати це – значить відбілювати фашистських убивць. Окрім того, коли ми приходимо на кладовище, то підходимо до могил своїх близьких. Хіба це означає неповагу до інших могил? Ми сумуємо про всі жертви нацистів, але не приховуємо, що найбільше наша душа болить через загиблих євреїв. Хіба це не природно?

– Чому ви обрали для траурної церемонії завтрашній день, коли всі радянські люди відзначають день народження В. І. Леніна? Це може скидатися на провокацію.

– Це випадковий збіг. Єврейський календар місячний, і в цьому році День героїзму і Катастрофи припадає на 22 квітня.

– А в майбутньому він припаде на 1 травня?

– Ні, на 11 квітня.

– Чому ви не відзначали цей день у минулому році?

– Коли ви маєте рацію, я з вами згоден. Це справді наш недогляд. Можу вам обіцяти, що це більше не повториться.

– Ми не радимо вам іти завтра до Бабиного Яру. Покладання вінків з написами чужою мовою і взагалі ваша зухвала поведінка може викликати відповідну реакцію з боку неєврейського населення. Чи не боїтеся ви цього?

– Ні, не боїмося. Я знаю, що без вашої прямої вказівки цього не станеться. А вам зарад не вигідні ексцеси.

– Міліціонер, або дружинник, або будь-яка советська людина не знає, що написано на вінку. А якщо це антирадянське гасло?

– У Києві 150 тисяч євреїв. Ви могли б мати співробітника, який знає єврейську мову.

– Все ж ми не радимо вам ходити. Крім законів, є советський правопорядок. Ми нікому не дозволимо його порушувати і влаштовувати релігійні оргії в громадському місці.

– Ваших порад ми не потребуємо. Якщо можете – забороніть нам приходити до Бабиного Яру.

– Заборонити ми не можемо, але попереджаємо вас – виявіть розсудливість.

– Дякую за попередження, і дозвольте мені попередити вас: оскільки вам відомо, що ми хочемо покласти вінки, то відповідальність за всі можливі інциденти будете нести ви.

На цьому розмова закінчилася».

Попри брутальний тиск, запланований захід було проведено. Працівники КДБ, стоячи віддалік, уважно спостерігали за діями єврейських активістів. Утім, явно побоюючись міжнародного розголосу, до якого сіоністи раз у раз вдавалися, влада не наважилася негайно прибрати покладені активістами до пам'ятного знака вінки, вони простояли до вечора наступного дня.

Напруженою була атмосфера й 29 вересня 1971 року, під час відзначення 30-х роковин трагедії Бабиного Яру. І влада, і єврейські активісти готувалися до цієї події. З боку влади, як свідчать оприлюднені нині архівні документи, заздалегідь було розроблено «план підготовки і проведення мітингу та забезпечення громадського порядку». У призначений час біля пам'ятного знака зібралися «мобілізовані» для участі в офіційному мітингу «представники громадськості і делегації від колективів підприємств та установ Шевченківського району» – загалом близько 3–3,5 тис. осіб. За традицією, оратори декларували з трибуни ідеологічні гасла і згадували про «жертв фашистського режиму», але при цьому зовсім не згадували про єврейські жертви Бабиного Яру.

«Несанкціонований» мітинг біля пам'ятного знака в цей день зібрав, за інформацією КДБ, «близько 200 чоловік єврейської національності» та «понад 200 чоловік перехожих», а за відомостями «Хроніки поточних подій» – близько тисячі учасників, серед яких було багато молоді. За єврейськими написами на вінках було видно, що на траурний захід єврейські активісти їхали до Києва з Москви, Ленінграда, Свердловська, Тбілісі. Цього разу влада зі «зборищем громадян єврейської національності» не церемонилася: на людей спрямували прожектори і фотокамери, частини міліції та «люди у цивільному» іще на підходах до пам'ятного знака брутально зривали з єврейських активістів усе, що могло трактуватися як «сіоністська символіка».

«Гебісти, котрих було дуже багато того дня, взялися за роботу, – згадував пізніше про ці події москвич, колишній активіст єврейського руху і політв'язень Йосиф Бегун. – Вони зривали з вінків траурні стрічки. З наших голів зривали кіпи, з рук – траурні пов'язки... Коли ми наблизилися до кінцевої мети, якихось «розпізнавальних» єврейських знаків ані на нас самих, ані на наших вінках уже не було. Все було зірвано, викинуто, «конфісковано»».

Бабин Яр в епоху неосталінізму і до розвалу СССР

7 вересня 1972 року група київських євреїв намагалася покласти вінок і квіти у Бабиному Ярі в пам'ять про 11 ізраїльських спортсменів, двома днями раніше жорстоко вбитих терористами на Олімпіаді в Мюнхені. Киян – учасників жалобної церемонії – зупинили міліціонери та «люди в цивільному» з КДБ. 27 єврейських активістів було затримано, їхніх рідних і близьких, які зібралися біля приміщення, де перебували заарештовані, міліція спробувала розігнати силоміць. Двоє ув'язнених – Юрій Сороко і Зіновій Меламед – повідомили пізніше, що в Управлінні КДБ по Київській області з ними погрозовим тоном «розмовляв» співробітник Давиденко, котрий прямо заявив, що тепер «обставини змінилися» – у КДБ «розв'язані руки», і в разі продовження опозиційної діяльності активісти діставатимуть тривалі строки ув'язнення...

Здавалось би типовий, насправді цей епізод був досить симптоматичним у контексті суттєвих змін політичного клімату в Советському Союзі наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років, із приходом до влади Леоніда Брежнєва та його ставленика в Україні Володимира Щербицького. Роки «відлиги» заступили десятиліття «застою» або неосталінізму, із відновленням посади генсека ЦК КПСС, згортанням критики сталінізму, посиленням репресій проти незгодних, котрих тепер запроторювали не тільки до таборів, а й на примусове лікування до психіатричних лікарень. Значно активізувалася ідеологічна боротьба влади з «проявами націоналізму», яка в Україні особливо запекло велася проти «українського буржуазного націоналізму» та «міжнародного сіонізму». Опозиційні до влади національні рухи лякали владу як через стрімке зростання їхнього впливу всередині країни, так і внаслідок потужної підтримки цих рухів, передовсім інформаційної, на міжнародній арені. Було ясно, що національні рухи підважують легітимність влади комуністів, а в подальшій перспективі загрожують самому її існуванню.

Наступ влади на єврейський національний рух провадився в кількох напрямках: у контексті і після «літакової справи» (1970–1971 рр.) тривали репресії, арешти й ув'язнення активістів або, навпаки, витискання найбільш «одіозних» із них за межі ССРСР; створювалися численні штучні перешкоди для виїзду євреїв до Ізраїлю на тлі активного залякування потенційних емігрантів арештами, погромами, виключенням з інститутів, позбавленням роботи тощо; нарешті як усередині самого ССРСР, так і на міжнародній арені велася широкомасштабна й масована пропагандистська війна проти «міжнародного сіонізму» (лише протягом 1970–1971 рр. на тему «реакційної суті» сіонізму в ССРСР було видано 59 назв книжок накладом 2 млн. примірників російською, українською, литовською, англійською, французькою, іспанською, арабською мовами).

Іще 17 лютого 1971 року ЦК КПСС ухвалив таємну постанову «Про заходи щодо посилення боротьби з антисовєтською і антикомуністичною діяльністю міжнародного сіонізму». Її доповнила майже однойменна постанова ЦК КПСС від 1 лютого 1972 року «Про подальші заходи для боротьби з антисовєтською і антикомуністичною діяльністю міжнародного сіонізму», на виконання якої секретаріат ЦК КПСС за участю М. Суслова, Ф. Кулакова, П. Демічева, В. Кузнецова та інших 7 вересня 1972 року затвердив «План основних пропагандистських і контрпропагандистських заходів у зв'язку з черговою антирадянською кампанією міжнародного сіонізму». Особлива роль у реалізації плану відводилася КДБ при Раді Міністрів ССРСР, якому доручили вжити рішучих заходів «до виявлення і припинення ворожих акцій спецслужб супротивника, зарубіжних сіоністських організацій та єврейських націоналістів усередині країни». Ухвала цих документів означала новий виток протистояння між владою та єврейським національним рухом у країні. Бабин Яр за таких умов об'єктивно перетворювався на арену цього протистояння.

Напередодні відзначення чергових роковин трагедії в Бабиному Ярі Київський міськом партії розробив план провладних заходів. 29 вересня 1972 року офіційний мітинг біля пам'ятного знака розпочався пізніше, ніж зазвичай, приблизно о 18-й годині вечора і тривав дуже недовго. Традиційно до пам'ятного знака було покладено квіти й вінки з «ідеологічно витриманими» написами. Далі виступив оратор, котрий наголосив на перевагах життя у «багатонаціональній совєтській державі», затаврував «ізраїльську агресію проти арабів» та згадав про трагедію в Бабиному Ярі, де під час війни «загинуло багато совєтських людей різних національностей». Після офіційної частини кількост євреїв спробували

віддати данину пам'яті своїм рідним і близьким, однак цю неформальну частину церемонії рішуче взяли під свій жорсткий контроль силовики: численні загони міліції заздалегідь вишикувались уздовж тротуарів по дорозі до пам'ятного знака, і пропускали тільки тих, хто ніс вінки з чорно-червоними стрічками, натомість було заборонено біло-сині стрічки та написи «єврейською мовою» на тій підставі, що, мовляв, «незрозуміло, що саме там написано». О 19-й годині наряди міліції стали брутально витісняти людей з Бабиного Яру, електричне світло біля пам'ятного знака було вимкнене, до 20:00 тут уже нікого не залишилось. Не обійшлося без арештів: одинадцятьох активістів, які виявили непокору владі, затримала міліція, і вони дістали по 15 діб ув'язнення «за порушення громадського порядку».

А 27 грудня того ж року було оприлюднено прийняту Президією Верховної Ради ССРСР іще 3 серпня постанову «Про компенсацію громадянами ССРСР, які виїжджають на постійне місце проживання за кордон, державних витрат на навчання». Відтепер усім емігрантам із вищою освітою перед виїздом належало повертати советській державі 6 тис. рублів (і це за середньої місячної зарплатні до 150 руб.), кандидатам наук – по 15 400 руб., докторам наук – по 17 200 руб. (1972 року від євреїв у такий спосіб до державної скарбниці надійшло майже 4,5 млн. руб., за два місяці 1973 р. – понад 1,5 млн. руб.). Відповіддю на це дискримінаційне рішення стало прийняття американським урядом Поправки Джексона–Веніка до «Закону про торгівлю», а в самому ССРСР – потужний сплеск активності «відказників» у вигляді масових демонстрацій, оголошення голодування, надсилання петицій, відкритих листів – причому не тільки до советських урядових структур, а й до міжнародної спільноти. В деяких із петицій виразно звучала тема Бабиного Яру як приклад нехтування советською владою права євреїв на власну пам'ять.

«За завісою цифр і слів про вільну еміграцію перебуваємо ми, кому в цьому праві відмовлено, – ішлося, зокрема, в одному з листів київських відказників до народу Америки. – Ми живемо в Советському Союзі проти нашої волі, закони цієї країни нас більше не захищають. Нам загрожує ув'язнення за відвідування синагог, за поминання закатованих і вбитих у Бабиному Яру і Варшавському гетто. Більшість із нас звільнені з роботи, ми не знаємо, хто вирішує нашу долю і що нас чекає в майбутньому. Часті загрози арешту з боку державних чиновників, залякувальні статті в газетах і передачах по радіо створюють навколо нас атмосферу психологічного терору. У нас забрали пра-

во жити, і нам не дають можливості виїхати. Ми звертаємося до вас, людей великої країни, в цей важкий для нас час. Допоможіть нам».

Сподіваючись на скасування застосованих США санкцій, советський уряд уже в березні 1973 року *de facto* відмінив податок на освіту. Однак репресії проти єврейських активістів та залякування бажаних виїхати з СРСР не припинилися. Відповідно до настанов союзного партійного керівництва ЦК КПУ 15 серпня 1973 року рекомендував Прокуратурі УРСР, Міністерству внутрішніх справ УРСР, КДБ при Раді Міністрів УРСР «посилити роботу з викриття й притягнення до кримінальної відповідальності активних пропагандистів «руху за виїзд євреїв з СРСР, емісарів зарубіжних сіоністських центрів». Цілком у контексті реалізації цих настанов КДБ і міліція 29 вересня 1973 року «розпорошили» в Бабиному Ярі близько 1 тисячі євреїв, спеціально прибулих до Києва з різних кутків Советського Союзу. Так само, як і в попередні роки, єврейські активісти вперто чинили опір забороні публічного виявлення національної ідентичності під час вшанування пам'яті загиблих у Бабиному Ярі. Враховуючи досвід попередніх років, активісти заздалегідь замовили вінки для покладання до пам'ятного знака, вони також заздалегідь заготували і сховали білі стрічки із зробленими на них синім кольором написами івритом і російською. Вінки до пам'ятного знака несли чоловіки, за ними рухалися жінки з квітами в руках, по дорозі з різних боків до церемонії приєднувалися нові й нові учасники. Біля пам'ятного знака на вінки швидко було надягнуто біло-сині стрічки, учасники поминальної акції встигли запалити двадцять з тридцяти двох принесених свічок, перш ніж силовики накинuliся на них і почали зривати стрічки й топтати квіти.

У 1974 році переслідування активістів почалися вже за кілька днів до пам'ятних днів. 29 вересня у Бабиному Ярі зібралися близько 800 євреїв, їх оточили загони КДБ і міліції. Учасникам поминальної церемонії було заборонено читати кадиш та інші молитви. Після завершення траурного заходу на кількох її учасників у транспорті, по дорозі додому було вчинено явно провокаційні напади для залякування.

28 вересня 1975 року єврейських активістів не було допущено до Бабиного Яру для проведення поминальної церемонії, натомість двома днями пізніше на єврейських цвинтарях Києва було вчинено акти вандалізму.

Ще 1974 року 86 євреїв Києва, Москви, Тбілісі та Мінська спрямували листа до ЦК КПСС із протестом проти утисків та очевидного

затягування владою справи зі спорудженням обіцяного пам'ятника в Бабиному Ярі.

«Не можна пояснити відсутність пам'ятника в Бабиному Яру забудькуватістю влади України <...>, – ішлося в ньому. – Може, для нього <...> не вистачає коштів. Але пам'ятник коштує набагато менше вартості одного із тисяч танків, які поставляються безперервно <...> арабським країнам. Якщо все ж немає можливості заощадити на поставках хоча б одного танка, то <...> євреї ССРСР готові зібрати необхідні кошти для спорудження пам'ятника».

Було оголошено про готовність створити Громадський комітет для збирання коштів.

Такі дії «осіб єврейської національності» було розцінено як «провокаційні». Громадський комітет утворити не дозволили, водночас, як це вже було в минулому, влада вирішила перебрати ініціативу зі спорудження пам'ятника у власні руки. 2 липня 1976 року, через 35 років після трагедії, в Бабиному Ярі нарешті було встановлено монумент – багатофігурну бронзову композицію, із металевою плитою з написом українською мовою «Тут у 1941 – 1945 роках німецько-фашистськими загарбниками були розстріляні більше ста тисяч громадян Києва і військовополонених».

Не випадково дату відкриття нового пам'ятника було перенесено на літо і суттєво віддалено в часі від вересневих днів. Спецоргани також подбали про превентивні заходи для уникнення «провокацій» з боку єврейських активістів. Під різними приводами значній кількості бажаючих бути на відкритті пам'ятника в Бабиному Ярі перешкодили (когось знімали з потяга, когоś попереджали про можливі арешти тощо). За згадками учасника цих подій Йосифа Бегуна, у самому Києві кілька десятків євреїв з різних міст, які готувалися йти з вінками до Бабиного Яру і брати участь в офіційній церемонії відкриття пам'ятника, були оточені, кинуті в автобус і відправлені до відділка міліції, де їх протримали аж до пізнього вечора. Відпустили молодих людей лише о 21:00, коли на вулиці вже стемніло і біля пам'ятника нікого не було (активісти повезли вінок, який їм не дозволили покласти в Бабиному Ярі, до Москви, де продемонстрували його іноземним кореспондентам).

З 1977 року офіційні мітинги в Бабиному Ярі вже не проводилися. Вочевидь, влада вважала політичний потенціал таких заходів вичерпаним. Натомість сам факт спорудження монумента активно використовувався з пропагандистською метою, зокрема серед іноземних туристів,

обслуговування яких забезпечували «Інтурист» і «Спутнік» під наглядом КДБ. Як зазначалося в одному зі звітів керівника «Інтуриста» за 1978 рік, «багато туристів висловлюють задоволення і разом із тим подив з приводу наданої їм можливості відвідати Бабин Яр і покласти квіти до пам'ятника-монумента <...>, оскільки перед поїздкою до Советського Союзу їх попереджали, що “в Києві буде зроблено все, щоб туристи не потрапили до Бабиного Яру”». Утім, почуття «задоволення і подиву» радше були винятком із правил, якщо йшлося про відвідування пам'ятника туристами або офіційними делегаціями, у складі яких були представники єврейських громад. На початку серпня 1979 року в Бабиному Ярі побувала делегація зі США, у складі якої був і голова президентської комісії з Голокосту Елі Візель. У своєму виступі під час офіційної частини він наголосив, що у США пам'ятають загиблих у Бабиному Ярі євреїв, і нагадав, що це місце стало священним для євреїв задовго до спорудження тут пам'ятника. Водночас перед відльотом до Москви Візель у різкій формі висловив обурення тим, що на меморіальній дошці біля монумента немає жодної згадки про єврейських жертв, та пообіцяв порушити це питання перед американським урядом.

Наприкінці 1979 року Советський Союз розпочав військову інтервенцію до Афганістану. Породжені Гельсинськими угодами надії на міжнародну розрядку не справдилися. Розпочалися новий виток гонки озброєнь і протистояння між «комуністичним табором» і країнами вільного світу, наймогутнішими репрезентантами яких були відповідно ССРСР і США. Новообраний американський президент Рональд Рейган проголосив доктрину стримування комуністичної експансії по всьому світі, розпочалася непосильна для советської економіки гонка озброєнь. На тлі нового витка «холодної війни» Советський Союз посилив на міжнародній арені антиамериканську та антиізраїльську риторику. Усередині советської країни почалися розправи з дисидентами – прихильниками Гельсинського процесу, іншими представниками опозиційних до влади сил. Знову євреям на тривалий час було практично повністю перекрито можливість для виїзду з ССРСР. Будь-які спроби організованих виступів нещадно каралися. Аби превентивно унеможливити такі виступи, КДБ від початку 1980-х рр. розгорнув репресії проти потенційних організаторів противладних акцій, при цьому арешти євреїв-«відказників» доповнилися переслідуваннями «культурників» як «агентів міжнародного сіонізму». У березні 1983 року секретаріат ЦК КПСС ухвалив створити Антисіоністський комітет советської громадськості (голова – генерал Давид Драгунський), офіційним завданням якого було проголошено бо-

ротьбу з «міжнародним сіонізмом»; на практиці зусилля комітету було спрямовано на дискредитацію Держави Ізраїль.

За «залізною завісою» в умовах терору рівень активності у Бабиному Ярі прихильників єврейського національного руху виразно зменшився, але не згас. Напередодні 40-х роковин трагедії у різних містах КДБ провів «попереджувальні заходи» з перешкоджання виїзду єврейських активістів до Києва. Зокрема, 24 вересня у Москві до міліції було викликано Олега Попова, де з ним «люди в цивільному» провели виразну «розмову», цілком певно попередивши, що в разі поїздки до Києва він і його родина замість дозволу на виїзд до Ізраїлю попрямують до «холодних країв». Показовими були «пояснення» мотивацій такої позиції влади:

«Попов: <...> Ви не бажаєте, щоб відзначали роковини розстрілу нацистами євреїв у Бабиному Яру. До речі, а чому не можна покласти вінок до пам'ятника в Бабиному Яру? Це що, протизаконно?

Невідомий: Чесні советські громадяни можуть. А націоналістам ми не дозволимо.

Попов: А хіба євреї – не советські громадяни? Як це так, що комусь можна, а комусь не можна!

Невідомий: А чому ви про євреїв тільки говорите? Увесь советський народ під час війни постраждав, а ви тільки євреїв відзначаєте. Так і вінки принесуть не прості, а зі стрічкою. А на стрічці напис: «Ми будемо пам'ятати вас на нашій історичній батьківщині». Хто дав право націоналістам вважати Ізраїль історичною батьківщиною євреїв? <...> Ми не дозволимо пропагувати націоналізм! <...> Часи змінилися <...>. Ви мене зрозуміли?

Попов: Ні, не розумію. Що означає – інші часи?

Невідомий. Погано, що не знаєте <...>. Ви проповідуете націоналізм. А цього ми не дозволимо! <...> Пропаганда націоналізму підриває інтернаціоналізм. Зрозуміло? Ні? А підриєв інтернаціоналізму – це підриєв нашої ідеології. Знову незрозуміло? А підриєв нашої ідеології – це підриєв нашого ладу <...>».

Того самого дня, 24 вересня, в Києві було затримано Світлану Єфанову, Володимира Терещенка та Валерія Каневського: всі вони дістали по 15 діб за «дрібне хуліганство». Кількома днями пізніше було заарештовано й ув'язнено на 10 діб лєнінградців Михайла Ельмана і Павла Астрахана: вони намагалися покласти до пам'ятника вінок із чорною стрічкою з написом «Вічна вам пам'ять. Ленінград, 1981 р.». Москвичів – 70-річно-

го учасника війни Мойсея Равича та Євгена Нартова затримали просто на вокзалі і завернули назад, натомість ще одного москвича, Олексія Лоренсцона, ув'язнили на 15 діб начебто за «нецензурну лайку». Одеситів Олександра Кушніра, Яна Меша, Валерія Певзнера і Юрія Шварца також затримали біля Бабиного Яру і доправили до аеропорту, однак молоді люди повернулися і все-таки поклали квіти до пам'ятника і прочитали Кадиш; після цього міліція відвезла їх на вокзал, де супроводжувала аж до відходу поїзда. 27 вересня поблизу пам'ятника жертвам Бабиного Яру було зосереджено щонайменше 100 міліціонерів і «людей у цивільному», сюди ж було підігнано 4 великих автобуси для заарештованих «хуліганів», міліція і КДБ контролювали всі вулиці, які вели до Бабиного Яру.

Обурені такими діями влади, 80 єврейських активістів написали листа до Леоніда Брежнєва з вимогою захистити несправедливо засуджених і припинити «обурливу наругу над святою пам'яттю жертв війни».

«Протягом багатьох років Бабин Яр так і залишався пустирем, – ішлося в листі. – Всього лише п'ять років тому було встановлено пам'ятник, напис над яким замовчує те, що це – місце єврейських страждань. Проте євреї СРСР та інших країн завжди приходили сюди в день 29 вересня вшанувати пам'ять безіменних жертв. Блюзнірською була би будь-яка спроба перешкодити бажанням вшанувати пам'ять загиблих. І тим не менше, таке блюзнірство відбулося <...>. Те, що сталося в Києві, жахливо. Це ображає пам'ять жертв війни, ображає радянських євреїв, ображає всіх, хто боровся і бореться проти фашизму».

Відреагували на дії влади у Бабиному Ярі і правозахисники. Зокрема члени Московської групи «Хельсинки» Олена Боннер, Софія Каллістратова, Наум Мейман підготували спеціальну заяву, якою, зокрема, констатували:

«Події в Києві свідчать про прагнення влади стерти у свідомості людей пам'ять про Бабин Яр. Одночасно влада використала 40-ві роковини масових убивств євреїв під Києвом як привід до чергових репресій стосовно євреїв, які воліють виїхати з Советського Союзу».

На тлі такої атмосфери 29 вересня по Українському телебаченню було показано пропагандистський фільм «Бабин Яр. Уроки історії». Його сценариста, київського драматурга Олександра Шлаєна, відсторонили від роботи за небажання подати за вказівками партійних ідеологів сюжети із «розвінчанням сіоністів». Як згадував пізніше режисер фільму Володимир Георгієнко, всі «рекомендації» врешті було враховано: крім «викриття» сіоністів, було додано також сюжети про «звірства амери-

канської воєнщини у Кореї та Китаї». Невдовзі було виготовлено й англомовний варіант цього фільму, доповнений сюжетом «про роль українських поліцаїв».

Останнє, вочевидь, було пов'язано з прагненнями не допустити можливого «блокування» на міжнародній арені сіоністів та «українських буржуазних націоналістів». Те, що така стратегія існувала, засвідчують документи советських політичних та спецорганів. Зокрема, в датованому 1980 роком донесенні КДБ УРСР у розділі «Про спроби блокування оунівців з сіоністами» повідомлялося про спільні дії євреїв та українців щодо спорудження у м. Денвер (штат Колорадо, США) парку-меморіалу «Бабин Яр». Ці дії, за інформацією КДБ, розглядалися як «перший практичний крок до реалізації єврейсько-української угоди про співпрацю, нібито ухваленої 1979 року в Ізраїлі представниками Всесвітнього єврейського конгресу й Українського конгресового комітету Америки». У зв'язку з цим у документі зазначалося: «Комітетом держбезпеки республіки провадяться заходи з протидії спробам блокування українських націоналістів із сіоністами».

Історія зі спорудженням в Америці парку «Бабин Яр» заслуговує на окрему увагу. Загалом про спорудження цього меморіалу мало що відомо. Ідея його створення розпочалася ще наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. Ініціатива походила від місцевої єврейської громади, де були і вихідці з Києва, родини яких загинули в Бабиному Ярі. Єврейська громада збрала на парк 140 тис. доларів, іще 750 тис. на цю справу передали федеральний та міський уряди, під розбудову парку місто відвело 27 акрів землі. На якомусь етапі між місцевими єврейською та українською громадами виникли незгоди, зумовлені різним баченням ідеї проекту, травматичним досвідом минулої війни і, не виключено, цілеспрямованими провокаціями з боку КДБ. Якийсь час паралельно існували і діяли єврейська фундація «Бабин Яр» та український комітет «Бабин Яр». Однак у серпні 1980 року обидві громади порозумілися й виробили спільний план дій щодо реалізації проекту. Українська громада розпочала кампанію зі збирання коштів, аби зробити і свій внесок у справу спорудження «єдиного у світі спільного з євреями парку-пам'ятника» та віддати данину шани «тіням тих, життя яких передчасно скопив брутальний воєнний буревій німецького нацизму».

«Хоч би з якої точки зору ми підходили б до оцінки української частини в розбудові парку-пам'ятника в Денвері, – зазначалося в одній

із публікацій українського Комітету “Бабин Яр”, – то звідси прийдемо до висновку, що вона має і матиме позитивне значення для нас, і тому вона вартує наших зусиль і кошту <...>. Перше – це доказ, що ми, як усі культурні народи, вшановуємо пам’ять численних жертв українського народу, а друге – це примірний доказ, що українці та євреї при добрій волі можуть стелити шлях до кращого співжиття».

В той час як напередодні і під час 40-х роковин трагедії в Бабиному Ярі у Києві тривав терор і переслідування єврейських активістів за спроби вшанування пам’яті загиблих, у вільному світі український комітет «Бабин Яр», публікуючи розлогі списки жертводавців, звітував про зібрані у США, Канаді та Європі кошти на спорудження парку-пам’ятника. Відкриття парку-пам’ятника, очевидно, відбулося 2 жовтня 1983 року. Напередодні, 27 вересня, комітет «Бабин Яр» з секретарем Гелегером організував зустріч денверської громади з генералом Петром Григоренком, котрого на цей час уже витиснули з СРСР. Архітектор парку Лоуренс Халприн та дизайнер Сатору Нишита замислили вхід до парку як чистилище – вузький прохід між двома оточеними деревами монолітами чорно-гранітної стели, яка за конфігурацією нагадує ворота до Саду Богів. На лівому камені зроблено написи івритом та англійською:

«В пам’ять про двісті тисяч жертв, які загинули в Бабиному Ярі, Київ, Україна, СРСР. 29 вересня 1941 р. – 6 листопада 1943 р. Більшість загиблих – євреї, а також українці і люди інших національностей». Нижче – івритом та українською: «Бабин Яр. Вічна пам’ять усім жертвам терору».

На правому камені англійською мовою вибито вірша:

«Decades Ago
Still the Aching Sadness
Innocents
People Who Loved
Forever Silenced by
Nazi Terror
Sharing Eternally
The Mystic Number Six Million
A Holocaust for
the Jews of Europe
A tragedy for all humanity
Remember...»

«Минуть десятиліття,
Допоки ця болюча туга
За безневинними
Людьми, які любили,
Поглине вічна тиша –
Після нацистського терору,
Закарбованого навечно
У містичному числі шість мільйонів
Загиблого у Голокості
європейського єврейства,
Трагедію всього людства
Пам’ятаймо... »

З приходом у середині 1980-х рр. до влади Михайла Горбачова у Советському Союзі розпочався черговий етап лібералізації. Врешті було легалізовано діяльність опозиційних до влади національних рухів, знято формальні перешкоди для виїзду євреїв з СРСР, а на табличці біля пам'ятника у Бабиному Ярі з'явився напис і їдишем. Очевидним був прогрес у міжнародних відносинах, особливо після виводу советських військ з Афганістану (лютий 1989 р.) та зруйнування Берлінського муру в Німеччині (листопад 1989 р.).

А проте як на світовій арені, так і всередині СРСР практично до припинення його існування зберігалось підозріливе ставлення до Держави Ізраїль і специфічні, позначені міркуваннями «політичної доцільності» підходи в «єврейському питанні». Попри міжнародну розрядку, Советський Союз у 1989 році відмовився визнати помилковість рішення Генеральної Асамблеї ООН від 1975 року про оголошення сіонізму «формою расизму і расової дискримінації» (внесену на розгляд резолюцію було провалено). Також, активно «експлуатуючи» з політичною метою тему причетності організацій «українських націоналістів» до вбивства євреїв під час Голокосту, советське керівництво так ніколи і не наважилось взяти на себе відповідальність за десятиліття політики державного антисемітизму. Як, утім, і публічно визнати той факт, що у Бабиному Ярі фашистські загарбники вбивали євреїв тільки за те, що ті були євреями.

За свідченням особистого помічника Михайла Горбачова, напередодні 50-х роковин трагедії в Бабиному Ярі обмірковувалася можливість приїзду Президента СРСР до Києва. Навіть (без розголосу) тези виступу готувалися, де йшлося

«прямо і про сталінський антисемітизм, і про вибуття (вихід і виїзд) талановитих співгромадян, і про велику націю, і про те, що уроки ми винесли з власного, а не тільки нацистського антисемітизму».

Врешті Михайло Горбачов вирішив на відзначення 50-х роковин трагедії не їхати. Натомість 2 жовтня 1991 року під час особистої зустрічі з головою американської організації захисту советських євреїв Шарлоттою Карден на пряме запитання, чому в умовах демократизації керівництво Советського Союзу досі не засудило антисемітизм, єдиний і останній його Президент не тільки уникнув відповіді, а й цілком у дусі всіх своїх попередників зауважив недоцільність «акцентування особливої уваги на антисемітизмі».

«У нас 120 національностей в Союзі. Виокремлювати когось означає надавати комусь перевагу. А націоналістичні прояви є не тільки стосовно євреїв»...

Місяцем пізніше СРСР офіційно припинив своє існування. Питання брати чи не брати на себе тягар відповідальності за політику і практику советського державного антисемітизму, за участь частини «звичайних советських людей» у нищенні своїх сусідів-євреїв під час Голокосту тепер поставало як моральний вибір перед створеними на уламках СРСР незалежними державами та кожним із їхніх громадян.

Бабин Яр в офіційній політиці пам'яті сучасної України

24 серпня 1991 року позачергова сесія Верховної Ради УРСР ухвалила Акт проголошення незалежності України. На 1 грудня було призначено вибори Президента, а також Референдум, у ході якого український народ мав підтвердити свій вибір: залишити Советський Союз і стати на шлях розбудови суверенної демократичної держави. За цих умов відзначення 50-х роковин трагедії Бабиного Яру набувало особливого значення: визнання єврейської складової трагедії вересня 1941 року мало продемонструвати, що часи ганебного її замовчування назавжди відходять у минуле, та засвідчити прихильність новітньої України до демократичних і гуманістичних цінностей, які тривалий час нехтувалися в СРСР.

10 вересня 1991 року Верховна Рада УРСР видала постанову, відповідно до якої було заплановано низку заходів для державного відзначення роковин убивства євреїв у Бабиному Ярі. Заходи мали проводитися впродовж тижня, з 29 вересня до 6 жовтня 1991 року.

Напередодні вперше на головній вулиці української столиці, Хрещатику, було вивішено транспаранти із написами чотирма мовами – українською, російською, їдишем та івритом «Вічна пам'ять. Трагедія Бабиного Яру ніколи не повинна повторитися». У ході відзначення відбулися відкриття пам'ятника «Менора» (скульптор Юрій Пасевич), нагородження Праведників світу, міжнародна наукова конференція «Бабин Яр: історія та її уроки», демонстрація кінофільмів, документальних виставок. На місці трагедії актори Кліфф Робертсон і Тоні Рендаллем зі США, Хаїм Тополь з Ізраїлю, Богдан Ступка з України декламували фрагменти з виданої в Києві «Чорної книги» та, разом із Євгенієм Євтушенком, його поему «Бабин Яр». Подією стало виконання Реквієму-Кадишу «Бабин Яр» українського композитора Євгена Станковича на слова поета Дмитра Павличка.

5 жовтня 1991 р. на території Бабиного Яру зібрався багатотисячний мітинг-реквієм. На нього люди прийшли пішки тією самою «дорогою смерті», якою восени 1941 року київські євреї прямували до місця страти. В офіційній церемонії взяли участь сотні іноземних гостей, серед них були посол Ізраїлю, представники Німеччини, Сполучених Штатів Америки, союзне советське керівництво делегувало до Києва Олександра Яковлева. Серед учасників були численні представники громадськості, зокрема активісти національних єврейського та українського рухів, багато пересічних громадян. Як зауважує дослідник Анатолій Подольський, серед євреїв, котрі вперше прийшли до Бабиного Яру, було багато тих, які не вірили, що на місці трагедії не буде агентів КДБ, що їх не будуть вносити до списків і що тепер можна вільно вшановувати пам'ять загиблих, не боячись того, що за це будуть репресувати.

З промовою, що містила цілу низку важливих політичних і світоглядних позицій, на меморіальному мітингу виступив голова Верховної Ради УССР Леонід Кравчук. Уперше за десятиліття замовчування і заперечування єврейської складової трагедії, в Україні на найвищому офіційному рівні було визнано: Бабин Яр став першим актом так званого «остаточного розв'язання нацистами єврейського питання», і євреїв у Бабиному Ярі вбивали тільки за те, що вони були євреями. Поряд із цим Л. Кравчук згадав і про десятки тисяч пізніше вбитих нацистами поляків, росіян, українців, литовців, партизанів, підпільників, заручників, наголосивши:

«Бабин Яр став інтернаціональною братською могилою. Бабин яр був полігоном, де відпрацьовувалися методи масового нищення людей <...>. Він назавжди буде вічним докором людству, свідченням одного з найганебніших його зlodіян».

Визнаючи трагедію в Бабиному Ярі логічним вінцем страхітливої теорії і практики антисемітизму, наголошуючи, що Гітлер неодноразово спекулював на гаслах ведення війни проти світового єврейства і що з точки зору цивілізованої людини такі лозунги є витвором дикунства, Леонід Кравчук визнав рудиментом минулої епохи давніх суперечок неадекватні оцінки сіонізму в документах ООН 1975 року і заявив про підтримку ініціативи Президента США Дж. Буша переглянути такі рішення.

Окреме місце в промові Леонід Кравчук присвятив непростій і драматичній історії українсько-єврейських взаємин.

«Були в ній і світлі, були і чорні сторінки, – заявив він. – Ніхто з нас не має права нічого забувати. Але пам'ятаймо про них не для того, щоб ятрити старі рани, а для того, щоб не допустити їх у майбутньому. Хай в наші спогади частіше приходять те, що об'єднує, а не те, що різнить наші народи».

Детально зупинився Кравчук на базових принципах політики державотворення новітньої України, головними з яких він назвав гарантування рівних прав і поваги незалежно від національного чи соціального походження, раси або кольору шкіри, політичних переконань чи віросповідань; рівних можливостей для участі в розбудові української держави всіх національних меншин та повагу до їхніх мови, традицій, культури й духовних особливостей.

Поряд із цим було засуджено советську політику нехтування людськими правами, приховування, замовчування правди про трагедію Бабиного Яру, і принесено вибачення єврейській громаді:

«Перед усім світом заявляємо про неприйнятність нині ідеологічних міркувань колишнього режиму в Україні, який зневажав права людини і права народів, приховував від людей історичну правду про трагедію Бабиного Яру, про те, що більшість жертв масових розстрілів тут випала на долю євреїв, – наголосив Леонід Кравчук. – Це був геноцид, і вина за нього лежить не тільки на фашистах, а й на тих, хто своєчасно не зупинив убивць. Частина її ми беремо і на себе. Сьогоднішні сумні урочистості – це водночас і слушна нагода вибачитися перед єврейським народом, щодо якого було вчинено стільки несправедливостей у нашій історії. Тяжко. Але необхідно, щоб люди визнавали помилки і вибачалися. Без цього неможливий поступ. Творити добро краще, ніж сіяти ненависть <...>.

Згадки про масові вбивства людей, скоєні у Бабиному Яру руками фашистських катів, і сьогодні не дають нам спокою. Попіл жертв геноциду стукає в наші груди. Чи можна таке забути? Ніколи. Смерть пам'яті – це смерть душі».

Закінчив свою промову Леонід Кравчук привітанням українською і їдишем: *«Мир і щастя тобі, багатотраждальний єврейський народе! Шолом айх тайєре їдн!»*

1 грудня 1991 року 31 891,7 тис. громадян України (84,2% від загальної кількості включених до списків) узяли участь у Всеукраїнському референдумі, при цьому 90,3% учасників голосування підтримали курс

України на незалежність. Того ж дня Президентом було обрано Леоніда Кравчука. Починалася нова епоха в житті народу України. Досить символічним було те, що вже 26 грудня 1991 року між Україною і Державою Ізраїль було встановлено дипломатичні відносини.

Соціально-політичні події останньої декади ХХ ст. – оксамитові революції, декомунізація та об'єднання Європи – суттєво вплинули на підходи до формування в європейських країнах офіційної політики пам'яті, яка, утім, має суттєві відмінності на заході та на сході.

Західна Європа, спираючись на ідейну спадщину просвітництва і гуманізму та досвід Другої світової війни, стала на шлях творення нової культури пам'яті. Знищення нацистами євреїв, які мешкали практично в усіх країнах Європи і складали помітну частину тамтешніх суспільств, було усвідомлено трагедією всіх європейських народів. Водночас в її осмисленні виразно виявилось й відчуття провини, адже частина населення і країн-агресорів, і країн-жертв була причетною до цього злочину, вписавши одну з найганебніших сторінок в європейську історію. Такі ідеї зумовили центральність Голокосту як символу в історичній пам'яті Західної Європи, важливим елементом культури якої стало покаяння.

Натомість центрально- та східноєвропейські країни після десятиліть комуністичного правління визначили пріоритетами відновлення/вигорення своєї історичної пам'яті з наголосом на національно-культурне відродження. У посткомуністичних країнах, які зазнали численних жертв від обох тоталітарних режимів, намітилася тенденція до віктимізації національної історії, подекуди практично без включення до неї Голокосту.

Після об'єднання у нових країнах-членах ЄС увиразнився процес інтеграції концепту Голокосту до національних моделей пам'яті. Як зауважує британський історик Тоні Джадт, усвідомлення Голокосту стало «квитком» для націй «на потяг» європейської інтеграції. Натомість на постсоветському просторі реформування історичної пам'яті набуло своїх виразних особливостей. У Росії та Білорусі, де запанували авторитарні режими, наголос було зроблено на Великій Перемозі у війні над Німеччиною, акцентованому героїзмі та оспівуванні культу вождів, натомість Голокост і сталінський антисемітизм не посіли важливого місця в офіційній політиці пам'яті. Що стосується України, то тут на виробленні сучасної моделі історичної пам'яті виразно позначилися боротьба між

постсовєтською, проросійською і різними версіями української національної моделі пам'яті, а також і особливості стратегій керування державою Президентами.

Перший Президент України Леонід Кравчук намагався дистанціюватися від «крайнощів комунізму та націоналізму» і прагнув не торкатися складних і болючих історичних тем, що могли б «знервувати» Росію, як і складений переважно з колишніх комуністів український Парламент та розколоте українське суспільство. Щоправда, з перших років державної незалежності на рівні шкільних підручників попередню совєтську модель офіційної політики пам'яті було відкинуто, а Міністерство освіти України стало одним із ключових інститутів проведення десовєтизації та українзації. З підручників вилучили термін «Велика Вітчизняна війна», було рівнозначно засуджено злочини сталінізму та гітлеризму, введено для вивчення теми про Голодомор, діяльність ОУН і УПА. Тим часом тему Голокосту не було включено до освітнього процесу, не мала вона достатнього поширення і в медійному просторі. Після знаменного виступу восени 1991 року в Бабиному Ярі, вже у бутність свою Президентом Леонід Кравчук практично не торкався цієї теми і питання вибачення перед євреями вважав закритим. Утім, на зовнішньополітичній арені від імені українського народу він ще кілька разів, приміром 1993 року під час виступу у Кнесеті, офіційно висловив жаль за злочини, скоєні українцями супроти євреїв.

Наступний Президент – колишній «червоний директор» зі Східної України Леонід Кучма – переміг на виборах на хвилі обіцянок надати російській мові статусу державної, водночас у період свого президентства він підкреслював важливість відновлення історичної пам'яті, повернення до витоків національної ідентичності, відродження національних традицій українців. Вироблення моделі історичної пам'яті впродовж двох термінів правління Л. Кучми відбувалося переважно за рахунок українзації колишніх совєтських міфів, зокрема міфу «Великої Вітчизняної війни». Наголос робився на звитязі й жертвовності українців у складі Червоної армії в роки війни.

2000 року Верховна Рада України з подання Організації ветеранів України ухвалила Закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», відповідно до якого день Перемоги було визнано офіційним державним святом України, що мало зберегти колишню ритуальну символіку.

На тлі такої советизованої історичної пам'яті Бабин Яр *de facto* перетворився на місце, куди раз на рік приходили урядовці, аби покласти вінки й проголосити на траурному мітингу узвичаєні фрази. Формальність було порушено у 2001 році: за два тижні до 60-х роковин трагедії в Бабиному Ярі терористи атакували Світовий торговельний центр у Нью-Йорку, відтак у своєму Зверненні до українців Леонід Кучма пов'язав масове вбивство у США терористами із нацистськими зlodіяннями 1941 року, охарактеризувавши їх як «геноцид і крайню форму тероризму, піднесену в ранг державної політики».

За президентства Леоніда Кучми несподівано у фокус суспільної уваги потрапила трагедія ромів України, які, вірогідно, були в числі перших жертв німців у Бабиному Ярі. Ще у 1996 році представники громадських організацій Києва намагалися встановити у Бабиному Яру пам'ятник у пам'ять загиблих тут ромів – виготовлену з металу «циганську кибитку». Через протидію київської влади (в управлінні якої на той час перебувала територія Бабиного Яру) цю ідею так і не було втілено в життя. Врешті кибитка опинилася у місті Кам'янці-Подільському і стала першим пам'ятником, присвяченим геноциду ромів. А проте вже на фініші президентства Л. Кучми геноцид проти ромів офіційно визнала держава: 8 жовтня 2004 року Верховна Рада України видала постанову «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів», таким днем стало 2 серпня (дата «циганської ночі» у концтаборі Аушвіц-Біркенау). Трьома тижнями пізніше, 27 жовтня 2004 року, під час урочистостей з нагоди 60-річчя визволення України від фашистських загарбників, Леонід Кучма, представляючи власне бачення історії Другої світової війни, несподівано згадав про розстріли німцями в Бабиному Ярі, крім євреїв, українців і росіян, ще й українських націоналістів, і цілком виразно запропонував якісно нову модель історичної пам'яті для консолідації суспільства, основою якої мало би стати засудження всіх причетних до нацистських злочинів і натомість відмова від механістичної експлуатації накинutoї советською пропагандою тези про всіх учасників організації ОУН та Української повстанської армії як злочинців.

«Новий порядок» показав себе в київському Бабиному Яру, де, крім десятків тисяч євреїв, були розстріляні українці, росіяни, діячі Організації українських націоналістів <...>. Історія Другої світової війни має ще багато суперечливих сторінок, які неоднозначно сприймаються нашими сучасниками. Зокрема, це проблеми військового

полону і діяльність ОУН і УПА. Безперечно, осудження заслуговують усі, на чиїх руках невинна кров. Однак висувати такі звинувачення до всіх учасників повстанського руху було б несправедливо. Пошук компромісів і можливостей взаємного примирення різних політичних сил, у тому числі й у ветеранському середовищі, – це єдиний шлях до консолідації українського суспільства».

«Війни за пам'ять» в Україні значно посилились у часи президентства Віктора Ющенка. Він здобув владу у країні на постпомаранчевій революційній хвилі і намагався радикально змінити українську історичну політику, поклавши в її основу тему злочинів комуністичної тоталітарної системи. Відтак сталінський ССРСР у Ющенковій моделі пам'яті поставав імперією, а Україна – посттоталітарною, постколоніальною і постгеноцидною державою.

Помітне місце в історичній політиці Президента посідали й теми Бабиного Яру та Голокосту. Для Віктора Ющенка, за його визнанням, трагедія євреїв була ще й частиною родинної історії, адже його батько був в'язнем концтабору Аушвіц

«і був там з євреями в той момент, коли по 25 тисяч людей знищували за один день, і ніхто тоді не ділив людей на українців, росіян чи євреїв, ніхто не рахувався з тим, кому він віддає шматок хліба».

Крім того, бабуся і мати Віктора Ющенка, які під час війни мешкали в його рідному селі Хоружівка на Сумщині, переховували в себе трьох єврейських дівчаток.

Вже у 2005 році, в перший рік свого президентства, В. Ющенко своїм розпорядженням доручив Кабінету Міністрів розглянути «питання щодо створення в установленому порядку історико-культурного заповідника “Бабин Яр”» (заповідник було створено у 2007 році при Міністерстві культури і туризму, у 2008 р. передано під юрисдикцію Українського інституту національної пам'яті, а 2011 р. повернули до Мінкульту, де він нині і перебуває), указом В. Ющенка від 24 лютого 2010 р. Бабиному Яру було надано статус Національного історико-меморіального заповідника.

Позаяк трагедія України доби Другої світової війни розглядалася Ющенком крізь призму злочинів двох тоталітарних режимів – сталінського і гітлерівського – Аушвіц і ГУЛаг, Голокост і Голодомор він прямо прирівнював. Президент вживав також послідовних зусиль для того, аби інтегрувати до української моделі пам'яті ідею примирення між

учасниками Другої світової війни – ветеранами Червоної та Української повстанської армій, і при цьому став виразно акцентувати увагу на розстріляних у Бабиному Ярі українських націоналістах.

22 травня 2006 року Віктор Ющенко видав указ «Про відзначення 100-річчя від дня народження Олени Теліги» – української поетеси і члена Організації українських націоналістів (мельниківців), розстріляної німцями в Бабиному Яру 22 лютого 1942 року. Відповідно до указу в липні – вересні 2006 року мали відбутися офіційні та культурні заходи, а протягом 2006 – 2008 років на території Меморіального комплексу «Бабин Яр» споруджено «пам'ятник Олені Телізі та її соратникам» (цей пам'ятник мав змінити дерев'яний Хрест, споруджений активістами ще 1992 року). Принагідно відзначимо, що справа зі спорудженням цього пам'ятника надалі загальмувала. Натомість 1 грудня 2009 року у Бабиному Ярі було встановлено пам'ятник советській підпільниці Тані Маркус, якій Віктор Ющенко присвоїв звання Героя України 21 вересня 2006 року.

Восени 2006 року на загальнодержавному рівні відзначалися 65-ті роковини трагедії в Бабиному Ярі. Для участі в поминальних заходах до Києва приїхав Президент Ізраїлю Моше Кацав. Відбулися офіційна траурна церемонія, молебень за участі вищих ієрархів більшості традиційних Церков, в Українському домі у центрі Києва було відкрито тематичну виставку. Помітною подією стало проведення у столиці міжнародного форуму «Let my people live» («Життя моему народові!»), організованого урядом України, Фондом «Всесвітній форум пам'яті Голокосту» та «Яд Вашемом». У форумі взяли участь близько тисячі закордонних гостей із понад 50 країн світу. Виступаючи на зібранні, Віктор Ющенко наголосив, що «сьогодні Україна вперше говорить до людства голосом усесвітньої катастрофи», пригадав слова молитви мусаф на Йом Кіпур: «Їх згадаю я і душу свою виллю» і запевнив, що в Україні не буде місця для національної чи релігійної нетерпимості.

Вшанування пам'яті жертв загиблих у Бабиному Ярі на 66-ті роковини трагедії мало свої особливості. Після покладання вінка до монументу 1976 року Президент України Віктор Ющенко разом із головою Київської облдержадміністрації Вірою Улянченко, віце-прем'єр-міністром України Дмитром Табачником та секретарем РНБОУ Іваном Плющем поклали також квіти до Меморіального хреста на гаданому місці розстрілу німцями членів ОУН і поетеси Олени Теліги (в наступні роки цей ритуал також

повторювали прем'єр-міністр Юлія Тимошенко і голова Верховної Ради України Арсеній Яценюк).

Окрім того, у 2007 році Віктор Ющенко своїм указом присвоїв звання Героя України командувачу УПА Роману Шухевичу, а у січні 2010 року – лідеру ОУН (б) Степанові Бандері. Поряд із цим, ніколи у своїх офіційних промовах Президент Віктор Ющенко не підняв важкої теми «ідейних» та «звичайних людей» з українців-співучасників убивства нацистами євреїв під час Другої світової війни. В цьому виразно проявилась обмеженість його бачення офіційної моделі пам'яті європейської України. Водночас ця обставина на тлі вищезазначених рішень Ющенка зробила його вразливим до жорсткої критики з боку його опонентів як усередині України, так і за її межами.

Офіційну політику пам'яті четвертого Президента України Віктора Януковича якнайкраще характеризував вислів «Уперед у минуле!». Серед усіх попередніх президентів, які виразно чи не дуже виразно декларували прагнення до відродження й формування української ідентичності, Янукович був єдиним, хто продемонстрував абсолютну індиферентність і навіть ворожість до цієї проблеми.

За президентства В. Януковича Ющенкову, далеко не бездоганну, однак послідовну політику відмежування від комунізму й засудження злочинів сталінської імперії почала заступати політика реанімації старої героїзованої советської спадщини на тлі виразних спроб розмивання української ідентичності російською. Маючи більшість в українському Парламенті, пропрезидентська Партія регіонів та її союзники-комуністи дружно ухвалювали закони та постанови, які відтворювали колишні советсько-російські моделі історичної пам'яті війни. При цьому було очевидним, що така історична політика не є простим копіюванням російської, а визначається безпосередньо у Москві. Публічна відмова Президента від визнання Голодомору геноцидом, відновлення Парламентом практики помпезного святкування параду Перемоги (2010 р.), прийняття суперечливих постанов до 65-річчя Нюрнберзького трибуналу і Закону про Червоний прапор (2011 р.) – усе це не принесло спокою в українське суспільство, а навпаки, ще більше розбурхало його.

Суперечливість нової-старої політики пам'яті відбилася й на офіційних практиках шанування пам'яті жертв Бабиного Яру. Кілька років поспіль у вересневі дні місце біля советського монументу 1976 року вкри-

валося червоними прапорами і транспарантами, де комуністи та їхні ідеологічні союзники на кшталт створеного 2006 року Антифашистського комітету України нещадно таврували «українських націонал-фашистів» і «злочинні організації ОУН-УПА» – точнісінько так, як свого часу вони ганьбили «міжнародний сіонізм» та «ізраїльську воєнщину». Серед інших були тут і програмові гасла недопущення вступу України до НАТО і заклик до відновлення «віковічних братерських відносин з Росією, Білоруссю та іншими країнами СНД».

5 липня 2011 року Верховна Рада ухвалила постанову «Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру», якою встановила 27 січня Днем пам'яті жертв Голокосту. Попри те, що Комітет Верховної Ради України з питань культури і духовності пропонував спеціально виокремити євреїв і ромів, видана постанова, подібно до практики советських часів, прикривала ці жертви евфемізмом «особи різних національностей». Утім, у переліку вбитих німцями у Бабиному Ярі, крім мирних жителів, військовополонених, комуністів, підпільників і партизанів значилися також і націоналісти, відкинути яких, очевидно, вже було неможливо після того, як історія з убивствами німецькими загарбниками сотень членів ОУН набула суспільного розголосу (поза тим, меморіальний Хрест українським націоналістам у Бабиному Ярі періодично псували вандали, як, утім, і Менору).

Тенденція до советської практики замовчування єврейських жертв трагедії Бабиного Яру виразно проявилась і у Зверненні Президента Віктора Януковича з нагоди 70-х роковин трагедії в Бабиному Ярі, де знову йшлося тільки про «мирне населення». Організована 3 жовтня 2011 року офіційна церемонія з нагоди роковин трагедії засвідчила глибоку прірву між верховною українською владою і суспільством. Головною особливістю меморіальних заходів стала відверта відмежованість влади від громадськості і «протокольна байдужість» до трагічної дати, котра мала б стати одним із головних інструментів об'єднання українського суспільства. Несприйняття і фактичне заперечення Президентом Віктором Януковичем цінностей демократії на тлі їхніх декларацій, зокрема й у сфері офіційної політики пам'яті, стало однією з причин Революції Гідності 2014 року, котра поклала край спробам консервації традицій советського минулого та припинення руху України в Європу.

Сучасний етап формування української моделі історичної пам'яті відбувається у надзвичайно складних умовах російської анексії Криму та

гібридної війни на Донбасі. Завершується процес виходу України з-під впливу Російської/Советської імперії, твориться нова українська громадянська ідентичність. 9 квітня 2015 р. Верховна Рада України більшістю голосів прийняла чотири закони так званого «декомунізаційного пакета»: «Про засудження комуністичного та нацистського режимів», котрий забороняє їхню пропаганду і символіку, «Про доступ до архівів репресивних органів», що розсекречує архіви ВЧК – НКВД – КГБ, «Про увічнення перемоги над нацизмом», який додає до 9 травня 8 травня як День пам'яті і примирення й замінює в офіційному вживанні «Велику Вітчизняну» війну «Другою світовою», і «Про правовий статус борців за незалежність України», який визнає такими не тільки учасників боїв 1941–1945 рр., але також і всіх опозиційних до советської влади рухів, від 1920-х до 1991 р. Декомунізаційне законодавство ґрунтується на досвіді Центральної та Східної Європи, країн Балтії та Грузії. Попри певні вади і недоліки, воно, безперечно, має стратегічне значення для майбуття України.

Важливе місце в історичній політиці України, яка прямує до Європи, посідає й замовчувана раніше в ССРСР трагедія Голокосту. Власне, від того, наскільки ця тема стане складовою української ідентичності, залежать не тільки перспективи утвердження в Україні демократії, а й у буквальному сенсі перспективи її інтеграції до родини європейських народів. В Указі Президента України Петра Порошенка від 12 серпня 2015 р. «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру» вперше на найвищому урядовому рівні це місце пам'яті прямо пов'язується з Голокостом, водночас не замовчуються інші численні жертви, поховані в цій братській могилі, зокрема й учасники українського визвольного руху.

Знаковою подією у контексті інтеграції України у простір європейської культури пам'яті – культури скорботи та покаяння – став виступ Президента Петра Порошенка 23 грудня 2015 року у Кнесеті. Наголосивши, що Бабин Яр став спільною незагойною раною українців та євреїв, місцем убивства десятків тисяч євреїв тільки за те, що вони були євреями, згадавши про загибель під час Голокосту 1,5 мільйона українських євреїв, Президент віддав пошану Праведникам, які, ризикуючи життям, рятували євреїв, але також згадав про негативні епізоди історії та колабораціоністів, які, «на жаль, були майже в усіх окупованих нацистами країнах Європи, допомагали нелюдам у так званому «остаточному розв'язанні єврейського питання»». Президент України перепросив за

це у Парламенті єврейської держави, перед лицем дітей та онуків жертв Голокосту і наголосив, що майбутні покоління мають бути виховані на неприйнятті Голокосту, Бабиного Яру та інших злочинів.

Ці слова, відбиваючи офіційну політику пам'яті сучасної української держави, мають велике символічне значення. Вони засвідчують рішучу готовність України розірвати зі своїм советським минулим і долучитися до європейських цінностей, стати рівноправним членом об'єднаної Європи.

Література

- Алексеева Л. М. *История инакомыслия в СССР: Новейший период*. – М.: РИЦ «Зацепя», 2001. – 382 с.
- Альтшулер М. *Деятельность евреев по увековечиванию памяти о Холокосте в Советском Союзе в эпоху Сталина*. [Електронний ресурс. – Режим доступу: https://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/altshuler.pdf]
- Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы в 5 книгах. Кн. 1: *Историческая топография. Хронология событий* / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К.: «Внешторгиздат Украины», 2004. – 597 с.
- Бажан О., Данилюк Ю. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.)*. – К.: «Рідний край», 2000. – 616 с.
- Беркхофф К. «Поголовное уничтожение еврейского населения»: Холокост в советских СМИ (1941–1945) // *Голокост і сучасність*. – 2010. – № 1(7). – С. 62–122.
- Виступ голови Верховної Ради України Л. Кравчука на меморіальній церемонії у Бабиному Яру 5 жовтня 1991 року // *Голос України*. – 1991. – № 195. – 8 жовтня.
- Диамант Э. *Бабий Яр, или Память о том, как в народ превращалось строптивое племя* [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ru/history/art00065.html>]
- Диамант Э. *Март надвигается. Слезою со щеки...* [Електронний ресурс. – Режим доступу: www.soviet-jews-exodus.com]
- Євстаф'єва Т. Трагедія Бабиного Яру крізь призму архівних документів Служби Безпеки України // *Архіви України*. – 2011. – № 5. – С. 137–158.
- Євстаф'єва Т. *К 50-летию Куреневской трагедии*. [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://photohistory.kiev.ua/articles.php>]
- Еврейский антифашистский комитет в СССР. 1941–1948*. Документированная история. – М.: «Международные отношения», 1996. – 423 с.
- Зельцер А. Тема «Евреи в Бабьем Яру» в Советском Союзе в 1941–1945 годах // *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього*: Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2012, с. 83–100.
- Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб*. Науково-документальне видання. – К., Л., 2003. – 527 с.

- Костырченко Г. *В Годы войны (1941–1945)*. [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://polit.ru/article/2010/10/05/kostyrchenko>]
- Мицель М. *Евреи Украины в 1943–1953 гг. Очерки документированной истории*. – К.: «Дух і Літера», 2004. – 366 с.
- Некрасов В. Почему это не сделано? // *Литературная газета*, 1959, 10 октября.
- Нюрнбергский процесс. Преступления против человечности. Том 5. – М.: «Юридическая литература», 1991. – 291 с. [Електронний ресурс. – Режим доступу: www.lib.misto.kiev.ua/MEMUARY/1939-1945/NURNBERG/np5.dhtml]
- Совместная декларация Правительств Бельгии, Великобритании, Голландии, Греции, Люксембурга, Норвегии, Польши, Соединенных Штатов Америки, Союза Советских Социалистических Республик, Чехословакии, Югославии и Французского Национального Комитета о проводимом гитлеровскими властями истреблении еврейского населения Европы. 18 декабря 1942 года.* [Електронний ресурс. – Режим доступу: zakon@rada.gov.ua]
- Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР «О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве» // *Красная звезда*, 1944, 29 февраля.
- Судебный процесс по делу о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков на территории Украинской ССР.* [Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.e-reading.club/chapter.php/1019465/93/Sbornik_materialov_Chrezvychaynoy_Gosudarstvennoy_Komissii_po_ustanovleniyu_i_rassledovaniyu_zlodeyaniy_nemecko-fashistskih_zahvatchikov_i_ih_soobschnikov.html]
- Текст виступу Івана Дзюби у 25-ті роковини розстрілів у Бабиному Ярі.* [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://ua.judaicacenter.kiev.ua/tekst-vistupu-ivana-dzyubi-u-25-ti-rokovini-rozstriliv-u-babinomu-yaru/>]
- Феликс Кандель. *Книга времени и событий. 6. История евреев Советского Союза (1945–1970)*. – Иерусалим: Гешарим – Мосты культуры, 2007. – 139 с.
- Хроника текущих событий. Информационный бюллетень правозащитников. 1968–1972.* [Електронний ресурс. – Режим доступу: www.memo.ru/history/diss/chr/]

РОЗДІЛ 6

БАБИН ЯР: ЛІТЕРАТУРНІ СВІДЧЕННЯ ТА ПРИВАТНІ ВЕРСІЇ

Ася Ковригіна-Крейдич

Чорне дійво світання ми н'ємо його вечорами

<...>

Ми копаєм могилу в повітрі там лежати нетісно

Пауль Целан (Переклад Петра Рихла)

Я прийшов до тебе, Бабин Яр.

<...>

Я стою на землі, благаючи:

Якщо я не збожеволю,

То почую тебе, земле, –

Говори сама.

Лев Озеров

Я обрала епіграфом ці рядки з кількох причин. Передусім щоб показати, що дим Аушвіца і земля Бабиного Яру породили два різних образи в мистецтві, а отже, і в нашій пам'яті. Друга причина полягає в тому, що в СРСР неможливо було писати так, як на Заході. Література в СРСР функціонувала в тісному зв'язку з політикою, тим більше, коли вона стосувалася геноциду, який замовчували, і Бабиного Яру, котрий стерли з лиця землі. Лев Озеров, сучасник Пауля Целана, не міг писати, як Целан. І нарешті, остання причина вибору моїх епіграфів-ілюстрацій має на меті показати, що грань між літературою і мемуаристикою дуже тонка: обидві використовують одні й ті самі образи. Мемуаристика є життєдайним джерелом для літератури і навпаки: поети

також пишуть мемуари... Ці три аспекти будуть тими трьома осердями моєї статті, довкола яких розгортатимуться мої роздуми.

Дим і земля. Аушвіц і Бабин Яр

Целан дуже мало писав прозових текстів. Митець залишив тільки поетичні спогади. Своє минуле автор передавав через суворо-похмуру компактну і щільну, ніби чорний базальт, поетичну мову. Уродженець Чернівців, він був в'язнем гетто трудового табору Табарешти. Його батьки загинули в таборах Трансністрії. Він прекрасно знав російську мову, розумів румунську, але вважав за краще в 1947 році покинути комуністичну Румунію і втекти на захід. Целан стане знаковим поетом ХХ століття. Він писав про Голокост взагалі, але його тексти відчитували і сприймали як поезію про Аушвіц.

Аушвіц нависає чорним сонцем над європейською культурою й думкою. Він став універсальним мірилом політичного мислення, розбурхав мистецтво, романістику й літературну критику. Світ затавровано Аушвіцом – «безпрецедентною» подією, яка залишила пролом в історії і змусила людину переосмислити межі реальності.

Аушвіц поглинув понад мільйон жертв, перетворивши їх на дим. Газові камери продукували смерть повсякденно, механічно, не залишаючи відходів. «Виробництво трупів» на фабриці смерті (організоване як на конвеєрній стрічці) стає парадигмою сучасного варварства, втіленням зла ХХ століття. Кількість жертв, які важко навіть уявити, а також індустріальний прогрес, обернений у зворотний бік (котрий вигублює, замість того щоб виробляти), утвердили в нашій свідомості Аушвіц як центр знищення євреїв Європи. Саме на технократичному вимірі геноциду євреїв – убивстві газом Циклон Б, призначеним для позбавлення від бліх – тривалий час були зосереджені роздуми на Заході. Синонім абсолютного зла... Відтепер є історія до і після Аушвіца, поезія до і після Аушвіца, публіцистика до і після Аушвіца. Чи є література до і після Бабиного Яру?

Бабин Яр довго залишався в тіні Аушвіца. Знищення в Бабиному Яру – не індустріальний геноцид, не спотворене дзеркало технічного прогресу. Незважаючи на те, що нацисти провели операцію 1005 зі знищення слідів злочинів, а також на Куренівську трагедію і подальшу забудову району, Бабин Яр досі зберігає останки жертв. Він – могила. До нього можна прийти і йому можна вклонитися, як це зробив Лев Озеров і багато інших, про кого ми будемо говорити в цьому нарисі.

Ритуал оплакування і скорботи на урвищах Бабиного Яру описав Елі Візель:

«У синагозі мені вказали на ще одну жінку. Вона теж живе в іншому світі, хоча вона не була серед тих, кого забирали на розстріл. Їй пощастило сховатися і врятуватися. Її чоловіка <...> спіймали та вбили з усіма. Уже після визволення його вдова якимось чином отримала довгого листа, який він їй залишив. Вона замкнулася в кімнаті і протягом трьох днів і трьох ночей читала лист, знову і знову, сотні разів <...>. Потім вона пішла до Бабиного Яру і голосно поклікала чоловіка. Наступного дня вона зробила те саме. Зараз вона це робить щодня, крім Шабату і свят».

Неможливо оплакувати Аушвіц, він – чудовисько, він – машина-монстр, проте можливо проводити жалобні заходи біля Бабиного Яру, навіть якщо він позбавляє розуму.

Це не-технократичність, не-безпрецедентність (так би мовити, «масове вбивство на старий лад», варто згадати про розстріл польських офіцерів у Катині), а, безперечно цензура в ССРСР, «залізна завіса» на його кордонах і холодна війна між ССРСР і Заходом стали причиною того, що на Заході мало знали про масові вбивства в Бабиному Яру. Про Бабин Яр писали значно рідше, ніж про Аушвіц, і він практично не посів свого місця в осмисленні Катастрофи.

За «залізну завісу»

Напевно, одним з найбільш проникливих і поетичних описів Бабиного Яру, опублікованих на Заході, ми завдячуємо саме Візелю. У 1965 році вже відомий на той момент колишній в'язень Аушвіцу вирушає у подорож за «залізну завісу». Це була подорож-репортаж для ізраїльської газети.

«Вам треба поїхати і побачити, – передає Візель розмову з ізраїльтянами, котрі скерували його в ССРСР. – Ви вже були свідком, зараз ви повинні поїхати і дізнатися про справжній стан справ советських євреїв і свідчити про них».

Отже, Візель поїхав до ССРСР у ролі свідка. Він повинен був зрозуміти, що трапилося і що відбувається з євреями в ССРСР, які жили в умовах політики державного антисемітизму і були відрізані від решти світу. Уважний і не поблажливий мандрівник, він побував у Москві, Ленінграді, Києві, Тбілісі і повернувся, за його словами, людиною, котра зазнала потужних

духовних перетворень. Відтепер він відчуває себе посланцем советських євреїв. У 1966 році Візель публікує книжку «Євреї Мовчання», роздуми про свій візит до СРСР. Ось перший рядок книжки:

«Ці сторінки є репортажем свідка. Нічим більше і нічим менше. Їхня мета полягає в тому, щоб привернути увагу до проблеми, про яку кожен має знати».

Репортажі-свідчення з «Євреїв Мовчання» перегукуються з найпершою книжкою Візеля – «І світ мовчав», виданою в Аргентині в 1956 році. Це – 900 сторінок докладних спогадів про пережите в нацистських таборах. У книжці «Євреї Мовчання» Візель намагається пояснити, що відбувається в СРСР, чому мовчать не тільки советські євреї, а й євреї решти світу, і взагалі весь світ. Його голос лунає з іншого боку «залізної завіси», автор вказує на тяжке становище советських євреїв і закликає не бути байдужими до їхньої долі. Адже і раніше, коли знищували євреїв, увесь світ застиг у мовчанні. Ця подорож тільки зміцнила переконання Візеля у тому, що «зберігати мовчання і байдужість є найбільшим гріхом».

Окремий розділ книжки присвячено Бабиному Яру: «Київ у моїй пам'яті асоціюється з Бабиним Яром. Київ є Бабин Яр». Але Візель не знаходить Бабиного Яру на карті міста, туди немає туристичних маршрутів. Він просить таксиста відвезти його до Бабиного Яру. Той привозить Візеля в чисте поле на околиці Києва. Там нічого, жодного вказівника, і неможливо дізнатися, чи справді це поле і є Бабин Яр. Візель розуміє, що Бабиного Яру не існує, рівно ж як і те, що без позначення на мапі, без пам'ятної плити і могильного каменя, Бабин Яр одночасно є ніде і всюди:

«Нарешті я усвідомив, що насправді немає потреби вказувати на це конкретне місце <...>. Урядові екскурсоводи слушно зауважують: їхати в Бабин Яр немає потреби, там нема на що дивитися. Але ви можете побачити його в центрі міста, на кожній площі і на кожній вулиці: одночасно все і нічого».

Отже, після публікації в 1966 р. книжки Візеля Захід більше не міг не знати, що, крім Аушвіцу, існує Бабин Яр, у якому було застосовано зовсім іншу схему знищення і котрий зусиллями советської влади стерто з карт і з лиця землі. У жовтні 1967 р., роком пізніше публікації «Євреїв Мовчання», в Німеччині, в місті Дармштадт, почався суд над колишніми членами айнзатцгрупи 4а, яка 29 та 30 вересня 1941 року знищила понад 33 тис. євреїв. Завдяки цьому процесу Бабин Яр також увійшов у західний медіапростір. А потім грянув роман, точніше, скандал з Анатолієм Кузнецовим.

20 липня 1969-го, під час відрядження до Англії для збирання матеріалів для роману про Леніна, автору советського бестселера «Продовження легенди» (про будівництво Іркутської ГЕС) вдається відірватися від наглядача КГБ (в народі «мамки») і попросити політичного притулку. Для СРСР ця відчайдушна, авантюрна втеча одного з найяскравіших, прогресивних і розбещеного привілеями письменника була ударом у спину. Його проклинали на засіданні Спілки письменників, і кожна газета, навіть з глибинки, вважала своїм громадянським обов'язком публічно засвідчити автору своє презирство. У потоці цькувань, звинувачень, викриттів учорашнього відомого і не обділеного увагою читачів письменника газети згадували саме його конформістський, написаний у стилі соцреалізму роман «Продовження легенди» і зовсім обходили увагою роман-документ «Бабин Яр». Але ж у 1966 році журнал «Юность», що надрукував «Бабин Яр», розійшовся накладом два мільйони примірників. Навіть ретельно прополотий цензурою, цей роман, в якому не було нічого романного, – справив ефект бомби, що вибухнула. В Советському Союзі, де не було ані вільної преси, ані свободи слова, літературний текст відігравав особливо значущу соціальну і політичну роль, і, напевно, в жодному іншому суспільстві література не була об'єктом такої пильної уваги. Тоталітарні системи встановили особливі стосунки з мистецтвом, котре активно використовували з пропагандистською метою. Советський літературний текст містить сліди державного насильства, але також, найчастіше, сліди спроб його уникнути. Так Історія вторгається в саме серце мистецтва. Література, як і советська преса, постійно піддавалася маніпуляціям цензури, яка ліпила з тексту інструмент для пропаганди. І в той же час література породжувала величезний інтерес з боку читача, котрий перебував у вічному пошуку «правди». Література була тим місцем, тим рингом, де сходилися віч-на-віч влада і народ, який навчився ухилятися від прямих ударів цензури і читати між рядків.

Саме так, між рядків, прочитали в СРСР у 1966 р. роман-документ Кузнецова «Бабин Яр», урізаний цензурою приблизно на третину. А тому накладене після втечі автора на роман табу, вилучення книжки з бібліотек, витоптування та викорінення з історії дорого коштувало для советської колективної пам'яті про геноцид в Бабиному Яру. Аж до розвалу Советського Союзу, тобто на понад 20 років, зникне з поля зору публіки цей основний для советської літератури і публіцистики твір про Бабин Яр. Щоправда, невідцензурна версія роману-документа буде в обігу Самвидаву. Проте накладі цього таємного самовидання важко навіть

порівняти з накладом видавництва, у яких друкувався до своєї втечі передовий радянський автор Кузнецов.

Але саме заради «Бабиного Яру» Кузнецов покидає СРСР. Він вишиває в підкладку свого легкого пальта діафільм з фотографіями повної версії роману. Автор переконаний, що повинен опублікувати роман цілком і повністю, без спотворень. Це – твір його життя.

Варто зазначити, що на Заході цензуровану версію «Бабиного Яру» було видано ще в 1967 р., через рік після радянської публікації. Англійською мовою «Бабин Яр» вийшов у Нью-Йорку, у видавництві Dial Press, яке публікувало багато матеріалів про Східну Європу. Перекладач, Якоб Гуральські, неправильно витлумачив новаторство жанру, запропонованого Кузнецовим, (в радянському виданні, з якого було здійснено переклад, цензура «з'їла», тобто вилучила, пояснення автора, що таке «роман-документ»), і позначив «Бабин Яр» як «Документальний роман». До того ж американське видання було оформлене пафосними, виконаними в стилі соцреалізму ілюстраціями, що абсолютно не збігалося з тональністю книжки.

Що стосується Франції, то тут роман-документ, у цензурованому варіанті, з'явився у видавництві Editeurs Français Réunis, підконтрольному Французькій комуністичній партії. Великого успіху публікація не мала, позаяк навіть препарований цензурою роман для просоветськи налаштованої публіки виглядав незвичайним, а антисоветськи налаштований читач у нього просто не побажав заглянути. «Залізна завіса» не лише географічно поділила простір на соціалістичний і капіталістичний: вона ментально відокремила вільний Захід від поневоленого Сходу.

Свідectво про Катастрофу і Belles lettres

Про Кузнецова західна публіка почула саме завдяки його «неповерненню». Журнал «Тайм» присвячує йому тристорінкову статтю, де порівнює сенсаційність скандальної втечі Кузнецова з утечею на Захід двома роками раніше дочки Сталіна. «Бабин Яр» згадано в цій публікації лише побіжно, як книжку, «яка переказує вбивство нацистами тисячі євреїв на околиці рідного автору Києва і натякає на те, що багато хто був не проти знищення євреїв». Кузнецов більше привернув увагу Заходу не як безпосередній свідок, який пережив окупацію Києва, а як несподіваний дисидент, котрий викривав репресії по той бік завіси.

У серпні 1969 р. англійська «Санді телеграф» публікує інтерв'ю Кузнецова Девіду Флойд – відомому лондонському журналісту, славісту і

майбутньому перекладачеві нової версії роману «Бабин Яр». У цьому інтерв'ю Кузнецов відверто й широко зізнається про свої зв'язки з КДБ: як його завербували і як він погодився співпрацювати з КДБ, щоб отримати відрядження за кордон. Після такого зізнання значна частина тих, які зустріли еміграцію письменника з розкритими обіймами, з презирством відвернулися від нього.

Це тепер, коли ми маємо чимало історичних досліджень і свідчень про советський період, розуміємо, що та реальність не була такою однозначною. А тоді, наприкінці 1960-х років, суспільству було складно усвідомити, що жертва і той, хто на неї доніс, біла пляма і чорна, врешті неодмінно зіллються на кордоні в невиразну сіру зону, де моральні принципи вимушено стираються або відсутні зовсім. Відтак, коли в 1970 році Кузнецов під своїм новим, «вільним» ім'ям «Анатолій» опублікував поліфонічний роман-документ «Бабин Яр», на нього звернули значно менше уваги, ніж на сумнозвісне інтерв'ю для «Санді телеграф».

Чому поліфонічний? Тому, що в романі співіснують три голоси: голос советського автора, який, незважаючи на державний антисемітизм, вирішив написати про Бабин Яр (його передано звичайним шрифтом); голос цензури, яка патрає роман і підганяє його під офіційну версію історії (виділено курсивом), і голос автора на волі, в західному просторі (поміщено у квадратні дужки). Це – різноголосе тріо, чий голоси часто звучать в асонанс. Кузнецов був першим автором, котрий використав гру шрифтів, щоб уможливити багаторівневе читання роману, наочно показати сліди державного насильства всередині літературного тексту, створити політичний палімпсест. Наприкінці 1980-х і на початку 1990-х років, у період гласності, в СРСР саме в такий спосіб видаватимуть «повернуту літературу». І в «Чорній Книзі» про знищення євреїв – про неї згодом ітиметься – втручання цензури показано саме завдяки грі шрифтів.

В Англії, отримавши доступ до не опублікованих в СРСР творів, митець усвідомлює, як змінило ХХ століття літературу в цілому і в якій наївній мильній бульбашці змушена існувати советська література. Кузнецов зрозумів, що він не письменник. І в імміграції аж до своєї, дуже передчасної, смерті (він помер у 1979 році, не доживши двох місяців до свого п'ятдесятиріччя) нічого не написав. «Тепер, прочитавши справжніх, я зрозумів, що мені бруднити папір немає сенсу», – зауважив Кузнецов. «Справжніми» для нього були Пруст і Кафка, Борхес і Фолкнер, а він, Кузнецов, – не письменник, він свідок. Або точніше, свідок, який став письменником для того, щоб свідчити.

XX століття породило новий тип літератури або анти-літератури: літературне свідчення – свідчення, яке має літературний характер, літературний задум. І хоча соціальна практика – свідчити через письмо – зародилася ще в окопах Першої світової війни і під час геноциду вірменів, справжнім поштовхом для розвитку цього типу письма стала саме депортація в нацистські табори і Катастрофа європейського єврейства. Після того, як розпався колючий дріт, що оточував Аушвіц, три різні персонажі, три дійові особи з'явилися в західному історичному пейзажі: Той, хто вижив, Свідок, і Свідок, котрий стає Письменником. Той, хто вижив, усіляко намагається пристосуватися до нормального життя, інтегруватися в нього, а іноді – про все забути і забутися. Свідок, на відміну від Того, який вижив, бере слово, йде на трибуну, щоб розповісти про те, як він вижив, і про тих, хто не вцілів і загинув. І нарешті, Свідок-Письменник прагне розповісти про пережите за колючим дротом засобами літератури. Літературні свідчення зумовлюють таку ситуацію, котра видається неймовірною за своєю жорстокістю. Саме літературні свідчення відтворюють пережите як звершену реальність. Коли виникла мова, засобами якої стало можливим описати геноцид, його жахливе наповнення опричинилося вповні.

Одразу ж після звільнення нацистських таборів тексти, написані свідками, заповнили сторінки журналів. Так, у Франції тільки з 1945-го по 1948 р. з'явилося понад 140 спогадів колишніх в'язнів. Здебільшого це були фактографічні тексти, що пропонували прямолінійний, неметафоричний опис дії механізму концентраційного табору. Вони слугували джерельною базою для істориків, а також підготували суспільство до сприйняття текстів свідків-письменників, літератури про Голокост, по ява якої потребувала часу і художньої зрілості письма.

Попередниками літературних свідчень можна вважати мемуари і щоденники. Однак у літературних свідченнях XX століття з'являється новий вимір, якого немає у мемуарах століття XIX. Літературне свідоцтво за своєю наративною моделлю ближче до юридичного акта, до виступу перед судом, ніж до романної моделі, до *belles lettres*. Мета «юридичного акта», до якого вдаються ці свідки, полягає в тому, щоб написати й опублікувати докладну розповідь про екстремальну жорстокість історії, очевидцями якої вони були, і винести її на суд громадськості. Ними рухає потреба і невимовне бажання розповісти про це. І навіть якщо ці тексти не може бути долучено до судової обвинувальної справи, їх призначено для того, щоб суд історії колись відбувся.

Отже, літературне свідчення прикметне особливим режимом оповіді, а також наявністю власного досвіду автора, його органічною включеністю в події, про які йдеться. Часто сам автор означає свої тексти як такі, що функціонують на межі різних жанрів, або ж у них один жанр перетинається з іншим. Це виявляє експериментальні пошуки автора, котрий сам вказує на амбівалентність його тексту. Так, Петер Вайс, написавши ораторію «Дізнання» (1965), приходить до визначення «документарний театр». Кузнецов також проходить через пошуки жанрової природи твору, результатом яких є його «роман-документ».

За умов творчої несвободи і в повній ізоляції від процесу, що відбувався в західній літературі «після Аушвіцу», письменник зміг створити одне з перших літературних свідчень в ССРСР, в повному розумінні цього терміна. Він відчув багато особливостей цього жанру, а саме: роль літератури у втіленні документа. Він пропонує документ, але створений засобами літератури.

Кузнецов сам не був у Яру, тільки чув і бачив, отже, став непрямим свідком геноциду. У своєму романі письменник поєднує розповідь від першої особи і розповіді тих, хто вижив у Яру. Геноцид не тільки описано з різних позицій, а й відтворено різні його етапи: відрізок до Бабиного Яру передано крізь сприйняття автора-свідка, про сам розстріл у Бабиному Яру дізнаємося через розповідь Діни Пронічевої, функціонування Сирецького табору та знищення слідів геноциду постає у спогадах Володимира Давидова. Автор заповнює лакуни у своєму знанні, уводячи в простір роману прямі свідчення і документи.

Роман Кузнецова повністю витримано в дискурсі свідчень очевидців. Його написано від першої особи, це – «Я», яке розповідає свою історію і, крім того, дає можливість почути поліфонію голосів. Більше того, автор сам підкреслює значення свідчення, вибудовуючи роман за аналогією з судовою промовою: «Я пишу так, немов юридично свідчу під присягою на найвищому чесному суді». В абзацах, де він звертається до читача, ми, здається, фізично відчуваємо рухи тіла автора, це – дуже інстинктивне і нелітературне письмо, тип розповіді, що народився від абсолютної безвиході. Звідси і нав'язливий, постійний наголос на ДОСТОВІРНОСТІ, якої в советській літературі не було.

Поезія Целана добре зображує крах, котрого зазнала література після Катастрофи. Його верлібр ближчий до стогону, до невиразного вигуку, ніж до класичного віршування. І рядок для нашого епіграфа взято з «Фуги смерті», а не з «Поєми смерті». Мабуть, для цього оголеного вір-

ша, що стирчить і пахне кров'ю, вірша, якого не торкнула стопа Орфея, визначення поеми було б занадто вузьким і шаблонним.

«Чорна Книга». Документ, що став літературою

А ось Лев Озеров, на відміну від Пауля Целана, писав, окрім поем, і прозу. Він залишив і спогади, і статті, серед яких великий нарис про Бабин Яр. До Києва його спрямовує Ілля Еренбург, один з найвпливовіших під час війни советських письменників, який, починаючи з 1943 року, працює разом з Василем Гроссманом над «Чорною Книгою». Ідея укласти книгу, яка через голоси свідків, як тих, що вижили, так і зниклих, розповідала би про катастрофу советських євреїв, спала на думку Еренбургу, мабуть, одночасно з тим, як Альберт Ейнштейн запропонував Єврейському антифашистському комітету створити книгу-пам'ятник про знищення нацистами євреїв і опублікувати її багатьма мовами. Зважаючи на те, що Єврейський антифашистський комітет (створений за згодою Сталіна на початку 1942 року, перш за все, з пропагандистською метою, щоб закликати «братів-євреїв у всьому світі» прийти на допомогу Советському Союзу) збирав значні суми грошей, проект книги на початковому етапі дістав схвалення партійного керівництва.

Авторство назви книги нам залишається невідомим. Але в будь-якому разі Чорна Книга не єдина у своєму жанрі: паралельно з советським проектом було одночасно створено румунську «Cartea Neagra» і польську «Чорну Книгу». Геноцид євреїв спричинив появу не тільки письма нового зразка, а й нового типу збірників. У ХХ столітті Чорні Книги поширилися по всьому світу, і якщо називати найвідоміші, то серед них, звичайно, «Чорна книга комунізму».

У літературну комісію советської «Чорної Книги» увійшло чимало відомих авторів. Їхня робота полягала в редакторській обробці свідчень, написаних тими, хто вижив, або прямими свідками Голокосту, а також свідчень, надісланих з місць, над якими пройшов ураган геноциду.

Знищення євреїв на підконтрольних Советському Союзу територіях також спровокувало порив до свідчення, хоча цей порив був, вочевидь, слабший, ніж на Заході. І все-таки велику кількість текстів написали в СРСР – як під час Катастрофи, так і відразу після закінчення війни – люди, яких ніколи раніше не тягнуло до пера. Більшість цих текстів належать до фактографічного жанру (щоденники, листи, хроніки гетто). Але серед них трапляються також вірші, пісні, розповіді – тобто твори, в яких явно простежується ухил у літературу.

Поява масового потоку свідчень під час і відразу після Катастрофи зумовлено потребою висловитися, озвучити біль, а також особливістю релігійної єврейської культури, яка вимагає збереження пам'яті. В єврейському Священному Писанні «Захора» (пам'ятай) – абсолютна заповідь, що вимагає зберігати слід (пам'ять) єврейського народу, якому загрожує знищення. Секуляризація цієї традиції була помітна вже під час погромів, що прокотилися Російською імперією наприкінці XIX і на початку XX століття, коли поети Семен Ан-ський і Перец Маркіш закликають писати і за допомогою писемного свідчення зберегти єврейський світ. Коли ж почалося тотальне нищення єврейського народу, імператив «записувати» і тим самим зберігати пам'ять, якщо життя зберегти неможливо, вийшов на перший план. Семен Дубнов, літописець єврейської історії, перед розстрілом у яру під Ригою в грудні 1941 року звернувся до своїх товаришів: «Люди добрі, не забувайте, люди добрі, розповідайте, люди добрі, пишіть».

Але, на відміну від західного свідка, який, повернувшись із табору, голосно розповідає про Аушвіц, советський свідок позбавлений права публічно свідчити. Замовчування геноциду, а також репресії, яких зазнали євреї в період повоєнного антисемітизму, позбавляють його можливості опублікувати свідчення. І тоді, згідно з давньою російською традицією, свідок пише письменникові, покровителю і заступнику принижених. Найбільшу кількість листів-свідчень отримує Ілля Еренбург, його стіл буквально завалено конвертами. Один з листів так і починається: «Здрастуйте, шановний наш друг скривджених і вчитель».

В СРСР свідок змушений мати свідка, тут неодмінно повинен бути той, хто розповідає (свідок), і той, хто свідчення записує, а потім публікує (письменник). В умовах советського тоталітаризму таке співробітництво було вимушене і необхідне. У того, хто пережив Катастрофу, було відібрано право відкрито, на повен голос, свідчити, тому письменник відчуває свою відповідальність, щоб словесно передати болючий досвід свідка, використовуючи при цьому свою популярність. «Чорна Книга» є наочним прикладом цієї співпраці між свідком і советським письменником.

У 1944-му, коли робота над «Чорною Книгою» була в розпалі, в Еренбурга було ще обмаль свідчень про Бабин Яр. Він отримав їх пізніше, в 1945 році, мабуть, не в останню чергу завдяки роботі в Києві Кабінету єврейської культури, що збирав свідчення про знищення.

У жовтні 1944 року на засіданні літературної комісії Еренбург непо-

коїться, що немає тексту про головний «яр смерті». «З-поміж великих трагічних місць у першому томі відсутній Київ. <...> Це надзвичайно прикро, що в першому томі не буде міста, яке набуло символічного значення, але Київ можна буде зробити тільки в тому разі, якщо туди зможе хтось поїхати».

Незабаром після цього засідання Еренбург знайшов Льва Озерова і попросив його приїхати о 3-й годині ранку. Про шалений розпорядок дня і ночі Еренбурга під час війни ходять легенди: він писав по дві-три статті на добу, виступав на радіо, їздив на фронт і власноруч відповідав усім тим людям, хто писав йому листи. Озеров приїхав у призначений час і відразу погодився з'їздити до Києва, його рідного міста, і написати текст про Бабин Яр.

Після приїзду до Києва Озерову передусім необхідно було втамувати свій біль і емоції: в Бабиному Яру він втратив рідних. У 1995 році, коли «Чорну Книгу» переклали французькою (Озеров виявився одним із небагатьох авторів, які дожили до публікації її повної, не підцензурної версії), він розповів кореспонденту про свою поїздку до Бабиного Яру:

«Я побачив рів. Не всі тіла було спалено, не всі кістки перемелено на порох. Ми не могли говорити. Картина з Данте. Відчуття катастрофи, винищення витало в повітрі. Поступово я дізнався про всі деталі. <...> Я розпитував людей, котрі переховувалися, їх залишилося дуже мало, <...>. Але особливо я шукав уцілілих, тих, кому пощастило вижити, вдалося виповзти з Яру, з-під купи тіл, і при цьому не бути вбитими німцями, що перевіряли, чи є в Яру недобиті. Писати було дуже важко. Серед тих, хто загинув, було багато членів моєї родини. <...> Тим, що врятувалися, було надзвичайно важко мені про все розповідати, розповідаючи, вони знову переживали щось нестерпне. Для цієї розповіді недостатньо літературного таланту, необхідно бути здатним відчутти всі порухи людської душі в цих екстремальних умовах. Я вирішив дотримуватися фактів».

Отже, Озеров цілеспрямовано приймає рішення створити про Бабин Яр документ, публіцистику, а всі свої почуття, своє «Я» він викладає в поемах. У цьому тексті, який відкриває «Чорну Книгу», автора немає, він стертий або його вбили: «Підтримуючи один одного, йшли старі чоловіки і жінки. Матері несли немовлят на руках, везли їх у візочках. Ішли понурі з мішками, згортками, валізами, ящиками. Діти біля своїх батьків. Молодь з собою нічого не брала <...>. Місто припинило». Мовчання зберігає не тільки місто. Мовчазні його мешканці, ми не чуємо їхніх зітхань

та ридань, ми навіть не чуємо пострілів у Бабиному Яру. Перед нами німе кіно, на проекторі крутиться плівка, постійно змінюються кадри, на яких повторюються герої, але в різних декораціях. Декорації – істини, плівка – документальна.

Перша фраза-субтитр коротка і самодостатня: «19 вересня німецькі війська вступили до Києва». Вона на сірому тлі, їй не потрібно ілюстрації. Тріск проектора, перший кадр, загальний віддалений вигляд, без наближення: грабунки і побиття на Бессарабці. Другий кадр: Неся Ельгорт відчиняє двері своєї квартири у будинку 40 на вул. Саксаганського: на неї спрямовано благальні погляди всієї її великої родини. Неся Ельгорт буде одним з наскрізних персонажів на плівці, запам'ятайте її. Еліпсис (пробіл) з двох днів. Третій кадр 21 вересня: забирають батька Несі, і вона вирушає на його пошуки. Плівка крутиться дедалі швидше, відтепер кадри – монотонно-жахливі: німецький комендант, образи, євреї, яких змушують танцювати, євреї, які падають, євреї, котрих побили. 22 вересня на задньому плані – вибухи на Хрещатику; на передньому – біжить німець, який проводить рукою по шії: «партизан і юде капут».

Я могла би продовжувати розбивку тексту Озерова на кадри, він повністю витриманий в цьому суворому кіно-фотографічному стилі. Увесь текст складається з жестів і чітко продуманих сцен. На п'ятий день після приходу німців до Києва в кадрі з'являється єврей Ліберман, який видає себе за караїма Ліберманова, сподіваючись тим самим урятуватися. Ми, свідки його арешту і звільнення, потрапляємо в епіцентр вибухів на Хрещатику. Цього разу дим, пожежа вже на ближчому плані. На останньому кадрі цього відрізка, ми, очима Лібермана, дивимось зі спорудженого його дружиною прихистку на «клаптик блакитного неба»: «Вечорами небо забарвлювалося багряним відблиском гігантської пожежі. Підпалений Хрещатик упродовж шести діб палав, як смолоскип».

Другою фразою-субтитром, що відкриває наступну секвенцію, є оголошення, котре містить звернення: «Жидам міста Києва та околиць...» Відтепер за персонажами важко вести спостереження, вони змінюють один одного. Серед них гине композитор Хаїм Ямпольський: ненадовго на передньому плані з'являється скрипка і диригентська паличка. Маестро забирають просто з репетиції. Музики немає. Короткі, рубані фрази обривають існування персонажів до того, як ми встигаємо розгледіти їхні обличчя.

Третя секвенція: каламутний світанок 29 вересня. Серед потоку людей ми на мить помічаємо Несю Ельгорт. Стертий віддалений кадр.

Потім знову Неся – крупним планом, на ній вже немає одягу, до голого тіла вона тулить сина Іллюшку і рухається до краю Яру, а далі...

Далі...

Над тим, як відтворити, що було далі, будуть довго роздумувати література і мистецтво. Ця суперечка про художні прийоми у зображенні масової смерті, патетичний опис передсмертної еротики досі не дає спокою критикам. Аннетт В'евйорка, французька дослідниця, що перша заговорила про потік свідчень після геноциду, напише:

«А що далі – нема чого сказати і майже нема чого написати. Не тому, що є певні труднощі, або недостатньо літературного таланту, або не вистачає слів. Далі – є тільки маси людей, котрі вмирають від удушення газом і яких згодом або закопують, або спалюють. Будь-яка розповідь, літературна або історична, передбачає розвиток у часі. Тут же часу не існує <...>. Тут він [час] полягає в повторенні квазі «індустріальних» жестів, які неспроможна передати жодна розповідь <...>».

Озеров не мав часу на роздуми, як показати, що було далі, йому потрібно було писати. Саме в часовому вимірі, ставленні до часу, полягає головна відмінність між літературою і публіцистикою: література спрямована в майбутнє, перед нею – вічність. Публіцистика – в сьогодення.

Існує очевидна різниця між невідкладним, терміновим свідченням і свідченням, залишеним для майбутнього, для наступних поколінь. Особлива, безумовна терміновість властива саме документальному, фактографічному свідченню, яке необхідно донести до читача / слухача зараз, негайно. Літературне свідчення також може мати цю терміновість, але, крім цього, співрозмовник літературного свідчення перебуває в абсолютному майбутньому. Літературний текст має вічність для того, щоб справити враження. Вічність – час літератури. Таким чином, існує фундаментальна різниця між необхідністю свідчити (донести, передати свій екстремальний досвід виживання в історичному катаклізмі іншим) і бажанням створити літературний текст.

«Чорна Книга», задумана як збірник «людських документів», починалася як публіцистичний проект і повинна була з'явитися негайно. Її автори усвідомлювали, що Кремль навмисно замовчує Катастрофу єврейства, і до останнього сподівалися, що, видавши «Чорну Книгу», зможуть протиставити цей документ антисемітизму, який піднімається на повен зріст у країні. Невдовзі їхні надії на публікацію починають руйнуватися. У 1945 році Еренбург залишає проект «Чорної Книги», ті ж, хто

в ньому залишився, вже розуміють, що найближчим часом книгу видано не буде і що належить вона не сьогоденню, а саме вічності. У 1948 р. готові до друку гранки «Чорної книги» було знищено, архіви заарештовано, а слідом за архівами було заарештовано чимало авторів.

На мій погляд, окрім історії, советська «Чорна Книга» належить і літературі, і цим вона відрізняється від її документальних аналогів – польської «Чорної Книги» і румунської «Cartea Neagra». Участь у советській «Чорній Книзі» письменників, репресії проти них, а також цензурні нашарування, які ми, напевно, ніколи не зможемо зчистити зі свідчень, метафоричне виживання книги роблять її літературним твором, а не тільки фактографічним свідченням.

Зауваження Аннетт В'єйорка про час, що завмер в епіцентрі знищення, про відсутність розвитку дії і, як наслідок, неможливість передати Катастрофу через художню фабулу, стосуються саме Аушвіцу. У газовій камері немає часу і немає тих, хто вижив. У Бабиному Яру є час, як є далі... в деяких героїв есею Озерова.

У своєму нарисі Озеров наводить розповідь Олени Бородянської-Книш, яка врятувалася з яру разом зі своєю 4-річною донькою. Розповідь коротка, але запам'ятовується своїм щасливим кінцем. Мати, котрій вдалося виповзти з Бабиного Яру, зволожує росою вуста донечці, котра вже не дихає, і до дівчинки повертається життя. Через багато років, у 1991 році, Людмила Бородянська сама напише свідчення про Бабин Яр і про війну. Саме з цього тексту ми дізнаємося деякі подробиці про її матір, Олену Бородянську, про яку з тексту Озерова ми не знаємо нічого, крім імені, а також простежуємо складну траєкторію їхнього виживання після Бабиного Яру. Адже розстріл у Бабиному Яру був лише першою кульмінацією в нескінченній черзі доносів, утеч і виживання. І найчастіше у свідченнях, особливо написаних після розпаду ССРСР, сам розстріл посідає яскраве, хворобливе, але порівняно незначне місце. У цих текстах наполегливо звучить відлуння погромів, голоду 1930-х рр. і сталінських репресій, на Бабин Яр нашаровуються жахи війни, зради близьких і сусідів, а завершальним акордом лунає страх, котрий довелося пережити під час повоєнного антисемітизму.

У свідченнях молодшої Бородянської всі лінії советської історії ХХ століття химерно (бо в периметрі всього лише одного життя) і зловісно перехрещуються. Перед нами заплутана, що розвивається в часі, готова фабула для художнього оповідання. Мати Людмили Бородянської була вчителькою початкових класів, батько – військовим. Батька розстрі-

ляли в 1937 році, під час Великого терору. Перший рік війни Людмила Бородянська пам'ятає погано, їй ішов тільки п'ятий рік. Її свідчення – радше спокійний, розмірений переказ того, що їй розповіли про війну пізніше. Але в найдраматичніші моменти в цей спокійний переказ вривається дитяча сплутана свідомість. Текст оживає, в ньому відчувається подих або навіть задихання:

«Потім я чула істеричний крик якоїсь жінки. У неї відбирали дівчинку років п'ятнадцяти, а вона не віддавала, тоді матір ударили прикладом, напевно, убили, а її дочку німці роздягнули і голою кудись потягли. Я тоді дуже злякалась і щільніше притулилася до мами <...>. Згодом я побачила, як до старого дідуся підійшов німець з розкладним ножом, щось йому казав, тоді схопив його за бороду і щосили почав за неї смикати. Старенький став дуже кричати, його обличчя залила кров, а борода залишилася в руках фашиста. Побачивши все це, я почала голосно кричати і плакати, просячи маму піти з цього поганого місця, де вбивають тьотю і дідуся, і нас можуть убити. Потім нас почали зганяти всіх разом і, як стадо, гнали все ближче до обриву. Надворі вже було темно, і довкола світили прожектори».

Після цього сплеску дитячої свідомості ми знову занурюємося в рівномірний переказ про кілька днів, проведених у підвалі, та порятунок у знайомої, Валі Літошенко, яка жила недалеко від Яру, біля Кирилівської церкви. Тут розповідь перетинає нова лінія, яка переносить нас в майбутнє: Валя Літошенко загине в 1961 році, під час Куренівської трагедії. Її будинок проковтне хвиля бруду, що ринула з Сирецького масиву. Далі знову йде стислий опис низки порятунків, зустрічей з добрими і лихими людьми, українських пісень, облав з метою набрати людей для роботи в Німеччині. І раптом – знову проекція в майбутнє: Олена Бородянська родом з села Варовичі Качанівського р-ну, яке під час Чорнобильської аварії потрапить у зону радіації і відчуження, всю сім'ю буде виселено.

Текст закінчується черговим яскравим спалахом дитячих спогадів: маму німці ведуть до церкви, яку забивають дошками, обливають гасом:

«Я побігла за ними, боса, в самій сорочці. Я хотіла бути з мамою. Але її я ніде не бачила. А людей заводили в церкву, яку з усіх боків охороняли німці. Вони мене не пускали. На моєму шляху стояв німець, як зараз пам'ятаю, такий молодий. Він глянув на всі боки (чи ніхто не бачить), кинув мені цукерку (що складалася з дольок). Я її взяла, стою перед ним і плачу. Прошу його, щоб він мене пустив до мами, а він мене жене від церкви».

Олена Бородянська дивом виживає і цього разу, заручників в останній момент випустили з церкви. Її дочка, описуючи ці події п'ятдесятьма роками по тому, зізнається, що їй важко згадувати й писати, і обриває своє свідчення трьома крапками.

«Я» перед Історією

Втім, часто свідчення-спогади закінчуються не визнанням свого страху перед минулим і безсиллям перед чистим аркушем паперу, а, навпаки, словами про те, як важливо нарешті для того, хто вижив, перейти в категорію свідка і залишити свою розповідь від першої особи. Стати свідком означає віднайти свій голос, осмислити своє «Я» в Історії.

Саме підкреслюючи, як першочергово важливо для нього нарешті написати й опублікувати те, що раніше опублікувати було неможливо, починає і закінчує свої докладні спогади Захар Трубаков. Колишній в'язень Сирецького концтабору, член команди 1005, яка повинна була викопувати і спалювати трупи Бабиного Яру, він теж пише про це тільки п'ятдесятьма роками по тому. Але якщо Людмила Бородянська писала свої свідчення на прохання українського історика Бориса Забарка, який вирішив зібрати голоси свідків, які відходять, то Трубаков пише сам, з власної волі.

Головні факти він записує «по гарячих слідах і свіжій пам'яті», відразу після визволення Києва. Згодом він знайомиться і починає дружити з Анатолієм Кузнецовим, який запевняє Трубакова в необхідності все описати. Після публікації роману-документа «Бабин Яр» колишній в'язень Захар Трубаков уже знає, що за першої нагоди він доповнить і опублікує свої записи. Можливість з'являється тільки в 1990-х рр., після еміграції до Ізраїлю, саме там Захар Трубаков береться за написання автобіографії. І хоча він називає свою «Таємницю Бабиного Яру» повістю, насправді перед нами, безумовно, автобіографія свідка. Саме автобіографія, а не мемуари, тому що колишній в'язень Захар Трубаков описує не просто історичний контекст, а крихкий досвід людини перед жорстокістю Історії.

У центрі оповідання не Бабин Яр, а авторське «Я», пошматоване, надірване Бабиним Яром. І розповідь свою Трубаков починає не вереснем 1941 року, коли німці входять у Київ, а описом свого дитинства, юності, шлюбного життя... Це особистісна і досить саморефлексивна книжка. І названо її «Таємницею» не тільки тому, що команда 1005, знищивши трупи, повинна була перетворити на таємницю сам Бабин Яр, а й тому, що всі ці роки Таємниця про пережите в землянках Яру продовжувала

гнути і ламати життя автора. Його книжка – це запізнiла сповiдь, сумна і болюча. Всi подiї Сирецького табору: страти, шибеницi, трупний запах, втеча – заломлюються крiзь призму свiдомостi і пам'ятi автора.

Оповiдач у цiй книзi постає з усiма своїми людськими слабкостями і негеройськими страхами. І все-таки, незважаючи на помiтне для читача бажання автора створити суто особисту розповiдь, у книжцi вiдчувається якесь, безумовно неусвiдомлене, «кодування страждання», його пом'якшений опис, нав'язанi советським стилем і новомовою. Страждання і «Я» витiснено советськими штампами. Стає очевидно, що Захару Трубакову бракує ані словесної палiтри, ані iнструментiв, щоб передати нове, породжене Катастрофою і вiйною, самовiдчуття людини. Для переказу жакливої смертi і нудотного виживання потрiбна iнша мова, не советська, створена для опису соцреалiстичного щасливого майбутнього, а понiвечена мова, словесний спазм Целана.

Росiйськiй та схiдноєвропейськiй культурi було не властиве написання автобiографiй. Автобiографiя була продуктом захiдного, iндивiдуалiстичного суспiльства. У 1930-х рр. ХХ столiття, пiсля проголошення методу соцреалiзму, автобiографiя, у своїй нормальнiй формi, стає найбiльш опальним жанром в ССРСР. Її вважатимуть буржуазним пережитком, котрий пiдкреслює iндивiдуалiзм і психоаналiтичнi копирсання в собі. Тоталiтаризм заборонив психоаналiз і заборонив говорити про «Я» як про окрему особистiсть. Автобiографiю замiняють обвинувальнi колективнi збори про виключення з партiї, а особистiсну, персональну iсторiю замiнить iсторiя загальна. І якщо ви уважно прочитаєте «Чорну Книгу», то помітите, що в нiй немає глибокої особистої iсторiї, вона постiйно скочується вiд катастрофи особистiсної до катастрофи iсторичної. Вiд свiдка, як у випадку Олени Бородянської в нарисi Озерова, залишається тiльки iм'я і скорочений переказ iсторiї його виживання. Вiдчайдушнi особистiснi свiдчення, свiдчення-волення, в яких можна почути зародки «словесного спазму», були вiд початку вiдкинутi авторами.

В архiвах Єврейського антифашистського комiтету зберiгається свiдчення Iди Белозовської. Вона не пiшла до Бабиного Яру, її сховав чоловiк, вiн був росiянином. У Бабиному Яру зникла вся її сiм'я: мама, батько, племiнники. Вона знала, що їх уб'ють, але не могла врятувати. Весь її п'ятисторiнковий текст – це вистражданий, плутаний переказ внутрiшньої боротьби, самозвинувачень і кошмарiв, постiйного бажання не жити – зникнути. Цей текст не увiйшов до «Чорної Книги». Ось лише кiлька цитат-уриwkiв:

«У мене було сильне бажання посипати голову – та й повністю всю себе – попелом, нічого не чути, перетворитися на пил. <...> Що мені робити? Навіщо мені жити? І чи маю я право жити в той час, як ті, хто були навколо мене, ті, хто були найбільше мені дорогі, померли жахливою, насильницькою смертю? <...> Мене поховали, я більше не існувала, я зникла з життя».

Советському свідкові було заборонено страждати, описувати переживання, пов'язані з тілесністю (біль, голод, холод), і піднімати ці, дуже типові для тих, хто пережив історичні катаклізми, проблеми. З погляду советської ідеології, переживання, які видавали негероїчну поведінку людини на війні, були нетиповими, ганебними, а тому – ретельно табуйованими. Смерть описувалася як жертва, хвороба – як випробування, тілесність або була відсутня, або ж тіло мироточило, як християнські мощі. Офіційний советський дискурс прагне вивести на авансцену позитивні характери, він вимагає представити винятково конструктивний меседж і якомога притлумити трагічний. Принципи і прагнення такого опису Катастрофи перебувають в абсолютній суперечності з суттю, з субстанцією свідчення, яке завжди спонтанне, імпульсивне, яке відображає руйнування і загибель «Я», описує втрату всього людського і жахливої смерті.

Західні свідчення, написані тими, хто вижив в Аушвіці, відрізняються особливим режимом оповіді. Той, що вижив, переходячи весь час у своїй розповіді від «Я» до «Ми», прагне розповісти все за всіх. У своєму тексті він говорить не тільки від свого імені, а й від імені тих, хто не повернувся, хто не вижив. В'язні таборів і гетто знали: хто-небудь повинен повернутися, щоб свідчити, щоб сказати «Ми» за тих, хто говорити вже не зможе. (Трагедія в трьох актах в'язня Аушвіцу, а потім письменниці, Шарлотти Дельбо так і називається «Хто передасть ці слова»). Але ті, що вижили в Бабиному Яру і ярах, зіткнулися з іншим «Ми» – величним, патріотичним, що його насаджували советська література і офіційний дискурс. Це героїчне «Ми» – переможці, нав'язане державою, заступило собою індивідуальні, ті, що мучилися питаннями і почуттям провини, голоси жертв.

У ССРСР «Ми», що вижили, і зниклих в ярах не може пробитися крізь офіційне бачення історії, воно оголошене «нецікавим для майбутнього». Заборонене особистісне свідчення, конфіскація права на індивідуальний трагічний голос не дозволили в ССРСР перетворенню того, хто вижив, на Свідка і Свідка на Письменника. «Ми», яке щиро бажало свідчити і яке могло б зародитися, адже воно явно прочитується в текстах, відправ-

лених Еренбургу і авторам «Чорної Книги», було розчавлене пропагандою і советським епосом. Ці тексти не читалися і не використовувалися. Протягом десятиліть хворобливі голоси, що розповідали через своє «Я» про страшну смерть, яка спіткала «Ми», залишалися похованими в архівах. У советському суспільстві сталася ампутація ролі свідка. І мені здається, що саме своєю несоветською розповіддю, своєю «сповідальністю» і тілесністю (Кузнецов, поряд з Василем Аксьоновим, був зачинателем «сповідальної» прози) роман Кузнецова підкорив советського читача. Адже цензору, що вибілював уривки про колабораціонізм, Голодомор і Великий терор, було не під силу викреслити з роману розчавлене історією «Я».

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., разом з Перебудовою та епохою Гласності, СРСР переживає пробудження історичної свідомості і входить нарешті в еру свідка. Суспільство активно виступає проти ідеології і за демістифікацію історії. Виявляється, що нічого не забуто, і свідчення як персональний документ аж тепер віднаходить свою справжню цінність. Для появи свідчення, яке розповідає про крах «Я» перед історією, був необхідним крах СРСР.

Література

- Анатолий Кузнецов. *Бабий Яр. Роман-документ*. – Запорожье: СП «Интербук», 1991. – 376 с.
- Анатолий Кузнецов. *На «Свободе». Беседы у микрофона 1972–1979*. – М.: «Астрель», «Corpus». – 2011. – 640 с.
- Борис Забарко (сост). *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы*. Книга 1. – Киев: «Дух і Літера», 2008. – 622 с.
- Захар Трубаков. *Тайна Бабьего Яра*. – Б. м.: Издательство «Кругозор», 1997. – 184 с. [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://amkob113.ru/bkv/>]
- Annie Epelboin, Assia Kovriguina. *Littérature des ravins [Література ярів]*. – Laffont, Paris. – 2013. – 294 p.
- Annette Wieviorka. *Déportation et génocide, Entre la mémoire et l'oubli [Депортація та геноцид, між пам'яттю і забуттям]*. – Hachette, «Pluriel». – Paris, 1995. – 506 p.
- Elie Wiesel. *The Jews of Silence. Personal Report on Soviet Jewry [Євреї Мовчання]*. – Holt, Rinehart and Winston, New York, 1987. – 116 p.
- Ilya Ehrenburg, Vasily Grossman (ed.). *The Complete Black Book of Russian Jewry [Повна Чорна Книга російського єврейства]*, tr. by David Patterson, Transaction Publishers. – New Brunswick (USA), London (UK), 2003. – 579 p.
- Jacob Apenszlak (ed.). *The Black Book of Polish Jewry. An Account of the Martyrdom of Polish Jewry Under the Nazi Occupation [Чорна Книга польського єврейства]*. – American Federation For Polish Jews, 1943. – 343 p.
- Joshua Rubenstein, Ilya Altman (ed.). *The Unknown Black Book [Невідома Чорна Книга]*. – Indiana University Press, 2008, 446 p.
- Matatias Carp, Cartea Neagra. *Holocaust in Romania, Facts and documents on the annihilation of Romania's Jews 1940–1944 [Чорна Книга, Голокост у Румунії]*, translated by Sean Murphy, Safety Harbor, FL: Simon Publications, 2001. – 235 p.

З російської переклав Владислав Гриневич

РОЗДІЛ 7

БАБИН ЯР В УСНІЙ ІСТОРІЇ

Гелінада Грінченко

*Я не історик, але я народився та зростав у Києві
і ще застав людей, що пережили окупацію.*

*Так ось, одна бабуня говорила мені,
що в Бабиному Яру розстріляли не тільки євреїв –
там є і росіяни, й українці – хто завгодно,
та тільки євреїв розстріляли за те, що вони євреї.*

У цьому і є суть Голокосту.

*Між іншим, ця бабуня теж не була істориком
і не мала документів на підтвердження своїх слів,
просто вона бачила це на власні очі, і я їй вірю. Ото й усе.*

З дописів у соціальній мережі Facebook

Серед документів, що зберігають свідчення про Бабин Яр як місце масової трагедії часів Другої світової війни, особливу вагу мають усні історії, тобто записані на аудіо- чи відеоплівку оповіді тих, хто пережив Бабин Яр чи був свідком тих поголовних страт. Масового характеру запис усних історій цих людей набув одразу після розпаду Советського Союзу, за часів існування якого масове збирання свідчень про цю трагедію був неможливим. Адже усна історія як метод історичного дослідження передбачає щире, відверте та чесне спілкування дослідника та свідка події, а головною метою цього дослідження стає власний досвід, приватні спогади та суб'єктивне ставлення свідка до пережитого. За нав'язаного, «ідеологічно вивіреного» та з цієї причини

однобокого розуміння воєнних подій, що їх пропонувалося за советських часів, приватний спогад неминуче підлягав підлаштуванню під загальноприйнятну версію, а невідповідність індивідуальної точки зору «офіційній» унеможливлювала подальше оприлюднення індивідуальної.

Проте саме суб'єктивність приватного спогаду, власна думка людини та її особиста оцінка подій, які вона пережила, відрізняє усні історії від «класичних» паперових документів. До цього слід додати також те, що усні історії зазвичай записуються за певний, іноді доволі значний, проміжок часу від пережитої події. Цей проміжок часу не тільки потьмарює одні та не дає позбутися інших згадок, він насичує спогади отриманим упродовж життя досвідом, поєднує власні знання людини з тими, що їх пропонують засоби масової інформації, література, кінематограф тощо. Завдяки цьому, вважають сучасні дослідники – усні історики, оповіді свідків можуть мало додавати до вивчення фактологічного боку досліджуваної події, але вони пропонують дещо інше – суб'єктивну значущість цієї події для оповідача, унікальні емоції та переживання людини, яка прожила життя в історії.

Оповідачі історій, що їх записували після розпаду СРСР, по-різному пережили трагедію Бабиного Яру. У колекціях різних дослідницьких установ зберігаються інтерв'ю з євреями, яким пощастило уникнути страти буквально останньої миті, а також із тими, хто, вже пішовши до Яру, за якихось причин не дійшов, загубив дорогою рідних та повернувся додому. Є записи інтерв'ю з євреями, котрі не були на момент розстрілу в Києві, але втратили в цій трагедії своїх рідних та близьких людей. Колекції містять також багато усних історій мешканців Києва неєвреїв, котрі знали про масову страту безпосередньо, адже вона торкнулася їхніх друзів та сусідів. Є інтерв'ю з тими, хто, ризикуючи власним життям, упродовж нацистської окупації врятовував та переховував євреїв. Цих людей пізніше назвуть Праведники народів світу та Праведники Бабиного Яру. Нарешті, є оповіді киян, які переказують події 29–30 вересня не з власного досвіду, а здебільшого з чуток, відтворюючи їх уже на рівні переповіданих свідчень, у реєстрі вже не особистої, а колективної пам'яті.

Здебільшого усні історії містять відмінні у змістовому плані свідчення про трагедію Бабиного Яру. Як буде показано далі, свідки по-різному згадують передвоєнні часи та свою поінформованість щодо переслідування євреїв у Європі, неоднаково відтворюють текст наказу, який передував трагічним подіям 29–30 вересня 1941 року, та надають несхожі

свідчення про ходу людей до Бабиного Яру. При збереженні загальної фактологічної канви оповіді тих, хто врятувався з Бабиного Яру, ці історії також несхожі між собою. Але саме ця несхожість і є головною цінністю записаних історій, адже містить унікальність особистого осмислення, неповторність приватного спостереження та суб'єктивної оцінки, які, у своїй сукупності, уможливають розуміння перебігу конкретної події та загального історичного явища з перспективи пам'яті та почуттів їх безпосередніх учасників та свідків.

У цьому нарисі буде висвітлено два окремі сюжети – згадки про доведення життя та початок війни, а також спогади про конкретні два дні 29 та 30 вересня, якими вони звучать в усних історіях тих, кому пощастило повернутися з Бабиного Яру. Ми свідомо наводитимемо багато цитат, адже усні історія – це насамперед значення і змісти, які належать тому, хто говорить: свідку, учаснику, спостерігачу чи сучаснику певної події.

«Чи пам'ятаєте, як почалася війна?»: перші бомби, перші німці...

Питання початку війни та згодом перших зустрічей із німцями трапляється також майже в кожному інтерв'ю. Після символічного «двадцять второго юня ровно в четыре часа...» оповідачі пригадують, що особисто вони робили та що відчували. Майже всі дізналися про початок війни вже зранку чи вдень, ті, хто чув вибухи, кажуть, що вважали їх за маневри чи навчальні тренування. Хтось пізно вночі повернувся з театру чи прогулянки і на ранок ще міцно спав, хтось збирався на відкриття центрального стадіону і про початок війни дізнався через скасування цього заходу, хтось почув страшну новину у трамваї, виїхавши у справах до міста, хтось уже бачив перших поранених, а хтось загалом упродовж певного часу не розумів, що відбувається.

Безпосереднє відчуття війни з'явилося у багатьох оповідачів із оголошенням загальної мобілізації та евакуації, що розпочалася згодом. Вони згадують про великий вплив, який справляв на свідомість громадян пропагандистський лозунг, повторюваний рефреном: «Київ був, є і буде радянським», завдяки чому люди не панікували та залишалися в місті. Тим сильнішим були здивування та страх, коли стало зрозумілим, що радянські частини залишають Київ.

Багатьом із оповідачів прихід німців до Києва запам'ятався пов'язаним із днем безвладдя і повальним, «безпардонним», за словами Сергія Іванова, грабунком крамниць:

«як тільки постало питання про те, що німці підходять до Києва та Київ можуть здати, почали грабувати крамниці. Грабунок безпardonний. Ми, хлопчаки, були ще до цього не готові. А дорослі, дядьки й тітки, грабували. У нас за мостом величезний універмаг був. І ми просто ходили дивитись, як тягли звідти все, що можна було витягти. Не тільки речі, а й меблі. З усіх гастрономів, лавки, прилавки, люди несли все. Це просто перед тим, як зайшли німці. Дуже закарбувалась ця картина». «Грабували Центральний універмаг так, що страшно було дивитись, вікна й вітрини трошили та все тягли звідти, люди між собою билися, виривали одне в одного якісь речі, ганчір'я», –

доповнює цю картину Віктор Березін. Костянтин Мірошник, зокрема, присвячує цим подіям доволі великий епізод:

«Червона армія пішла. Німецькі війська не знаю де. В Києві почався погром, розгром крамниць, тому що влади нема <...>. Почався всенародний розгром, погром в центрі міста крамниць, усяких різних універмагів. Ну, як побіг туди, я побачив, як люди те все тягли, хапали. Це страшно було. Жах просто. Ну, я теж заслизнув до Центрального універмагу міста. Усі щось брали, вивозили тачками й візками, тягли просто руками. Але мені дісталися дві взуттєві щітки, які я ще десь вхопив, вибіг назовні, напроти гастроном. Я думаю: “І звідти тягни!”, а їжа – це все-таки дуже важливо. Я забіг до гастроному, де вже все порозгрібали, розтягли, я консерву знайшов та кинув до наплічника. Так і повернувся додому. У місті настала ніч. Вранці прокинувся, і як завжди там поїв, і вилетів на вулицю дізнатись – а що ж зараз? Зустрічає мене на вулиці сусіда й каже: “Ти шо тут ходиш? Німці на Хрещатику!” – “Як німці? Ну не було ж бою, ну там атаки не було, нічого ж не було!” – “Ну от піди поглянь”. Я наблизився до центру, і там від Золотих воріт вулиця йде круто й спускається до Хрещатики, і здалеку я ще бачив – ідуть якісь колони, марширують <...>. Народ стояв на тротуарах, обабіч. А по центру, таким вільним кроком, прекрасно вдягнені, помпезно. Ну, не те щоб помпезно, але в будь-якому разі це йшла армія. З автоматами. Там офіцери були й верхи деякі, і в машинах. Це був парад військ у дуже добрій формі. Ситі, чисті, голені, увійшли до Києва. Різний настрій був у людей. Я так, споглядав. Були такі, що дуже з того раділи. І офіцери деякі, німецькі, були верхи, не тільки в машинах, тому дівчата, жінки, чоловіки кидали їм квіти, які принесли з собою туди. Німців зустрічали захоплено. Але бачив я і дуже похмурих людей. Місцевих. Вони так непривітно позирали на все це <...>».

Після опису входу німців до Києва оповіді багатьох свідків стають щільними, начебто стисненими в часі, у них часто побіжно та без подробиць оповідається про перші спроби влаштування підкупаційного життя, про підлив Хрещатика та чутки, що це зробили євреї та комуністи (в одному з інтерв'ю лунає думка, що євреїв згодом звинуватили не в підривах Хрещатика, а в тому, що усі шланги, що мали подавали воду з Дніпра для гасіння пожежі, виявилися пошкодженими). Власне, цей епізод з вибухами Хрещатика та звинуваченнями на адресу євреїв слугує прологом до спогадів про трагедію Бабиного Яру, що їх оповідачі найчастіше починають з відомого наказу щодо збору всіх євреїв міста у понеділок 29 вересня о 8 ранку.

«Наказ є, треба виконувати. Треба збиратися»: дорогою до Бабиного Яру

Оповідачі відтворюють текст цього наказу по-різному, інколи з буквальною точністю, подекуди з помилками, а іноді з повною невідповідністю щодо дати, місця та мети збору. Реакції на появу наказу також були неоднаковими, Катерина Коваленко, наприклад, одразу говорить про погане передчуття:

«Усім жидам з'явитися з речами й з'явитися за наказом туди й туди.
А вулиця страшна, відчуття погрому якогось», –

дехто з оповідачів ще молодого на час наказу віку пригадує це оголошення, переповідаючи досвід інших членів родини, як, приміром, Віра Луканіна, котра розповідає про матір:

«І ось одного дня мама йшла, і побачила оголошення, у якому сказано, що всі жиди міста Києва, узавши дорогі речі, мають з'явитися о 9-й годині на розі Мельникова. Мама хотіла зірвати це оголошення, але її хтось схопив і сказав: “Ви що, хочете до Гестапо?” І мама пішла. Прийшовши додому, все оповіла нам. Ми хотіли чимось зарадити».

Особистою тривогою пронизано спогад Валентини Березльової, на початок окупації вже дорослої людини, яка всі роки життя «під німцями» ховала у власній квартирі свого майбутнього чоловіка (вони одружилися лише 1974 р., оповідачка говорить, що забобони щодо пережитого не давали їй можливості погодитися на офіційне одруження):

«Я пішла ввечері набирати води на Володимирську вулицю і прочитала плакат синього кольору, такий, як раніше обертали головки цукру.

Там було написано: “Всі жиди, які мешкають в Києві та його околицях, повинні з’явитися з цінними та теплими речами о сьомій годині на жидовському кладовищі”. Я вже не пам’ятаю, як я увійшла додому й одразу розказала все чоловікові <...>. Це було, зараз скажу вам, це було десь числа 28-го, 29-го був Судний день, і 29-го мали всі піти. Написали менше ніж за добу це блискуче, звіряче оголошення».

29 вересня від самого ранку на вказаній в оголошенні вулиці почали сходитися люди. То були євреї, які йшли цілими родинами, були також українці та росіяни, які допомагали нести речі чи вести тих, хто потребував допомоги. Ті зі свідків, хто бачив процесію євреїв 29 серпня, переважно описують її із наголошуванням на незнанні та нерозумінні людьми того, куди вони йдуть і що має відбутися згодом. Збоку все виглядало як масове переселення, адже

«тут їде жінка, запряжена у візок, такий візок двоколісний. Молода жінка, поруч із нею йде мала дитина, тримаючися за руку, з другого боку немолода жінка. А на цьому візку сидить старий, там якісь речі вузлом зв’язані, і що мені впало в око, – це віник! Вони везли з собою віник, значить, люди точно вважали, що їх кудись будуть вивозити. І такий-от домашній “скарб” вони з собою везли, і так ми дійшли до Гоголівської, і з кожного провулка, з кожної вулиці люди поступово вливаються до цього натовпу» (оповідь Зої Попової).

Деякі оповідачі посилаються на розмови чи то всередині власної, чи сусідської єврейської родини напередодні 29 вересня, з яких видно, що євреї Києва сумновідомий наказ про «всіх жидів міста» теж розуміли здебільшого в контексті подальшого переселення.

«Наказ є, треба виконувати. Треба збиратися», – переповідає слова свого діда Костянтин Мірошник, після чого той дав команду бабці й тітці збирати речі. Люди справді намагалися взяти з собою все, що в них було цінного – від коштовностей та сімейних сервізів до двох нарядних суконь, які мати пошила доньці незадовго до цього і на дорогу надягла на неї обидві відразу, зверху – ще одну стару, адже думала на новому місці щось на них виміняти. Про це у своєму інтерв’ю згадує Віра Луканіна, а далі переповідає зворушливу історію про подружжя Чудновських, Олену і Марка, недавно одружених українки та єврея, які чекали на дитину, разом пішли до Бабиного Яру і разом там загинули: «Моя мама пішла до своєї небоги Лялі, вчительки української мови. Вона пішла до неї, у неї чоловік Мара, вони разом закінчили

педінститут. Він був схожий на Пушкіна. Ляля була при надії. З ними жила мати, Ганна Олександрівна, і Таня. Таня казала: “Не йди, Лялю, не йди! І, Маро, не йди! Я вас повезу до села в Макарівський район. Вас заховають. Ходімо!” Мара казав: “Ну, Лялю, нікуди ми не підемо! Нас ніхто не візьме! Невже німці такі варвари? Я вчений, я філолог. Подивися, скільки в мене книжок! Невже я все це покину?” Це ще було до Бабиного Яру. Але він уже зрозумів, що нема чого про це говорити, і вони просто почали збиратися. Ганна Олександрівна каже Лялі лишитися, бо вона не єврейка, але Ляля не могла покинути свого чоловіка, тому й іде. І Таня, І Мара, і Ляля пішли до Бабиного Яру <...>. Ляля пішла з ними, вони зустріли своїх друзів. Там був адвокат, загалом уся молодь. Вони йшли й жартували. Людям важко було повірити, що інші люди здатні на таке звірство... Лялю відштовхнув німець, сказав: “Теть, росіянку!” Вона йому відповіла щось на івриті, і він її пропустив. Більше ми їх не бачили»*.

Згадками про молодих людей, які за всіма законами природи й світобудови мали б жити та продовжувати свій рід, ділиться і Неллі Баянова, у пам’яті якої назавжди закарбувався цей жахний екзистенційний дисонанс квітучої молодості та неминучої наглої смерті:

«Я вам маю сказати, що всі йшли, старі, діти, але мені на все життя чомусь лишилася в пам’яті одна пара, дуже молода дівчина надзвичайної вроди та парубок. Вони, очевидно, недавно побралися, або це були брат і сестра, і вони везли поперед себе візочок. От їхні обличчя я впізнала б і зараз, вони вразили мене надзвичайно».

Але попри ці випадки передчуттів та відмов, люди, які прийшли проводити своїх єврейських друзів, чи ті, що просто спостерігали за процесією, здебільшого були впевнені у переселенні та між собою обговорювали, куди саме відбуватиметься цей переїзд. В усних історіях, що ми аналізували, серед конкретних місць лунала головним чином Палестина (деякі оповідачі говорять: «Ізраїль») та Росія (тут звучить формулювання: «до Сталіна»). Цікаво, що на питання інтерв’юєра до Зої Попової

«Це ви так міркуєте зараз? Ви від когось це чули?» – у відповідь пролунало: «Ні, це ми вже поміж себе гадали, одразу відкидали, тому що

* Цю історію було опубліковано в газеті «Єврейські вісті» №№ 17–18 (253–254) у вересні 2002 року. Авторка – Ніна Криворучко; Олена Чудновська була рідною сестрою її прабабки по матері. [Електронний ресурс – Режим доступу: <http://2queens.ru/Articles/Besedkadlya-Romantikov-Zapiski-romantika/Mark-i-Elena-ili-Pravda-o-vernosti.aspx?ID=62>]

теплі речі, нащо в Палестині теплі речі, значить, їх виряджатимуть до Росії».

Були припущення про гетто й певні абстрактні місця, де євреїв (тут свідки посилаються на відому німецьку практичність) змушуватимуть працювати.

Свідки процесії згадують, що бачили багато людей, що проводжали, українців та росіян, які, не здогадуючись про кінцеву мету цього маршу, прийшли допомогти з речами чи просто попрощатися в дорозі. У натовпі були, за свідченнями оповідачів, переважно жінки з дітьми та старі. Часто це були старші люди, що з різних причин не поїхали з родинами в евакуацію, а залишилися в Києві. Костянтин Мірошник згадує з цього приводу: «Кожен, хто від'їздив, просив, молив дідуся, бабусю, тітку Рохл: "Їдьмо з нами!" І дідусь відмовлявся. По-перше, він казав: "Ви всі їдете, ми лишаємося, і будемо доглядати за вашими квартирами, вашим майном". По-друге, він казав: "Куди ви мене повезете, як я погоджуся? Куди я поїду? А от там, куди ви мене привезете, буде синагога? Невідомо. Ні, ви їдьте, а я лишатимусь..."»

Проте жахлива доля могла спіткати цих старих уже дорогою до Бабиного Яру. Валентина Березльова наводить у зв'язку з цим страшну згадку про сусідку, стареньку єврейку Бусель, яка попросила оповідачку допомогти їй рушити з речами вранці 29 вересня:

«У той момент стукає до мене Бусель, каже: "Валю, ви мене обіцяли проводити". Я кажу: "Так". Я з нею вийшла, вона взяла маленький вузлик речей, усі речі лишила у себе в квартирі. Куди ж вона піде, стара бабця, якій було 78 чи 79 років? Я дійшла з нею до гастроному, ви його знаєте, цей "Будинок Морозова", його знають усі кияни, на розі вулиць Володимирської та другої вулиці, я забула. І вона зомліла, ішов кремезний німець, із ним ще якась дама бачила всю цю історію, як рухаються всі ці нещасні, змучені, понівечені люди. Він виймає пістолет і при мені її вбиває. Можете собі уявити, що я бачила? Я бачила це на власні очі!» І далі промовляє страшні слова, що відкривають жахливу сутність трагедії, яка відбудеться кількома годинами потому: «Її не стало вмить, і це дуже добре, що так було, тому що, якби вона пішла на Бабин Яр, там же не стріляли і не вбивали, там засипали землею поранених, там же ця земля рухалась від крові і від усього. Вони ж не всі були вбиті, їх же не всіх могли вбити, там стояв кулемет, вони могли й усіх убити. Так що це дуже добре, що її так убили. Я потім по-

думала, може, це Бог її врятував, одразу пострілом ось цим від усіх її страждань <...>».

«Якщо я вам скажу, про що я тоді подумала <...>. Я зрозуміла, що йду на смерть. І я подумала: в мене ніколи вже не будуть боліти зуби <...>»: 29 вересня в усній історії Гені Баташової.

Серед усіх усних історій про Бабин Яр запис інтерв'ю з Генею Баташовою є одним із найдовших – вісім частин по одній годині. Цей запис було зроблено 30 квітня 1992 р. в рамках Ізраїльського документально-го проекту та передано до архіву Вашингтонського музею Голокосту в лютому 1995 р. Свою історію Геня Баташова починає з років дитинства та життя з батьками, малим братиком Гришею та сестрою-близнючкою Лізою, згадує про голод 1933 р., школу та кілька історій, пов'язаних з її сестрою, адже їх часто плутали. Дуже скоро оповідачка переходить до днів початку війни і основну частину свого інтерв'ю присвячує відтворенню подій 29 вересня, свого врятування з Бабиного Яру разом із сусідською дівчинкою Манею Пальті, переховуванню в сусідів та втечі з Києва на схід. Наприкінці інтерв'ю Г. Баташова розповідає про своє повернення до Києва, повоєнне життя, двох чоловіків та свій переїзд до Ізраїлю.

Свою оповідь про Бабин Яр Геня Баташова починає з сюжету про сусіду Миколу Сороку* – «дядю Колю», який через кілька днів після приходу німців до Києва зізнався Гениній матері, що він є членом підпільної організації, а в переддень 29 вересня попередив їхню родину, щоб завтра вони самі не йшли, а дочекалися його, бо він має перевірити, чи нема там небезпеки. Забігаючи наперед, зауважимо, що саме він, намагаючись урятувати дівчат від переслідування, буде відправляти Геню і Маню з Києва після їхнього повернення 29-го ввечері додому та пояснювати їм маршрут, яким йти.

Геня доволі довго розповідає про вечір напередодні 29 вересня, згадує, що її мати постійно плакала, повторюючи дітям: «Я вас не вберегла», – сусіди приносили якусь їжу в дорогу та намагалися заспокоїти, а ближче до ночі забрали її та сестру до себе ночувати.

«І мене все життя мучить, і я не можу пробачити собі, що я тоді пішла, – каже оповідачка. – Ну, можливо, тому, що не вірила я в те, що може такий жах статися, що це буде остання ніч нашого життя разом. Може, я цього не розуміла? Але все одно я завжди себе все життя кар-

* Сорока Микола Арсенійович, 1899, м. Київ, столяр хлібозаводу № 3. Підпільник, організатор звільнення полонених. Загинув у гестапо 6.01.1943.

таю, що вчинила дуже погано. Я досі не знаю, якою була остання ніч моєї мами. Це мучить мене все життя».

На ранок 29 вересня мати Гені зі своїми трьома дітьми та мати Мані Пальті зі своїми трьома сиділи вдома та чекали на «дядю Колю». Мами почали хвилюватися, адже час уже перевалив далеко за 8-му годину ранку, – веде далі Геня Баташова, – і вони вирішили йти самі – чотири людини з родини Баташових і чотири з родини Пальті*. Вони рушили Тургеневською вулицею, а потім вийшли на Артема, де, за словами Баташової, було вже дуже багато народу. Їхня невеличка процесія зупинилася біля Лук'янівського базару та сіла перепочити, там їх наздогнав Микола Сорока, який знов просив не йти та почекати від нього звістки. Але матері почали нервувати і вирішили рушити далі разом з усіма. У цій сцені відпочинку привертає увагу така деталь: Геня каже, що поки вони там сиділи, прибігали якісь люди та говорили, що перший ешелон уже відправили. У відповідь на цю звістку сестра Ліза почала перевіряти свої речі і страшенно засмутилася, що забула вдома сіль, бо як же в дорогу – і без солі...

Після вулиці Пугачова, продовжує Геня Яківна, вона вже не бачила підводи, люди йшли пішки. Наприкінці цієї вулиці вона побачила ого-ржу.

«Чому ми там, за Пугачова, не чули пострілів? – питає сама себе оповідачка. – От я не можу зрозуміти <...>, мені здається, що ми повинні були чути постріли. Але ми ще їх не чули. Ну, вони, очевидно, все так розраховували, тому що люди, якби почули <...>. І ми пройшли коротку відстань після Пугачова, і там стояли обабіч протитанкові їжаки. З одного й з другого боку, а посередині був прохід. До цього проходу ходити ми могли. До цього, до цих протитанкових їжаків ми могли пересуватися ще. Ми могли повернутися. І біля самих цих протитанкових їжаків уже валялося багато речей. Там далі не було ще, але ось саме уже перед цим люди вже кидали такі важкі носильні речі. І я пам'ятаю такий епізод. Якийсь росіянин прийшов туди й вибирав собі одяг. Він підбирав одну річ – дивився, клав, дивився. Щось він собі тут підкидав. Це було огидно. І якийсь із натовпу єврей, чоловік, підійшов до нього. Між ними виник конфлікт. Він його вдарив. Але ми йшли далі. Там щось почалося, чим це завершилось, я не знаю».

* Обидва чоловіки – батько Гені та батько Мані – були мобілізовані на фронт. Обидві матері (Рахиль Баташова та Гіта Пальті) рушили до Бабиного Яру кожна з трьома дітьми: Геня, Ліза та Гриша Баташови, Маня, Абрам і Поля Пальті.

Біля цього проходу, розповідає далі Г. Баташова, уже стояла охорона і назад нікого не пускала. Трохи далі, уже на вході до проходу, оповідачка побачила мішки, в які, за її словами, треба було кидати документи, гроші й цінності. Вони кинули документи та якісь гроші, цінностей у їхньої родини з собою не було. І ступили на дорогу, понад якою рівномірно росли дерева. Саме тут, на цій дорозі, вони почули постріли і все зрозуміли...

В усній історії Гені Баташової ця дорога згадується як ворота пекла, невідворотне місце остаточного досягнення жахливої долі, що чекала на людей. За її словами, на цій дорозі були і поліцаї, і німці, але говорить вона переважно про німців:

«А тут були німці. І вони стояли з собаками, з автоматами і з палицями. І тут вони вже не церемонилися. Вони нас гнали, як худобу. Я завжди вживаю це слово, тому що іншого і не скажеш. Вони нас гнали, тих, хто ішов, – як слід, палицями. І якщо люди зупинялися, вони і собак пускали <...>. Мама дуже плакала. Вона так плакала, я заклала. Я пам'ятаю, мама і Ліза плакали, а я і Гриша ні. Я просто заклала. Якщо я вам скажу, про що я тоді подумала <...>. Я зрозуміла, що йду на смерть. І я подумала: у мене більше ніколи не болітимуть зуби. Я дуже мучилася <...> у мене часто боліли зуби. Це було єдине, чим я могла собі зарадити. Мама, плачучи, увесь час от якось намагалася <...>. Ось, так ось, я пам'ятаю її руки – вона увесь час нас намагалася <...>, щоб собою заступити. Увесь час <...>. Вона так ридала всю дорогу, так ридала. А потім <...> ця дорога була невелика. На цій дорозі люди вже рвали на собі волосся. І такий крик лунав!»

Ця дорога виводила людей на майданчик, розміром, за словами Гені Яківни, приблизно 250 на 150 метрів. І цей майданчик, підкреслює вона, уже був Бабин Яр. У кінці площадки були, як вона каже, гірки зі штучними проходами, за якими – «смерть, там уже стріляли, там кулемети строчили безперервно». На цьому майданчику стояв суцільний крик, люди металися, голосили, намагалися уникнути ударів та захиститися від собак. Саме в цьому фрагменті усної історії оповідачка наголошує на тому, що опір тут уже був неможливий. І це єдине місце в інтерв'ю, де Геня Яківна відхиляється від суто оповіді і робить емоційну заяву на захист тих смертельно переляканих, розгублених людей, які нічого не могли збагнути й не чинили опору, бо не мали жодної можливості це робити:

«Ось часто мені ставлять питання: “Як це так, що люди не чинили опору?” Ви знаєте, я вже прожила скільки, вже виповнилося 50 років піс-

ля Бабиного Яру, і я з цим питанням стикаюся буквально все життя. Перше, оце ось провокація, говорили, що вже ешелони вирушають, і люди ходили, спеціальні люди. Друге, знали, що там дійсно є залізнична колія. А коли люди зайшли вже в ці проходи, вони вже були в лещатах, вони вже були з усіх боків оточені. І вже було небезпечним <...> особливо вже, коли вийшли на цю дорогу з деревами, так навіть був небезпечним поворот голови. Тут не той рух – і в тебе може куля влучити або собака чи палиця обрушиться.

Ви знаєте, я почуваюся відповідальною перед тими, хто загинув, щоб їх у тому не звинувачували, що вони не чинили опору. Вони абсолютно не мали змоги чинити опору. І ви знаєте, мені це хочеться крикнути на весь світ. Вони не могли, їх надурили, а коли вони вже зрозуміли, то у них не було можливості навіть повернути голови. Оце моя відповідь. Особливо тут, в Ізраїлі, я навіть була в Єрусалимі на вшануванні 50-ліття, і я про це теж сказала. Тому що я хочу їх захистити. Я схиляюся перед пам'яттю не лише своїх близьких, я схиляюся перед пам'яттю всіх, хто там загинув. І я хочу, щоб люди це розуміли і щоб нікому не спало на думку сказати, щоб тінь навіть не лягла на пам'ять цих людей. Тому що вони не винні, вони не мали можливості чинити опір. Та зрештою, хто там був? Хто міг там чинити опір? Там що, молоді чоловіки були? Там були діти, старі, літні люди. Основна маса була на фронті, там були німці».

Після цих слів оповідачка знов повертається до опису того майданчика, що передував місцю розстрілу, знов і знов повторює про крики та побиття людей, говорить, що німці зривали з людей одяг та безперервно гнали їх у напрямку проходів. Геня з родиною разом вийшли на цей майданчик, але раптом вона побачила на землі малу закутану дитинку, яка голосно кричала.

«Напевно, мати кинула, не змогла йти з малечою в прохід. Дитинка так кричала, так кричала, я повернулася до неї, і тут підійшов німець чи поліцей і дубинкою розтрощив голівку цьому маляті. Я коли це побачила, мене охопив такий жах, і я зомліла», –

продовжує Баташова. Скільки вона пробула без свідомості, пригадати оповідачка не може, а коли прийшла до тями, її рідних поруч уже не було.

«Я була в такому розпачі, що мала померти одна, без них», –

наголошує оповідачка, що кинулася бігати майданчиком і шукати своїх рідних. Її били, її підганяли, але вона була в'юнка та випручувалася.

Раптом Геня побачила маму й Гришу, Гриша підбіг до поліцая, повис у нього на руці та став благати:

«Дядю, врятуйте мене, я нічого поганого не зробив!»

Поліцай висмикував руки, і тут на цих руках повисла вже Геня, і теж молила про спасіння. Але поліцай відштовхнув їх, ударив Гришу, вдарив Геню, та знову зомліла, а коли прийшла до пам'яті, рідних знову нікого поруч не було. Вона знову почала бігати майданчиком і раптом побачила свою сусідку, з якою родинами вирушали до Бабиного Яру. Це була Маня Пальті, вже роздягнута, теж сама, без рідних. Маня була блондинкою та дуже гарною на вроду, каже Баташова, сама ж оповідачка мала руське волосся та теж, за її словами, не була схожа на єврейку. Саме це й підштовхнуло дівчат до вчинку, який дивом врятував їм життя: вони вирішили підійти до поліцая та сказати йому, що вони росіянки, що вони проводжали євреїв та зайшли в ці проходи випадково, тільки з інтересу. Перший поліцай їх прогнав зі словами:

«Бачу, що не жидівки, але якщо прийшли, то залишайтеся», – проте другий поліцай раптом сказав: «Добре, я вам спробую допомогти».

Геня згадує, що вони не повірили своєму щастю, та й загалом про цей дивовижний порятунок вона говорить, начебто це все було не з нею, вона нібито розповідає не свою, а чужу історію, настільки це все було малоімовірним. Поліцай відвів дівчат до німців, які стояли біля легковика, почав ламаною німецькою пояснювати, що дівчата сестри. Раптом один з німців запитав їхні прізвища, Геня відповіла, що вона Баташова, а Маня чомусь назвалася прізвищем іншої жінки, Уляни Чернецької, яка мешкала з ними в одному дворі. Німець, продовжує Г. Баташова, почав лаятися і кричати, що вони не сестри, що вони брешуть, але Геня миттєво зорієнтувалася і сказала, що вони двоюрідні. Потім їх спитали про адресу проживання і наказали йти до машини.

«<...> він з землі підняв якийсь мішечок і на Маню накинув, цигейкову таку курточку, коричневу. Він із землі підбирає мішечок копійчок. Колись діти до війни збирали копійчки, на ці копійчки давали маленькі патефончики. Він мені дав ці копійчки, і у мене руки обпеклися, бо я розуміла, що цю дитину могли вже розстріляти. А в машині ззаду віконце, я повернула голову і раптом у проході побачила всіх своїх близьких. І Гриша був разом із мамою. І я досі пам'ятаю, як мама сто-

яла. Вона не дивилася туди, де була смерть, вона дивилася і шукала мене. І коли я її побачила, я рвонулася вперед, ці копійчки у мене впали, вони розсипалися по машині і по землі. І цей німець мені показує на голову, як це я розсипала ці копійчки. Якби машина не рушила, я, напевно, вискочила б з машини. Але машина рушила. Я тільки дивилася, і ми затисли руки, він увесь час показував на мою голову».

Але на цьому страшний день 29 вересня не скінчився. Дівчат висадили з машини на розі вулиць Мельникова й Пугачова, і вони спочатку навіть не зрозуміли, що їх відпускають, несміло вийшли з машини, зупинилися й стояли у напівсвідомому стані. 17- та 13-річна дівчинки обидві не пам'ятають, як дісталися додому, вони не наважилися зайти у під'їзд, адже побачили біля нього багато народу, який обговорював події цього дня. Вони насмілилися лише постукати у напівпідвальні вікна родини Луцеевих, їхня донька Оля була близькою подругою Лізи Баташової. Вікно відчинилося, і Геня з Манею не зістрибнули, а буквально впали* на руки Олі та її матері Ганни Луцеевої**. Увечері до них прийшов «дядя Коля», який розпитував і заспокоював дівчат. Вони переночували у Луцеевих, а на ранок раптом почули, що німці надворі шукають дівчат Чернецьких. Цікаве пояснення цього розшукування дає сама Геня Яківна:

«У тому, що ми росіяни, вони в цьому не сумніваються. Але вони дуже часто росіян, яких вони рятували, які потрапляли в екстремальні ситуації, вони їх рятували для того, щоб в якихось ситуаціях використати. Їм такі люди потрібні були. І ось вони прийшли у двір, шукали дівчаток Чернецьких».

Ніхто дівчат не видав, а самі вони під час цих пошуків переховувалися в комірці. За якийсь час до них прийшов Микола Сорока і приніс довідки, що дівчата є ученицями ремісничого училища і звати їх Галина і Марія Ковальчук. Він сказав, що дівчатам треба йти з Києва, рухатися в бік Харкова та перейти лінію фронту. Їм дали на дорогу якийсь одяг, дуже мало грошей, каже Геня Яківна, рублів п'ятнадцять, і вирвану зі шкільного атласу мапу України, на якій М. Сорока накреслив, як йти.

«Між іншим, цей атлас в Олі є й зараз. Вона мені його показувала, я навіть один раз сказала їй:

* Г. Баташова підкреслює цю фразу як сказану Олею, і сама Ольга Рожченко (дів. – Луцеева) в інтерв'ю 1995 року теж наголошує на тому, що дівчата буквально впали їм на руки.

** За врятування та переховування Гені Баташової та Мані Пальті Ганну та Ольгу Луцеевих було визнано Праведниками народів світу та Праведниками Бабиного Яру.

“Олечко, подаруй мені його”. А вона мені сказала: “Ні, це буде для Зоєчки, – це для її дочки. – Коли нас уже не буде, це, – говорить, буде для Зоєчки”».

На цьому Геня Баташова завершує оповідь про події 29 вересня та свій виїзд із Києва, далі йде розлога й детальна історія про їхній рух до Харкова, потім далі на схід до Саратова, Ташкента, Барнаула, де вона мешкала до кінця війни. До Києва повернулася 1946 року, у 1990-х переїхала до Ізраїлю. Померла Геня Баташова 2002 року.

«Я не плакала від страху, я вила в цьому пеклі, то було справжнє пекло!»: 29 вересня в усній історії Марії Грінберг (Пальті)

Усну історію Марії Зусівни Грінберг, у дівочтві Пальті, було записано 2 серпня 1994 року в Києві та передано до архіву Вашингтонського музею Голокосту в березні 1995 р. Це інтерв'ю є набагато коротшим за усну історію Гені Баташової, та, на відміну від історії Гені Яківни, записане спочатку вдома у Марії Зусівни, а потім на вулиці біля місця, де жили їхні родини, біля будинку й усередині того будинку, де жила Оля Луцеева, та дорогою до самого Бабиного Яру. Тут буде наведено уривки з першого неперервного запису, що триває близько однієї години. Марії Грінберг говорити було дуже складно, вона часто переривала свою розповідь, щоб витерти сльози чи звернутися по допомогу до Ольги Луцеевої, яка теж була присутня під час запису інтерв'ю, проте у кадрі не з'являлася. М. Грінберг коротко розповідає спочатку про свою родину, про батька, який був дуже побожною людиною. Дуже скоро інтерв'юєр ставить питання про початок війни та чи не намагалася родина Пальті евакуюватися, і від цього моменту оповідачка починає говорити про війну та Бабин Яр.

У перші дні війни батька Мані мобілізували на фронт, і перед від'їздом він сказав матері, щоб вони їхали з Києва. Проте настрої серед євреїв були такі, наголошує оповідачка, що німців радше не боялися, аргументи тут були традиційні: у Першу світову німці в Україні були і нічого поганого стосовно євреїв не робили. Проте перед входженням німців до Києва в їхньому дворі залишилися тільки кілька єврейських родин, з-поміж них і сім'я Гені Баташової. Матері Мані і Гені, попри різницю у віці (Гіта Пальті була років на 10 молодша), дружили, і оповідачка говорить, що її мама постійно казала «їдьмо звідси», а Генина відповідала: «Треба почекати».

29 вересня їхні родини пішли у напрямку, вказаному в оголошенні. В усній історії М. Грінберг нема тих подробиць, які містить оповідь Гені

Баташової, вона дає більш загальну панорамну картину того, що відбувалося дорогою до Бабиного Яру та на тому місці, де їй вдалося врятуватися. На питання інтерв'юера, що думали люди, коли збиралися та йшли, вона відповідає, що всі вважали, що їх евакуюють, вивезуть за межі Києва, що ці чутки пускали самі німці, і їм вірили і самі євреї, і ті, хто прийшов їх проводжати. Далі в її оповіді практично одразу з'являється вулиця Мельникова, початок кладовища і розуміння того, що відбувається, адже вже було чути постріли.

«Люди навколо <...> деякі проводжали, які стояли дивилися, і вони теж вірили, що кудись євреїв вивезуть. А ось коли вже почали підходити до вулиці Мельникова, ближче до кладовища, там уже люди розуміли, з чим це пов'язано, тому що чути було постріли, ви розумієте, люди вже зрозуміли, що вони приречені <...>».

Її подальший опис того, що відбувалося, – це концентрований у кількох реченнях відгомін людського крику, страх пережитого, спресований у страшний інфернальний згусток, переповнений болем та сльозами досвід трагедії, яка вмить, як каже оповідачка, позбавила її всього – матері, сім'ї, домівки – і лишила зовсім одну напризволяще.

«Я була роздягнена, і, мабуть, я стояла недалеко в полі зору, я думаю, що це був перекладач, от заплющу очі, і якби мені його показали тодішнього, я б його відразу упізнала, це був хлопець, росіянин або українець, не знаю, в цивільному одязі, і <...> я, мабуть, стояла в полі зору, недалеко від нього, що він, очевидно, звернув на мене увагу, я роздягнена була, з біленькою косою, і він, мабуть, у мені не впізнав єврейку, я не плакала від страху – я вила в цьому пеклі, це було справжнє пекло. І раптом я почула в цьому пеклі якесь людське слово, він мене запитав: “Дівчинко, як ти сюди потрапила?” І тут я схопила його руку, і мені досі здається, що ніяка б сила не відірвала мою руку від його руки, я так тремтіла, він мене запитав, як я сюди потрапила, він став мене гладити по голові, каже: “Ти заспокойся, тебе вивеземо додому”».

Саме в цей момент, за словами М. Грінберг, вона побачила Геню Баташову, котра підійшла до неї та попросила сказати, що вона її сестра, їх уже обох відвели до групи жінок, які випадково потрапили за огорожу, та наказали чекати. Дівчата простояли в цій групі до вечора і потрапили додому вже пізно, після комендантської години. Марія Зусівна часто говорить, що була настільки налякана та розгублена, що багато чого не пам'ятає

у подробицях – ані як казала німцю своє ім'я та адресу, ані як чекали вечора, ані як потрапили додому. Вона також згадує про шубку, яку на неї накинув німець перед тим, як вивезти з Бабиного Яру, і ця шубка знову з'являється в сюжеті про німців, які прийшли їх із Генею шукати наступного дня. На відміну від Гені Баташової, Марія Грінберг не має гадки, навіщо вони приходили, а от шубка могла її видати, чого, на щастя, не сталося.

«Олюнина мама й тітка взяли мене з Генею і заховали в комору, всі були дуже налякані, ви розумієте, а ця шуба залишилася на ліжку, Олюня згадала про цю шубу, вона забігла додому і схопила цю шубу і кинула її під ліжко. Німець там бігав, побачив якусь дівчинку, і говорить, що ось, ось така, говорить, дівчинка, але не ця, інша, біленька, але ніхто у дворі не знав про те, що ми лишилися живі, так що він побігав-побігав – і поїхав <...>».

За спогадами Марії Грінберг, від родини Лучшеевих вони пішли не наступного дня, а за кілька днів, і цій дорозі до Харкова оповідачка присвячує другу половину свого інтерв'ю. Це була дуже складна дорога, і Марія каже, що то мамині душі – її мами та Рахилі Баташової – оберігали їх дорогою. Коли визволили Київ, Марія повернулася додому, мешкала спочатку з батьком, потім з тіткою, поки не одружилася та не побудувала власну родину. Внаслідок того тривалого переходу з Києва до Харкова, з гіркотою говорить Марія Зусівна, пішки, восени, в холод та дощ, вони підірвали здоров'я, ані в неї, ані в Гені Баташової дітей ніколи не було.

«Були навіть такі німці, котрі рятували євреїв... офіцери, котрі забирали дитину... матері йшли, а дітей віддавали, щоб урятували»: Бабин Яр Рувима Штейна

Інтерв'ю з Рувимом Штейном, яке зберігається у колекції Архіву Музею Голокосту США, було записане 14 листопада 1999 року для документальної стрічки виробництва США «Хто зруйнував Київ?» ("Who Destroyed Kiev?" 1999), в Архів було передане навесні 2011 року. Свою історію Рувим Ізраїльович розповідає на тому місці, де йому вдалося втекти з Бабиного Яру, подекуди відповідаючи на питання, але головним чином – самостійно вибудовуючи оповідь. Після коротенької, на прохання інтерв'юєрки, інформації про себе та свою сім'ю він починає говорити про події початку війни, підрив Хрещатика, звинувачення євреїв та власне ставлення до наказу щодо обов'язкової присутності вранці 29 вересня:

«Я переглядав багато стрічок перед війною, і вже у хроніках показували, що нацисти знищують євреїв. І я матері говорив, що не потрібно нам нікуди йти за цим оголошенням, тому що нас розстріляють. Але містом наполегливо блукали чутки, і багато хто говорив про те, що нас відправлять до Палестини, що нас, можливо, відправлять до гетто кудись, що нас вивезуть просто з міста і поселять в інших місцях. І ніхто не вірив, що нас розстріляють і що нас замучать. І ми сподівалися, що все-таки залишимося живі, що не можуть багатотисячний народ, жінок, дітей, старих – тому що чоловіки всі були на фронті – що ось так от станеться з нами!»

Проте мати не вірила, продовжує Р. Штейн, він не зміг її переконати, отже,

«куди мати, – каже він, – туди й діти»: родина Штейнів з кількома валізами, залишивши вдома якісь цінності, меблі та посуд, 29 вересня пішла за цим наказом*. Він говорить, що йшли в напрямку до Сирецької товарної станції, адже «чутка прийшла, що ось нас ведуть, тут станція, видно, посадять нас у вагони і повезуть. Ось. І ніхто не говорив, хоча деякі говорили: “Куди ви йдете? Там розстрілюють”. Говорили і деякі з місцевого населення, українці за національністю або росіяни, які мешкали поблизу, можливо, вони знали. Але з євреїв ніхто не вірив, що це можуть усіх поголовно вбивати. І ось, цей багатотисячний натовп, який ішов з самого ранку, ідесь годині об 11–12 ми пішли».

Коли закінчилася вулиця, якою вони йшли, – оповідає далі Рувим Ізраїльович, – то з'явилося кладовище, – у цьому місці вже був шлагбаум, дорого було перекрито і людей відлічували по 150–200 осіб колонами та забирали дорогою далі. Потім вулиця повертала в інший бік, і ті, що йшли позаду, не бачили, куди поділися ті, хто йшов попереду, ще один поворот –

«і там ось відкрилася страшна картина, яку, тільки-но нас туди привели, ми вже відразу зрозуміли, що нам буде погано. Почали забирати це все, ну, німецькі ці окупаційні війська, які, видно, жандармерія польова, видно, СС, нацисти – спеціальні війська, розумієте, цим займалися. Вони в одному місці забирали документи, і що цікаво, що документи, які вони забирали, вони відразу кидали у вогнище. І паспорти, і світлини, і документи, які були в людей. Знеособлювали вже людей, розумієте. До іншого місця підводили – там забирали речі. Валізи, вже

* Вранці 29 вересня до Бабиного Яру рушили мати Рувима та він з сестрою, їхній батько помер 1938 р.

була така гора накрита цими валізами, розумієте, величезна! Нібито півсвіту туди знесло ті речі, розумієте, яка гора. У третьому місці – коштовності, які були з собою: каблучки, сережки, браслети, ланцюжки. Ну, все, що в людини було дорогоцінне, там вилучали і в ящики все це складали. У четвертому місці знімали верхній одяг, верхній одяг знімали: пальто, жакети, вовняні речі, ну, в чому одягнені. Залишали тільки в нижньому: нижня білизна, одяг такий легенький, розумієте.

І почали сортувати людей: жінок і дітей з малими саджали в машину, закриті кузова і зачинялися двері наглухо. Що це було, чи це були душогубки, чи це були просто замкнені двері, щоб не бачили. Тому що почався великий жах, плач, кричали на гвалт, волосся матері рвали на собі. Усі вже зрозуміли, що якщо все забирають, уже лишаєшся ні з чим, це тільки кудись ведуть на знищення. А підлітків, чоловіків і підлітків, комплектували колони і під конвоєм відправляли по дорозі до Бабиного Яру. Тому що там, де все забирали, там не було нічого, там навіть не били нікого. Тобто вони не створювали паніку, щоб паніки не було. Ось».

Саме тут, каже далі Р. Штейн, його розлучили з матір'ю, повели в колони, яку охороняли озброєні солдати, і він зрозумів, що навіть не встиг із нею попрощатися. Попри те, що вони йшли під конвоєм, Рувим вирішує тікати: він стає збоку колони і бачить, що обабіч дороги є зливи для води – кювети, під якими прокладено металеві труби півметра діаметром. В одному такому місці він не зміг втекти, каже – не зорієнтувався. А в іншому місці йому вдалося зістрибнути та сховатися у тій трубі.

«Проліз у трубу, там мокро було, води ось так от було, вода була. І я там лежав до вечора. У мене ноги зімлівали, посиніли, вже прохолодно стало, вже стало сутеніти. Коли я подивився, що дорогою ніхто не йде, так я через огорожу старого ось цього Лук'янівського кладовища, через цю огорожу проліз, і через старі могили, через старе кладовище вийшов на вулицю Пархоменка, тобто туди, до товарної станції. І звідати я вже пізно ввечері, через це старе кладовище і товарну станцію, я прийшов до себе додому.

У мене ключ був від будинку, я відчинив, зайшов додому і зачинився. І я вдома сім днів жив, сім днів я мешкав у будинку, не виходячи. Вибачте на слові, що навіть сходити ніде було, тому що у нас зручностей там у кімнаті не було, була загальна кімната, ось. Вона була відгороджена від коридору, і туалет я вже робив у папірець і ховав у піч, у папірець – і в піч. І коли я почув після цих семи днів, а у нас сухарі

були вдома, якісь продукти залишилися, що було, я з'їв. І коли я почув, що хтось відчиняє двері, хоче зайти, так я через вікно другого поверху спустився водостічною ринвою і втік <...>».

Рувим Ізраїльович говорить, що ночував у різних частинах міста, і на горіщі, і в покинутому сараї, і в підвалах старих будівель, де ніхто, окрім щурів, не жив, але їсти не було чого, і він вирішив іти до своїх друзів, з якими разом навчався у школі та близько товаришував. Коли він прийшов до них, їхня мати швиденько його нагодувала і сховала. Це була родина Бобровських – «це мої праведники», – говорить про них Р. Штейн, – мати Марія Панасівна, її діти Михайло, Микола та Ольга, а також Юрій Танський, який пізніше допоміг Рувиму з документами.

На цьому закінчується перша розповідь Р. Штейна про порятунок з Бабиного Яру, він оповідає далі про виїзд із Києва та свій шлях до Брянської області, про призов до армії 1943 року та закінчення війни у Прибалтиці, про тимчасове мешкання в Баку і повернення до Києва та повоєнне життя там.

«Ось така моя коротка біографія», – закінчив свою історію Р. Штейн, за чим інтерв'юєрка ставила йому уточнювальні запитання, у відповідях на які Рувим Ізраїльович навів деякі нові подробиці та нові пояснення тому, що з ним трапилося 29 вересня. Так, у відповідь на запитання про те, чи були, окрім німців, на тому місці, де відбирали речі, українські поліцаї та перекладачі, триває такий діалог:

«Було. І українська поліція там була. Але вони грали не головну роль. Вони як підсобні були, розумієте. Були навіть такі німці, які рятували євреїв. Були такі німці, офіцери, які забирали дитину, знаєте, дітей. Матері йшли, а дітей віддавали, щоб урятували. Це по дорозі, коли йшли, коли, розумієте, вже коли не можна було піти, так уже треба було тільки передати комусь.

Це ще по Мельникова?

Це ще по Мельникова, так. Ну, вже коли Мельникова закінчилася, вже там, де зупинялися, усі зупинялися, так уже люди почали хвилюватися, бачили, що таке от, що загинуть, віддавали дітей.

І потім ви ліворуч пройшли? Де речі, одяг?

Так.

І там були і айнзатцгрупа, і звичайні німецькі солдати, і українська поліція? Чи тільки німецькі солдати й українська поліція?

Так, там тільки німецькі солдати були, оці спеціальні команди, спецкоманда оця от. Ну, і були з поліції, тому що вони були в пов'язках, у них були пов'язки, гірше одягнені були, ніж німці, розумієте. Але це видно було, тому що говорили російською мовою, це, видно, поліція була.

Російською чи українською, або обома?

Чи українською, або російською, ну, хто як говорив. Ну, мовлення зрозуміле було. Ось, ну, вони що робили? Вони те, що їм наказували, то вони й робили, вони <...>.

І потім, коли люди далі, тоді вже ця спецгрупа?

А далі, там, де вже людей розстрілювали, там вже ці головорізи, так, ці ось фашисти справжні, нацисти, які були озброєні, з кулеметами. Навіть увечері, увечері машини, коли я ще у трубі сидів, так я визирнув [і побачив], так їхали машини і везли вапно. Засипали вапном, щоб, коли падали євреї убиті до ями, так через якийсь час, проміжок часу машини засипали вапном. Ну, для того, щоб не було <...> не розкладалися трупи або що, розумієте, ось.

І ви там сиділи у трубі і чули все?

Я в цій трубі сидів, так. І чув, як кричали, і постріли чув. Це вже недалеко було зовсім. Ну, скільки було, ну, можливо, 300 метрів. 300–400 метрів щонайбільше».

Рувим Штейн – один із небагатьох оповідачів, який говорить про те, що мав усе подальше життя приховувати цей страшний досвід. До 1991 року він не говорив про факт порятунку з Бабиного Яру ніде, а коли приймали в партію, він, за його словами, був змушений «змазати» певні відомості свого життя.

«Я знаю, на місці розстрілу було ввімкнено гучно музику, щоб не чути було голосів та заглушити постріли»: 30 вересня в усній історії Михайла Ситка

Історія, що її розказав для документальної стрічки «Останній свідок Бабиного Яру» Михайло Ситко*, розповідає про наступний день, 30 вересня, та дивовижний порятунок шестирічного Михайла, коли його разом з іншими дітьми відпустив чи то поліцай, чи то німець – сам оповідач цього і дотепер не знає.

* Фільм можна подивитися за посиланням [Електронний ресурс – Режим доступу: <http://www.agenda-tv.com/2014/04/blog-post.html>]

«Маму забрали, а ми з цим натовпом стояли, поки не отримали команду: “Розбігайся!” Ну, там, що таке купа дітей, вони як зайці на всі боки. Цей, я досі не пам’ятаю, не зрозумію, був поліцай або німець, але він відкрив, коли почали розбігатися, він відкрив автоматну чергу в повітря, а потім пару дітей убив. Ну, це, очевидно, щоб йому виправдатися чим було, – не всіх же вб’єш, розбігаються».

А починає він свою історію з того, як їхня родина мала поїхати в евакуацію і вже була в потягу, але брат раптом згадав, що не випустив голубів з будки, та вистрибнув з вагона. А в цей час ешелон почав рухатися,

«мама, як кожна єврейська мама, – каже Михайло Ситко, – як вона без сина буде кудись їхати? Вона викинула всіх трьох з вагона, і потяг поїхав. А ми пішли додому».

Їхній батько поїхав з потягом та обладнанням далі, а мати з малими повернулася до Києва, де вони спокійно прожили до приходу німців.

На наказ з’явитися 29 вересня у вказаному місці родина зреагувала зборами, дід Михайла запряг конячку, з якою він заробляв приватним візництвом, з ними разом вирішив іти і сусід дядько Василь, бо хотів забрати коняку і візка потім собі. Обидва загинули в Бабиному Яру, каже Михайло. А от мати Михайла повернулася того дня з Бабиного Яру. Її сусіди говорили:

«– Берто, куди ти їдеш, у тебе російські діти та російське прізвище?!»*.

Але наступного дня, 30 вересня, «двірничка Лушка» зі словами: «Гей, ви, жидки, збирайтеся, поїхали!» привела в дім двох поліцаїв, котрі знову змусили їх іти до Бабиного Яру.

Розповідь Михайла Ситка чи не єдина, котра описує події не 29, а 30 вересня, тому наводимо її тут від першої особи із незначними скороченнями:

«Пройшли ми, значить, Жиланською, вийшли ми на Євбаз, зараз вона площа Перемоги, і, як тільки внизу, на Євбазі, почалася дорога, це вулиця Полтавська, встали на Полтавську, тут відразу з’явилися охоронці, поліцаї упереміш з німцями. І ось туди вже був такий коридор до самого місця розстрілу, до самого Сирцю. Хто потрапив у цей струмінь, у цей потік людей, уже повернення не було, уже всі повинні були йти

* У Михайла Ситка мати була єврейкою, її звали Берта Юдівна Коган, а батько українцем – Ситко Петро Андрійович.

тільки на Сирець. Після Житнього базару, це на вулиці Артема, там узагалі стало щільне оточення. Не доходячи цього місця, де було призначено в наказі збір, поставили шлагбаум, тому що людей же багато йде, іде натовп, як на демонстрації. Правда, погода була, дощ такий, мжичка зі снігом, сиро, холодно. Та люди все йшли, у кого торбинка під рукою, у кого діти. Одним словом, ішли прямо туди, не доходячи до шлагбаума, зупинили колону, людей 300–400 впустили до другого шлагбаума. Ці стоять тут, чекають біля першого, а тих уже відводять до місця розстрілу. Значить, у цій другій зоні вже у людей забирали речі, гроші, документи. Усе, що в них було, – усе забирали. І якщо у когось був хороший одяг, роздягали, і вже йшла людина майже голенька туди, до ями, до місця розстрілу. А щоб вони не поверталися, не кричали, не розбурхували людей... німці зробили так: там на місці, там де розстрілювали, я знаю, на місці розстрілу, увімкнули музику гучну, щоб не було чути голосів, заглушали постріли».

Михайло Ситко говорить, що 30 вересня німці почали сортувати людей для певних цілей, чого не було 29 вересня, і він потрапив до групи дітей, яких відбирали, напевно, для медичних експериментів. Разом із ним до цієї групи потрапив і його брат по матері Гриша. Михайло згадує прощальний крик мами: «Мишко, бережи Гришу, ви однієї крові!» А вона пішла до Яру разом із трирічною донькою Кларою та чотиримісячним Володею <...>. Матір з дітьми повели, а Михайло і далі стояв з групою дітей, поки не почув команду: «Розбігайтеся!»

Він повернувся додому, його знову видала та ж сама двірничка Лушка, після чого потрапив до гестапо, потім до Сирецького концтабору, до дитячого барака «Притулок», де на ньому проводили медичні експерименти. На його долю випало ще багато поневірянь окупованим Києвом; 1944 року до Києва повернувся його батько, і Михайло став жити з ним.

* * *

За словами провідної дослідниці у царині студій пам'яті Аляйди Асман, сьогоденішнє суспільство живе в епоху переходу від політичної до моральної парадигми розгляду минулого. Цей перехід полягає в заміні пам'яті про героїв, які були активними борцями і віддавали своє життя за певні ідеали, пам'яттю про пасивних і беззахисних жертв насилля, які зазнали досвіду колективного переслідування і знищення. У цьому етико-моральному повороті, у переході від героїзованих до віктимізованих

форм пам'яті, усні історії Голокосту посідають одне з провідних місць. Вони збільшують моральну чутливість суспільств, визначають нові правові та етичні стандарти, роблять історію емоційною та акцентують страждання і травму як головний об'єкт роботи пам'яті. На нашу думку, у цій роботі пам'яті, яка не дає забути страждання і травму, яка вчить співчуття й емпатії, уваги та дослухання до чужого болю, дослідження усних історій учасників та свідків трагічних подій пропонують найкращі можливості для вибудовування такої меморіальної політики, що ґрунтуватиметься на усвідомленому недопущенні повторення подібних подій у майбутньому.

Інтерв'ю

Сергій Іванов. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 47287–55, 18 серпня 1998 р., м. Київ, Україна.

Віктор Березін. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 45743–55, 12 червня 1998 р., м. Київ, Україна.

Костянтин Мірошник. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 21998–13, 31 жовтня 1996 р., м. Єрусалим, Ізраїль.

Катерина Коваленко. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 38314, 25 листопада 1997 р., м. Київ, Україна.

Віра Луканіна (Полуянська). USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 36456–48, 01 вересня 1997 р., м. Київ, Україна.

Валентина Березльова. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 38234–48, 5 вересня 1997 р., м. Київ, Україна.

Зоя Попова. USHMM, код інтерв'ю RG-50.575*0046, 1 серпня 2008 р., м. Київ, Україна.

Неллі Баянова. USC Shoah Foundation Institute, код інтерв'ю 44901–0, 31 травня 1998 р., м. Київ, Україна.

Геня Баташова. USHMM, код інтерв'ю RG-50.120*0008, 30 квітня 1992 р.

Марія Грінберг (Пальті). USHMM, код інтерв'ю RG-50.226*0012, 2 серпня 1994 р.

Рувим Штейн. USHMM, код інтерв'ю RG-50.657*0001, 14 листопада 1999 р.

РОЗДІЛ 8

БАБИН ЯР В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Ірина Захарчук

Осмилення трагедії Бабиного Яру в літературі має різні виміри як у хронологічних, так і в культурно-поколінневих аспектах. Передусім це пов'язано зі зміною рецептивних моделей Другої світової війни та динамікою морально-психологічного й інтелектуального клімату суспільства. У сфері художньої творчості війна оприявнила багато викликів, що потребували інших підходів. Одна з головних проблем полягала в тому, щоб подолати тиск усталених ідеологічних схем і віднайти нові ресурси для відтворення колективної травми. Сутність завдань, які постали перед митцями, окреслив Олександр Довженко на нараді кінематографістів у 1942 році:

«Сьогодні і завтра доведеться розсувати межі дозволеного в мистецтві. Сьогодні на екран просяться небачена підлість і злочини, просяться садизм і знущання, проситься ненависть до людини, ненависть до гуманізму. Сьогодні на екран повинен прийти масовий фашистський дітовбивця, вішальник... вбивця пораних, стариків і дітей... вбивця цілих народів» («Кино на войне», с. 5).

В оприсутненні трагічних вимірів війни тема Бабиного Яру зміщувала наголоси до категорії жертви, протистояння насильству та відповідальності за злочини.

На шляху до літературного втілення: Бабин Яр на сторінках советської преси

Протягом війни інформація про Бабин Яр з'являлася в советській пресі, офіційних заявах Міністерства закордонних справ та свідченнях очевидців. Перші повідомлення про масові вбивства вмістила на своїх шпальтах газета «Правда» в листопаді 1941 року – часі, коли відчуття трагедії було особливо гострим. З червня 1942 року їдишем виходить газета «Ейнікайт» («Einikait» – єдність), офіційний орган Єврейського антифашистського комітету. Авторами публікацій в «Ейнікайт» були Іцик Фефер, Давид Бергельсон, Ілля Еренбург, Васілій Гроссман та інші. Можна окреслити кілька стратегічних напрямів, котрі переважали у висвітленні війни на сторінках «Ейнікайт». Передусім – це збирання і систематизація матеріалів про масові вбивства, скоєні нацистськими окупантами проти єврейського народу. Газета також приділяла багато уваги самовідданій боротьбі воїнів-євреїв у лавах Червоної армії, наголошуючи на їхній готовності до активного протистояння, дієвого спротиву й помсти за завдані колективні страждання. Об'єднувала ці стратегії морально-етична рефлексія про масштаби національної катастрофи, роздуми про духовні розлами національної свідомості. Варто зазначити, що символічний літопис Бабиного Яру на сторінках видання вівся системно і всебічно. Передусім публікувалися свідчення осіб, котрим вдалося вціліти й вирватися з окупованого Києва. Атмосферу моральної девальвації й цинізму відтворював щоденник нацистського офіцера Герберта Бехера – безпосереднього виконавця розстрілів у Бабиному Яру. Уривки зі щоденника ката опублікував і виніс на суд читачів Ілля Еренбург у жовтні 1942 року. Таким чином, голоси катів і жертв творили особливе задзеркалля злочину та спонукали до усвідомлення масштабів моральної деградації. Правду про намагання нацистів замаскувати сліди злочинів у Бабиному Яру розповіли на сторінках газети учасники повстання, котре відбулося в ніч з 28 на 29 вересня 1943 року. Спираючись на їхні свідчення, а також на матеріали, зібрані кабінетом єврейської культури у Києві, Іхіл Фалікман і Мойше Мижирицький у своїх статтях розповіли про підготовку і перебіг самого повстання. Виступаючи на третьому антифашистському мітингу представників єврейського народу в Москві у квітні 1944 року, Іцик Фефер (чий рідні загинули в Бабиному Яру) зазначив, що «попіл Бабиного Яру обпікає наші серця». Цей образ згодом стане засадничим для художньої літератури на кілька десятиліть.

12 жовтня 1943 року Васілій Гроссман опублікував на сторінках

«Ейнікайт» нарис «Україна», в котрому згадує про трагедію Бабиного Яру. Невдовзі, 25 листопада 1943 року, в цьому ж виданні з'являється наступна стаття письменника, «Україна без євреїв». Трагедію єврейського народу автор сприймає як особисту драму, відлуння якої проектує на національну історію, культуру, родинну пам'ять. Він вживає метафору «дерева роду» і зазначає, що масове вбивство євреїв – це «смерть коріння, не тільки гілок і листя». Для митця воно тотожне з «убивством дому, родини книги, віри. Це – вбивство народної моралі, спогадів, народної поезії, веселого і водночас гіркого життя». Таким чином, Васілій Гроссман виразно кодифікував категорію жертви як ключового топосу в побудові оповіді про пережитий воєнний досвід. Така система моральних пріоритетів виразно дисонувала з офіційною інтерпретацією війни, в якій переважали пафосно-закличні інтонації з наголосом на подвигах советських збройних сил і замовчуванням трагічного і багатогранного досвіду життя під окупацією. Тож ця написана російською мовою стаття ніколи не виходила мовою оригіналу. У такий спосіб влада прагнула обмежити читачку аудиторію і зменшити доступ до відвертих і сміливих висловлювань митця.

Деокупація України спричинила збільшення кількості публікацій про злочини в Бабиному Яру, зокрема в таких виданнях, як «Известия», «Красная звезда», «Радянська Україна» тощо. На їхніх шпальтах з'являються публікації Олександра Авдеєнка, Костянтина Буковського, Вадима Скомаровського та інших.

Отже, в просторі преси інформації про Бабин Яр було достатньо для того, щоб стати матеріалом для глибшого осмислення у вимірі художньої літератури. Проте способи розповіді про Бабин Яр значною мірою залежали від позиції влади у сфері національної політики та інтеграції культури в офіційні моделі пам'яті про війну. Власне сама війна привнесла відчутний дисбаланс у національну політику. У перший період війни, в часи найскладнішого советсько-нацистського протистояння, спостерігалася тенденція до відновлення певних національних складових у пропагандистській риторичі, повернення національних символів і знакових постатей національної історії в систему військових нагород, репертуар театрів, агітаційних бригад, тексти художньої літератури. Згодом особливого розмаху набуває імперсько-шовіністична настанова культурної стратегії влади з наголосом на особливих заслугах і самовідданій боротьбі саме російського народу. У цьому контексті висвітлення теми Бабиного Яру в офіційних органах прикметне непослідовністю й подвій-

ними стандартами: від використання й експлуатації символів національної свідомості як дієвого засобу і потужного мобілізаційного ресурсу – до поступової нейтралізації та репресій національної культури.

Як відомо, література особливо чутлива до проблем національної ідентичності, страждання і смерті, і тих нових життєвих смислів, що привносить війна у досвід індивіда та суспільства. Письменники відчували моральний обов'язок втілити в художньому слові трагедію Бабиного Яру. Таку настанову було зумовлено й творчою атмосферою в літературному середовищі часів війни: послабленням цензури й контролю з боку владних інституцій. Цей подих свободи дав підстави сподіватися на розширення творчих горизонтів і можливість заговорити власним голосом, а не продиктованими згори вказівками. Але введення Бабиного Яру в літературний простір вимагало і громадянської сміливості, адже так чи інакше цю тему було закорінене в національну пам'ять, філософські виміри життя і смерті, релігійну традицію і молитовну практику, тобто весь той досвід, котрий був проскрибований у довоєнній советській літературі. Ніхто не міг передбачити реакцію влади на таке «вільнодумство», загроза життю і свободі висіла дамокловим мечем над кожным творцем.

Ще одна проблема стосувалася власне мистецького чинника. Розповідь про Бабин Яр вимагала кардинального оновлення стилістичної манери та змістових наголосів: техніка письма, котра спрацьовувала під час відтворення батальних сцен, опису збройного протистояння на фронті або самовідданої праці в тилу, виявилася недієвою, коли йшлося про масові вбивства мирних громадян. Масштаби трагедії, її трансцендентний вимір поруч зі зрозумілими у таких ситуаціях інтонаціями болю, співчуття, співстраждання, закликами до помсти потребували і психологічної дистанції від мови агіток, пропагандистських гасел та агресивного патріотизму. І передусім – громадянської мужності для відвертого діалогу з читачем.

Досвід Бабиного Яру в советській літературі часів війни

Першими художніми текстами, котрі зафіксували емоційну і психологічну реакцію на трагедію Бабиного Яру, були саме поетичні твори. Адже поезія завжди мобільна у відтворенні пережитого досвіду та динамічна в реакції на больові потрясіння. Напевне знаковим є той факт, що першими відгукнулися на трагедію Бабиного Яру митці, котрі перебували в Києві в період нацистської окупації і для яких страшне людиновбивство стало частиною особистого досвіду війни. Цими авторками були

Ольга Анстей та Людмила Тітова. Їхні тексти хронологічно постали в 1941–1943 роках. Обидві поетки намагаються омовити множинні виміри трагедії: травматичний, духовний, меморативний. В їхніх художніх версіях особливу увагу звернено на моральне приниження жертв і фізичні тортури, яким їх було піддано. О. Анстей з боєм зізнається, що не може віднайти слова, щоб передати жах і глибинну сутність того, що сталося. Л.Тітова порівнює скоєні злочини із впаданням людства у стан тваринних інстинктів і невмотивованої агресії: «и я уже не верю, что когда-то была на свете Аппассионата» (Людмила Тітова, «Стихотворения», Москва, 1997 https://en.wikipedia.org/wiki/Liudmila_Titova). Аномальність страшних подій поетка передає через образ кривавого снігу, котрий падає над Києвом: від цього снігу все навкруги стає багряним. Трагедію Бабиного Яру першими відтворили саме жінки, тому їхні поетичні голоси близькі до плачів і голосінь над померлими. Присутні образи долини сліз, велетенського кладовища, місця поминальної молитви. У поемі Ольги Анстей «Кирилівські яри» («Кирилловские яры») дуже потужним є звернення до релігійної (християнської) традиції, що допомагає духовно пережити трагедію.

Крест уношу, – слезами не сытый,
Смертные три возносивший свечи,
Заупокойным воском облитый,
Саван и венчик выдавший в ночи...
Будет он врыт, подарок постылый,
Там, в головах безымянной могилы...
Страшное место из страшных мест!

(О. Анстей, «Собрание стихотворений»; Киев, ж-л «Радуга», 2000
<http://www.liveinternet.ru/users/4652778/post208473970>)

Ольга Анстей чітко вказує на національну належність жертв: «подраный талес, обрывки талмуда, клочья размытых дождем паспортов». Для авторки дуже важливо, щоб національний і загальнолюдський вимір трагедії органічно співіснували в досвіді колективної пам'яті. Весь пафос поезії спрямовано на те, щоб бути почутою і надати поетичному свідченню найпереконливішого звучання.

Слушайте! Их поставили в строй,
В кучки пожитки сложили на плитах,
Полузадохшихся, полудобитых
Полузаваливали землей...

(О. Анстей, <http://www.liveinternet.ru/users/4652778/post208473970>)

У назві твору авторка використовує паралельну назву київського урочища – Кирилівські Яри, і це увиразнює історичні ретроспекції та вказує на незворотні втрати в національно-культурному ландшафті Києва.

Перші поетичні тексти про Бабин Яр заклали традицію літературного осмислення однієї з найбільших трагедій української землі. Але подальша життєва і творча доля авторок склалася непросто. Ольга Анстей опинилася в еміграції, і там уперше було видано «Кирилівські Яри» (Книга «Дверь в стене», Мюнхен, 1999, с. 72). Людмила Тітова в повоєнний період не була активною в літературі, її твори залишалися невідомими (збірка «Стихотворения», де оприлюднено вірші про окупацію і трагедію Бабиного Яру, вийшла 1997 р., вже по смерті авторки, с. 12, 17). Відповідно дорога до масової аудиторії для поеток була досить тривалою. Але їхні спроби заклали художню традицію освоєння Бабиного Яру як у просторі советської літератури, так і за її межами. У кожній з цих традицій сформувалися свої змістові акценти, але обидві версії творили не конфронтаційні, а радше альтернативні підходи в осягненні травматичного досвіду.

Не можна оминати увагою той факт, що після визволення столиці України від нацистських загарбників одними з перших на трагедію Бабиного Яру відгукнулися українські митці. Серед них – поет-фронтовик Василь Швець. Письменник пройшов усю війну, зазнав поранення. У його творчому доробку фронтова лірика й актуалізація досвіду війни є визначальними. В архіві митця вірш «Бабин Яр» датовано 3 березня 1944 року, тобто художнє втілення київської трагедії відбулося, так би мовити, «по свіжих слідах». Напевне, цей факт великою мірою визначив інтонаційну палітру тексту: у ньому переважають настрої скорботи і смутку, присутній образ матері, котра плаче над ненародженими дітьми. Наскрізними для поезії є болючі роздуми про розрив спадкоємності поколінь, втрату дерева роду й духовного коду.

Устають з-під землі наші діти,
Закатовані, вдушені, вбиті,
Недокохані нами і світом,
Не научені твердо ходити.
(В. Швець, «Бабин Яр»)

Видатний єврейський поет Перець Маркіш закінчив 1946 року епічну віршовану книжку «Війна». На жаль, вона, як і розділ про «Бабин Яр» з цієї книжки, залишався недоступним для російського та українського читача, оскільки написана їдишем. Уривки з неї, зокрема і про Бабин Яр

у перекладі українською В. Богуславської, увійшли до книжки вибраних віршів і поем Маркіша «Наречений завірюхи», виданої київським видавництвом «Сфера» 2000 року.

Нестерпним болем повен Бабин Яр.
Тисячоліттям тугою волає.
Безсилі тиша тут і календар
І берегів у пам'яті немає.
Крізь землю проростуть дерева тут кістками,
І пеститиме їх примхливим вітерцем,
Оголюючи тлін, болючий камінь,
Немов на глум, залишений живцем...

Головний герой книги, Садовський, alter ego поета:

Не знає він, чи ця дитина з яви,
Чи витвір вітру, куряви і хмар.
Ні він один. І струмені криваві
Переливають тугу в Бабин Яр.
(П. Маркіш, «Наречений завірюхи», с. 125–128)

Визначний єврейський поет Шике (Овсій) Дріз написав (1953–1954 рр.) вірш «Колискова Бабиному Яру».

Я розгрібаю згарище – сини мої обидва де?
Мовчать попечені кістки – у них немає відповіді.
О матері, допоможіть
Цю доридати пісню,
Заколисати, пережить
І Бабин Яр колись мені.
(Ш. Дріз, «Четверта струна», с. 76–77, пер. з їдишу В. Богуславської)

Для багатьох митців київський досвід окупації став частиною родинної історії, особистої драми, на котру накладалося загострене почуття національної ідентичності та переосмислення культурної і релігійної традиції. У розмові про найвідоміші тексти, що стали знаковими в російській советській літературі, традиційно звертають увагу на поезії «Бабин Яр» («Бабий Яр») Іллі Еренбурга та Льва Озерова (обидві постали в 1944–1945 роках).

Ілля Еренбург – визнаний авторитет советської літератури і яскравий публіцист у часи війни – засвідчив свою моральну солідарність з жертвами масових убивств у Бабиному Яру. Проте перед ним як відомим майстром пера також постала проблема: як відтворити на письмі трагедію,

котра не піддається опису, як розповісти про травму, порівняно з якою всі слова видаються вторинними. Автор чесно зізнається, що завдання це не з легких, тому його поетична мова надзвичайно стримана, навіть ощадлива, традиційний для советської фронтової поезії пафос приглушений.

К чему слова и что перо,
Когда на сердце этот камень,
Когда, как каторжник ядро,
Я волочу чужую память?

(І. Еренбург, с. 455)

У тексті переважають інтонації скорботи, звучить заклик до особливої молитовної тиші, необхідної для символічного єднання між живими і померлими («Задуйте свет. Спустите флаги»). У такий спосіб І. Еренбург визначив свій обов'язок – стати голосом колективної пам'яті, її культурним посланцем перед широкою аудиторією. Інтерпретація Льва Озерова доповнила й розширила поетичне бачення Еренбурга. У 1943 році Лев Озеров відвідав визволений від нацистів Київ та написав нарис про жертви Бабиного Яру. Невдовзі митець створив і поетичний твір. Для письменника Київ був частиною його юності та родинної історії. Згодом поет згадував:

«Народжений 1914 року, я пережив усі війни століття і три голоди. Особливо голод в Україні 1930–1933 років, який українці називають більш глибоким словом «голодомор». Висіли ми на волоску, як вижили – складно збагнути. Я тоді вже <...> почав писати, отримав схвальні відгуки, але через голод довелося все покинути і найнятися чорноробом на київському «Арсеналі». <...> Вдома були щасливі, адже приносив змєньку каші і риб'ячий хвіст».

Відповідно у творі Л. Озерова на рівні мистецьких узагальнень акумульовано кілька травматичних досвідів, спричинених як советським, так і нацистським тоталітарним режимом.

У поезії відтворено символічну дорогу ліричного героя до Бабиного Яру. Це дорога прощання з дорогими людьми, вшанування їхньої пам'яті, і, безумовно, дорога в глибини власного сумління. За Гайнером Мюллером, травма – це вибухівка пам'яті, яка спрацьовує після довготривалого підсвідомого впливу. Таким детонатором пам'яті в Озерова є символічне повернення у трагедію вересневих днів 1941 року, відтворення настроїв і психологічного стану людей, котрі рухалися назустріч смерті.

А день осенний прозрачен, медлителен, вечен.
Толпы текут — тёмные на свету.
Тихо дрожат тополей последние свечи,
И в воздухе:
— Где мы? Куда нас ведут?
— Куда нас ведут? Куда нас ведут сегодня?
— Куда? — вопрошают глаза в последней мольбе.
И процессия длинная и безысходная
Идёт на похороны к себе.
Уже всё понятно. И яма открыта, как омут.
И даль озаряется светом последних минут.
У смерти есть тоже предбанник.
Фашисты по-деловому
Одежду с пришедших снимают и в кучи кладут.
(Л. Озеров, с. 451)

Автор використовує мову кіно і фіксує кадри, що розкривають тонку грань між життям і смертю. Ось дівчинка, котру ховають живцем, просить не сипати пісок їй в очі; ось хлопчик довірливо запитує поліція, котрий роздягає приречених на смерть, чи знімати також і шкарпетки. Водночас ліричний герой карається, що не зумів урятувати від смерті рідних. У його внутрішньому монолозі переплітаються нотки докору самому собі і запитання, чи не краще було загинути разом із найдорожчими людьми: «обнялись бы в последнем сне и упали б вместе на дно, ведь до гроба мучиться мне, что не умерли смертью одной». Приватна складова особливо олюднює текст поеми, посилює інтонації сповіді і покаяння. Мистецьку настанову поета можна означити словами Йоханана Петровського-Штерна: «допомогти жертвам насильства здобути свій власний голос» (Петровський-Штерн, с. 318). Самоототожнення з жертвами – саме ця позиція визначатиме творчі пошуки багатьох письменників, котрі першими в часі війни і одразу по її закінченні втілили у слові трагедію Бабиного Яру.

Українські митці також ставили перед собою болючі запитання про моральні наслідки досвіду окупації і відлуння трагедії Бабиного Яру в долях киян і житті міста. Зустріч зі столицею України і особливо з її вцілілими мешканцями після вигнання нацистських окупантів справила на багатьох із них гнітюче враження. Підтвердженням того слугують записи в щоденнику Олександра Довженка:

«Найбільш уразили мене, повергли в незабутній сум і розпач і тугу, якої теж ніколи не забуду – се люде. Київські люде. Їх не було. Місто було порожнє. Я бачив їх усього коло ста чоловік поодиноку чи невеликими купками. Се були головним чином люде старі і інваліди, каліки. Але всі вони мали той несамопитий вигляд, якого не можна забути нікому і ніколи в світі. Вони були напівбожевільні, худі, обдерті, жовті, з неприродними істеричними рухами і широко розчиненими нездоровими очима. <...> Се був стан людей після нечуваного землетрусу, чи якоїсь іншої геологічної катастрофи. Се були люде по нечуваній недолі, знущаннях, безправ'ї і тої небезпеки щоденної і щогодинної, яка зводить людину до стану напівбожевільної розтерзаної істоти. Трудно описати, трудно згадувати» (Довженко, с. 301).

Поетичні роздуми про Бабин Яр втілили на письмі такі відомі українські автори, як Микола Бажан, Володимир Сосюра, Олекса Ющенко. Їхні твори як хронологічно (1943–1944 рр.), так і настроєво суголосні текстам І. Еренбурґа та Л. Озерова. Поезію М. Бажана вирізняє особлива емоційна непримиренність, яку він висловив поетичним гаслом: «Не забудемо, не простимо!» Як і його колеги, автор передає свої враження від відвідин Бабиного Яру, над яким віє «могильний вітер» і вчувається «чад смертних вогнищ, тіл димучих згар». У сприйнятті поета тиша над Бабиним Яром така оманлива: крізь неї прориваються голоси безневинно страчених і замордованих. «Ні, це не тиша! Незгасимий крик ста тисяч серць передсмертний крик одчайний». Митця вражають незатерті сліди страшних злочинів.

В землі не скрилось, тліном не взялось
Витке і ніжне золото волось.
Блищить на мокрій твані крутоярів
Розбите скло старечих окулярів,
І дотліває кинутий набік
Закровлений дитячий черевик.
(М. Бажан, с. 197)

З 17 по 28 лютого 1946 року в Києві відбувся судовий процес над учасниками масових розстрілів під час нацистської окупації. В залі суду були присутні українські письменники Володимир Сосюра та Юрій Смолич. Під впливом побаченого В. Сосюра пише такі рядки:

За Бабин Яр прийшла година суду!
За нашу кров, за тьми свавільний гніт,

Це зло потвор, і безуму, і бруду
Рука відплати витягла на світ.
Судіть же їх, судіть в ім'я народу,
Від імені і мертвих, і живих,
Від імені життя і щастя, і свободи
О, судді праведні, судіть проклятих їх.
(В. Сосюра, <http://babiy-yar.livejournal.com/3601.html>)

Поет наголошує на «праведному суді», який водночас є і «рукою відплати». Мотив про невідворотність покарання стає провідним у багатьох поетичних текстах на першому етапі літературного осмислення трагедії.

Хронологічно перший етап художньої рецепції Бабиного Яру орієнтовно можна окреслити 1943–1946 роками. У жанровому вимірі це були переважно поетичні тексти, що постали в просторі советської літератури. Знакового прозового твору, котрий став би фактом культурної свідомості, у період війни та перше повоєнне десятиліття не було створено. Спричинилися до того як суто мистецькі, так і політичні чинники. Серед них вирішальну роль відіграло посилення контролю над інтерпретацією війни.

В советському культурному просторі першого повоєнного десятиліття особливого розмаху набуває парадно-переможна версія війни. Її вирізняє особливий патетичний код з базовими категоріями подвигу та героїзму. Перемога у війні стає потужним пропагандистським засобом для утвердження переваг советського режиму. У культурній свідомості відбувається тиражування знакових мілітарних міфів: керівної ролі комуністичної партії, дружби народів, визвольної місії советської армії тощо. Офіційна література активно долучилася до інтерпретації цих міфів: увесь багатогранний досвід війни уніфіковано до однозначних пояснювальних схем з опозицією своїх – чужих, ворогів – героїв, подвигу – зради. Непарадна версія війни, котра розкривала психологічні та моральні травми, національні проблеми, трагедію Голокосту і зрештою відповідальність влади за ціну перемоги, надовго перемістилися в архіви пам'яті.

Водночас перший період художньої інтерпретації Бабиного Яру опри-
явив кілька засадничих проблем, які постали перед митцями. Передусім це – переозначення ідентичності. Для багатьох письменників почався рух від советської матриці до усвідомлення подвійної кодифікації тожсамості: єврейсько-советської, єврейсько-російської, українсько-єврейської, українсько-советської тощо. Позиціювання в межах подвійної ідентичності розширило можливості творчої реалізації та заклало ос-

нови міжкультурного діалогу і нових форм культурної пам'яті (передусім українсько-єврейської та російсько-єврейської). (Див. вище, щодо творів П. Маркіша та Ш. Дріза). Але творчий розвиток письменників у силовому полі подвійної ідентичності брутально обірвала політична кампанія 1945–1948 років, що увійшла в історію як «боротьба з космополітизмом» (одночасно розгорнуто «фронт боротьби» і з «українським буржуазним націоналізмом», тому письменники часто опинялися під перехресним вогнем звинувачень). Виразна антисемітська риторика, моральне цькування і фізичне знищення відомих єврейських митців призвели до табування, замовчування й витіснення на маргінеси теми Бабиного Яру. Твори, написані цього часу, могли бути надруковані лише набагато пізніше.

Відлуння трагедії у версії митців української еміграції

Протидію советським технологіям витіснення і забуття спостерігаємо в українській еміграційній літературі. Саме за межами тоталітарної імперії стала можливою відверта розмова про український досвід війни з антиімперської перспективи. Однією з перших епічних спроб актуалізації трагедії Бабиного Яру в українській літературі можна вважати роман Докії Гуменної «Хрещатий Яр. Київ 1941–1943» (написаний по свіжих споминах одразу по закінченні війни). Твір названо романом-хронікою, що засвідчує прагнення письменниці описати пережите з перспективи свідка та художнього аналітика. Адже під час нацистської окупації Докія Гуменна перебувала в Києві і пізнала різні грані поведінки людини в екстремальних ситуаціях.

Як письменниця Докія Гуменна сформувалася в 1920-ті роки – час особливо динамічного та мистецьки насиченого розвитку літератури. В український інтелектуальний досвід ця епоха увійшла під символічною назвою «розстріляного відродження». Більшість українських митців тієї доби знищив тоталітарний режим, а ті, що вціліли, пережили складні моральні випробування та іспити сумління. Але саме ці потрясіння для багатьох з них стали реальним досвідом у психологічному і мистецькому осмисленні травми.

Для Докії Гуменної усвідомлення колективної травми пов'язано з трагедією знищення українського села наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. 1928 року письменниця як спеціальний кореспондент журналу «Плуг» побувала в південних регіонах України (Дніпропетровщина, Запоріжжя) та на Кубані. Результатом цих поїздок став цикл нарисів

«Листи із Степової України» та «Ех, Кубань, ти Кубань хлібородная», опублікованих у журналах «Плуг» і «Червоний шлях» у 1928–1929 роках. Авторка відверто й правдиво описала ситуацію в українському селі: страждання, прокльони на адресу влади і зловісний привид голоду на тлі руйнування усталених моральних засад у стосунках між членами сільської громади. Таким чином, Докія Гуменна оприлюднила ті проблеми, котрі влада (та й офіційна література) ігнорувала й замовчувала. Реакція партійного керівництва на публікації письменниці була жорсткою та агресивною. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор на кількох нарадах публічно з трибуни піддав різкій критиці нариси Д. Гуменної. Долучилася до цькування письменниці і газета «Правда», розмістивши на своїх шпальтах викривальну статтю «Витівки тьоті Хіврі» («Проказы тети Хиври»). Мисткиню позбавили можливості друкуватися і більш як на десятиліття брутально вилучили з простору української літератури. Передвоєнні роки стали для неї існуванням на межі між життям і смертю, між відчаєм і мобілізацією духовних ресурсів для протидії брехні і приниженню. Увесь цей досвід Д. Гуменна творчо трансформувала в художні виміри «Хрещатого Яру».

У романі окупація Києва постає як історія моральних викликів, випробувань та особистого вибору. Авторка розбудовує діалог з читачем не в категоріях осуду одних і звеличення інших, а через розкриття складності й багатовекторності українського досвіду війни. Головну увагу зосереджено на приватних історіях, тому буття Києва в часи нацистського правління подано очима головної героїні Мар'яни Вересоч. З роману дізнаємося, що юність Мар'яни припала на період становлення української державності, у часи сталінізму її рідні загинули на засланні й у таборах, а сама героїня була змушена жити з тавром «члена родини ворога народу», приховуючи власні думки і переконання. Моральним прихистком у цей час стає для неї єврейська родина. Саме в родині Ребе Мар'яну застає звістка про початок війни. Київ як символічний персонаж твору у перші місяці війни постає як місто дуже різних, часто протилежних настроїв і очікувань від війни. Дедалі більше зростає недовіра громадян до офіційних повідомлень влади про становище на фронті, місто переповнюють суперечливі чутки. На цьому тлі зображено подвійні стандарти поведінки і моралі, виплекані тоталітаризмом. З одного боку – мітинги інтелігенції з гучними заявами про «любимого вождя», «нашу воєнну й політичну міць», з другого – панічна втеча високопосадовців з родинами і неабиякими статками, примусова евакуація всіх підозрілих для влади

громадян, грабунки і мародерство. З настроєм тривоги і непевності родина Ребе теж спішно вирушає в евакуацію.

«Я нічого не знаю... – розгублено відказує Ребе. – Знаю тільки, що де приходить Гітлер, там наше життя в небезпеці» (Гуменна, с. 5).

Згодом, уже за німців, Мар'яна знову відвідає помешкання доброго приятеля. Воно розграбоване та сплюндроване, героїня забирає і передає на зберігання до бібліотеки книжки і папери.

Авторка розповідає про трагічні долі євреїв в окупованому Києві і ті виклики, що привніс Голокост в українське суспільство. З особливою теплотою в романі відтворено життєву історію приятельки Мар'яни єврейки Рози. Через сімейні обставини Роза затрималася в Києві, її спроба залишити місто в останню мить перед приходом німецького війська виявилася невдалою. Помешкання Рози зайняли німці, тому вона шукає притулку в домі Мар'яни. Згодом після пожежі в центрі міста обидві жінки також втрачають дах над головою та опиняються у приміщенні, вщент набитому людьми, що сподіваються віднайти якесь житло. Між ними є й двірничка Тихогласиха. За советської влади її головним завданням було шпигувати і доносити на мешканців будинку.

«Тихогласиха багатозначно переглядається з сусідками. Треба сказати <...>, що серед нас є жиди. Почали шепотітися, кудись вибігати. Короткі уривкові розмови: “Ми не будемо їх покривати”» (Гуменна, с. 155–156).

Згодом з'являється німецький офіцер. Він брутально знущається з євреїв (серед яких багато старих і хворих), б'є і викидає їх із приміщення. Мар'яна впадає у відчай від того, що не може допомогти Розі та вберегти її від смерті. Її приятелька переховується по чагарниках і парках, випадкових помешканнях і врешті стає жертвою доносу. Саму ж Мар'яну нова влада постійно виселяє з помешкання, вона кілька разів змінює місце проживання. І ось у черговому тимчасовому житлі знаходить альбом з фотографіями його колишніх власників. З першої ж сторінки «дивиться на Мар'яну Роза. Молода, з німбом щастя <...>». Мар'яна згадує, що чоловіка Рози вбито на фронті, а на селі залишився їхній маленький син, і думає про те, що Роза прийняла на себе всі тягарі цього страшного часу.

Мотив бездомності, незахищеності, приреченості на смерть усіх, хто опинився в окупованому місті, часто повторюється в тексті. На тлі інших розповідей вирізняється й драматична історія Семена Кучерявого.

Родина Семена Кучерявого є українсько-єврейським подружжям. Семен Кучерявий свідомо не тікає з Києва і переконує дружину-єврейку, що чутки про звірства нацистів брехливі. Він плекає ілюзію минулого, нібито повернуться «ті німці», яких він пам'ятає з часів своєї юності. В його мріях разом з німцями повернеться добробут, порядок, «своя українська держава». Очікування Кучерявого доповнює палітра інших настроїв населення.

«Одні хочуть повороту України, другі – «єдиної неделімої», третім однаково хто, аби «товарів навезли»» (Гуменна, с. 104–105).

Усі прагнуть повернення в минуле, але реальність виявилася страшною і жорстокою. Деякий час Семен переховує дружину-єврейку, але сусіди виказують її окупаційній владі, і вона гине від рук нацистів. Разом з трьома дітьми, позбавлений житла і засобів до існування, Семен тяжко розплачується за свою наївність, переживає розчарування і зневіру.

Докія Гуменна не приховує фактів співпраці населення з владою, ані того, що з різних причин місцеві жителі вказували на місця, де переходили євреї. Але водночас реакція більшості киян на Бабин Яр однозначно негативна. Спочатку це стан шоку, коли свідомість відмовляється сприймати те, що не вкладається в рамки здорового глузду, а згодом – співчуття жертвам і засудження дій карателів. Авторка описує атмосферу міста, переповнену чутками, від яких «волосся стає дибки»: киян вражають розповіді,

«як там над яром строчив <...> кулемет і змітав у яр, як німці кидали одну-дві гранати, й земля присипала тисячі, може, недостріляних, може, живих, як електричним струмом убивали. <...> Нема нікого в Києві, хто не гидував би й внутрішньо не здригався від Гітлерової розправи з євреями. <...> Ні, кривава Гітлерова купіль киянам не до смаку, нема тих голосів зловтіхи, на які, може, Гітлер надіявся. Підло зробив Гітлер із євреями! Краще б вони всі виїхали, ніж у Києві мало таке статися» (Д. Гуменна, с. 169).

Письменниця проектує Бабин Яр на психологічні зміни у свідомості киян: у них загострюється відчуття власної маргіальності, незахищеності перед насильством, страх за майбутнє. Їхнє повсякденне життя переповнюють турботи про фізичне виживання, думки про те, як уникнути вивезення до Німеччини на примусові роботи. У певному вимірі зацикленість на власному горі знижує відкритість до страждань іншо-

го: кожен стає заручником власної трагічної історії. Мистецька версія письменниці розкриває той драматичний досвід, який згодом системно узагальнив Карел Беркгоф у дослідженні «Жнива розпачу». Описуючи морально-психологічний клімат в Райхскомісаріаті (до складу якого входив і Київ), дослідник порівнює його з режимом нацистських концентраційних таборів:

«Повсюдний терор, обов'язкова присутність на привселюдних побиттях і стратах, весела музика під час сумних подій і зневага, з якою загарбники дивляться на загарбаних» (Беркгоф, с. 313).

Відповідно символ Бабиного Яру у романі інтегровано в координати ціннісних пріоритетів. Для Мар'яни Вересоч досвід окупації актуалізує проблему екзистенційного вибору. Героїня перемагає страх і шукає опори у духовному протистоянні як із советським, так і з нацистським тоталітарним режимом. Досвід окупації вчить її не запобігати перед будь-якою владою, не піддаватися спокусам тотальної ненависті й моральної глухоти, не втрачати здатності перейматися болем іншого. Водночас Мар'яна усвідомлює, що ні за советської влади, ні за панування нацистів українці не здобули ні політичної держави, ні духовної батьківщини. Якщо на початку роману перед наступом німецького війська Київ «насторожений», то в епілозі – «заворожений страхом».

У фіналі твору головна героїня вирушає в дорогу. Контекстуально це не стільки втеча від наступу советського війська, скільки спроба віднайти нові духовні орієнтири, прагнення до справжнього, а не імітованого визволення від насильства. Не випадково у назві твору «Хрещатий Яр» заковано безпосередні паралелі до топоніму «Бабин Яр»: спільним об'єднавчим моментом у версії авторки є пам'ять про страждання, жертви та утвердження цінності людського життя.

Бабин Яр у художньому досвіді шістдесятників

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років під впливом суспільних змін, що спричинили хвилю духовного розкріпачення, в мистецтві відбувається посутнє переосмислення досвіду війни та перезавантаження пам'яті про неї. В літературі з'являється нова генерація митців – покоління шістдесятників, котре дистанціюється від політичної та культурної спадщини сталінізму. Євген Сверстюк зазначав, що «шістдесяті роки були часом великих збурень у цілому світі. На арену виходила радикальна молодь. Вона не хотіла того світу, який створили для неї батьки». Саме

шістдесятники задали нову морально-критичну рецепцію війни. В її основі – увага до долі конкретної людини, виразна незбіжність між культивованим оптимістично-переможним та приватним, переважно травматичним і трагічним досвідом війни. У російській літературі з'являється хвиля «лейтенантської» прози. Її автори відтворюють війну як моральні випробування, межові психічні стани, ситуацію вибору та особистої відповідальності. Серед текстів, які засвідчили новий морально-аналітичний вимір війни, доречно згадати «До свідання, мальчики» Б. Балтера, «Звездопад» В. Астаф'єва, «Один из нас» В. Рослякова, «Убиты под Москвой» К. Воробйова та інші.

У прозі українських шістдесятників: Гр. Тютюнника («Смерть кавалера», «Облога», «Климко»), Є. Гуцала («Мертва зона»), В. Дрозда («Земля під копитами») також наявна виразна опозиційність до пафосної патетики й пишномовності, що часто супроводжували воєнні теми в літературі. Натомість українські митці звертають увагу на травму воєнного дитинства, неповну родину та стратегії виживання в умовах окупації.

На тлі суспільних змін і оновлення літератури тема Бабиного Яру набуває нової актуальності. Своєрідним поетичним детонатором, що, образно кажучи, пробудив із духовного сну мистецьке середовище та викликав широкий резонанс у читацьких колах, стала поема Євгенія Євтушенка «Бабий Яр» («Над Бабым Яром памятников нет»). Автор написав її під враженням поїздки до Києва в серпні 1961 року, під час якої він разом з Анатолієм Кузнецовим відвідав Бабин Яр. Поета потрясло, що на місці масової страти було запустіння і величезний страшний смітник. Вражений побаченням, митець створив вірш і прочитав його у вересні 1961 року на поетичному вечорі в московському Політехнічному музеї. Публіка слухала, затамувавши подих, а по закінченні пролунав шквал оплесків та прохання прочитати поезію знову. Вдруге читання поезії слухали стоячи. Довгий час поет не міг її надрукувати, і ось нарешті твір побачив світ на сторінках «Литературной газеты». Поезія не залишала байдужим: її активно обговорювали, про неї палко сперечалися. Деякі письменники звинуватили Євтушенка в антипатріотизмі, космополітизмі, в тому, що він «забув про свій народ». Проте більшість літературних авторитетів публічно підтримали поета (зокрема С. Маршак, К. Сімонов та інші).

Перші рядки поезії Євтушенка звучали як символічний вирок владі, її подвійним стандартам у ставленні до пам'яті жертв: «Над Бабым Яром памятников нет. Крутой обрыв, как грубое надгробье». Поет діагностує

стан духовного провалля, вихід з якого можливий через звільнення від тягара стереотипів, накинута владою. За версією автора, таким тягарем є імперська спадщина антисемітизму, мова підозр, недомовок і взаємних звинувачень. Єство поета бунтує проти такого стану речей, відчуття вини і відповідальності у поезії набуває особливо щирого звучання.

Над Бабьим Яром шелест диких трав.
Деревья смотрят грозно,
по-судейски.
Все молча здесь кричит,
и, шапку сняв,
я чувствую,
как медленно седею.

(Є. Євтушенко, с. 72)

Як і його попередники (І. Еренбург, Л. Озеров), Є. Євтушенко ідентифікує себе з жертвами насильства, але водночас свідомий свого обов'язку пробудити притлумлену пам'ять.

И сам я,
как сплошной беззвучный крик,
над тысячами тысяч погребенных.
Я –
каждый здесь расстрелянный старик.
Я –
каждый здесь расстрелянный ребенок.

(Є. Євтушенко, с. 74)

У дискусіях про трагедію минулого найвищим авторитетом для поета є правда. Сприйняття іншого як ворожого, потенційно небезпечного є ганебною сторінкою, котру назавжди треба перегорнути – це твердження стало символічним гаслом поеми та мистецькою платформою покоління шістдесятників.

«Интернационал»
пусть прогремит,
когда навеки похоронен будет
последний на земле антисемит.

(Є. Євтушенко, с. 74)

Дослідники зазначали, що поема Євтушенка стала явищем не тільки культурного, а й суспільно-політичного життя. У грудні 1962 року автор

прочитав уривок з твору на зустрічі, де був присутній М. Хрущов. Реакція першої особи держави була негативна і категорична: він вказав на недоречність і політичну шкідливість таких текстів, звинувативши поета в тому, що той «співає з чужого голосу». Отже, влада й надалі мислила опозиційними категоріями та використовувала мову політичних звинувачень.

Можна стверджувати, що поема Євгенія Євтушенка стала одним з переламних моментів у процесі віднайдення літературою власного голосу і сміливості опонувати владі. Духовна спадкоємність з головними засадами громадянської позиції Євтушенка особливо виразно виявилась у масових акціях 29 вересня 1966 року, у 25-ті роковин трагедії в Бабиному Яру. У Києві відбувся мітинг, участь в якому взяли Віктор Некрасов, Іван Дзюба, Борис Антоненко-Давидович, Гелій Снегірьов та інші. Іван Дзюба згадував, що на той час у житті Києва склалися різні норми суспільної поведінки у ставленні до Бабиного Яру. Він чітко розмежовує неофіційну пам'ять та офіційну позицію влади.

«Одні кияни йшли в цей день з букетами квітів і траурними стрічками на ту окраїну міста, назва якої стала печально відомою в усьому світі: Бабин Яр. Деякі інші кияни в той самий час сушили голови над тим, як не допустити великого згромадження перших у цьому місці. Треті кияни за наказом других ревно стежили за першими, а в разі потреби й “вживали заходів” щодо найнеспокійніших з-поміж них» (Дзюба, / [http:// ua.judaicacenter.kiev.ua/tekst-vistupu-ivana-dzyubi-u-25-ti-rokovini-rozstriliv-u-abinomu-yaru/](http://ua.judaicacenter.kiev.ua/tekst-vistupu-ivana-dzyubi-u-25-ti-rokovini-rozstriliv-u-abinomu-yaru/)).

Таким чином, символічний простір Бабиного Яру втілював різні ціннісні пріоритети: для одних він асоціювався з місцем скорботи і поминання, для інших – став політичним інструментом для контролю, шантажу й залякування. Напевне, останній фактор відіграв вирішальну роль у тому, що в повоєнні десятиліття жоден з відомих діячів культури публічно не брав участі в щорічній траурній ході киян до Бабиного Яру, не промовляв на могилах жертв.

У вересневі дні 1966 року до сумнозвісного київського урочища прийшло особливо багато людей, і присутність серед них відомих митців створила особливу психологічну й емоційну атмосферу.

«На обличчях людей застигло страждання, а очі людей були нетутешні: вони дивилися в глибіню часу і бачили моторошну картину того, що не стало і ніколи не стане для них минулим. Тінь давнього жаху і

якоїсь людської загубленості витала над Бабиним Яром, і тисячі безмовних у закам'янілій збуреності людей були немовби втіленим німим зойком цілого народу. Люди мовчали. Але це було вимогливо-запитливе мовчання. Люди хотіли слухати, кинулися до нас, розтягли в різні боки, <...> кожного обступили тісним натовпом і вимагали: «Скажіть хоч щось!» – згадував Іван Дзюба.

Особливо прозвучали в той день слова Івана Дзюби – одного з інтелектуальних лідерів українських шістдесятників, яскравого публіциста, філософа, літературознавця. Передусім він наголосив на «змові мовчання», що виникла навколо змістового поля Бабиного Яру. На його переконання, таке довголітнє замовчування «стає спільником неправди й несповоди». По-друге, митець інтегрував трагедію Бабиного Яру в координати українського досвіду, колективної пам'яті та культурної свідомості. Розуміння трагедії, що виходить за межі національної ідентифікації і відкриває горизонти для нової філософсько-психологічної оптики – саме такий підхід не знайшов повноцінної розбудови у просторі всієї советської (і в її складі української советської) літератури повоєнних десятиліть. У певному сенсі промова І. Дзюби виконала компенсаторну роль стосовно тих моральних дилем, що випали з аналітичного поля української літератури, які, проте, необхідно було озвучити для подолання колоніального способу мислення.

Відповідно у виступі письменника не лише пролунало звернення до минулого, а вперше було окреслено перспективу на майбутнє. Митець пов'язував її з розбудовою нових комунікативних практик, у яких провідну роль покликана виконувати культура. Відповідно уроки Бабиного Яру передбачають діалог культур і націй.

Про виступ Івана Дзюби з теплотою згадував один з організаторів поминального заходу Віктор Некрасов. Він зазначив, що факт участі письменника у вшануванні жертв Бабиного Яру органи держбезпеки додали до набору політичних звинувачень, за якими Іван Дзюба згодом відбував тюремне покарання як «український буржуазний націоналіст». Але сам мітинг, його масштаби та озвучені проблеми спонукали партійне керівництво перебрати ініціативу на себе та надати вшануванню ідеологічно-ритуального змісту. Для порівняння варто навести розповідь того ж В. Некрасова, який дуже влучно відтворив «одержавлення» поминальної традиції. Міркування письменника розкривають намагання влади позбавити Бабин Яр інтелектуального голосу та уніфікувати пам'ять про жертви винятково до советського ідеологічного наповнення.

«І тепер кожного року 29 вересня (в день пам'яті жертв тимчасової німецько-фашистської окупації) неподалік каменя споруджують трибуну, з якої секретар Шевченківського райкому партії виголошує промову, присвячену переважно досягненням у виконанні плану в різних галузях. Згодом виступають кілька передовиків виробництва, серед яких обов'язково один єврейської національності (просто єврей – нині не прийнято говорити), і розповідає про звірства сіоністів у Ізраїлі. Після виступів виконують гімн і мітинг оголошують закритим. Саме в цей момент з'являються люди з квітами і вінками. Але виявляється, що покласти їх не так просто. Міліція та її дублери в цивільному ретельно перевіряють написи на вінках, і якщо виявляють щось підозріле («А якою мовою написано? Перекладіть»), люди, котрі тримають вінки, опиняються у «воронках», що «чергують» неподалік. Осіб старшого віку з маленькими букетиками пропускають без перешкод. Ну, можливо, когось сфотографують <...>» (Некрасов, с. 181).

Спогади і враження від подій 1966 року Віктор Некрасов відтворив у повісті «Записки зіваки» («Записки зеваки»). Її можна сприймати як сповідь киянина, котра постала в умовах вимушеної еміграції (1976) і вилилася в одверту розмову про цінності життя та людину, котра шукає його глибинних сенсів. Серед інших урбаністичних центрів (Парижа, Нью-Йорка, Варшави) В. Некрасов реконструює перед читачем образ рідного Києва, безмежно йому дорогого, але безслідно зниклого або цілеспрямовано стертого з мапи пам'яті вітрами історії та зусиллями політиків.

У київському тексті Некрасова Бабин Яр посідає особливе місце і набуває узагальнено-символічного звучання. Письменник вписує його в культурний простір Києва та власну життєву історію. Наскільки важливим для митця була ця частина київського ландшафту, свідчить той факт, що перед еміграцією В. Некрасов відвідує місця, пов'язані з Бабиним Яром. Це прощальне паломництво стає для нього синтезом попереднього досвіду і пошуком духовної опори в майбутньому. Авторський погляд на Бабин Яр є багатоплановим. Передусім це – реконструкція подій, пов'язаних із трагедією масових вбивств під час війни. Письменник окреслює також повоєнне життя Бабиного Яру як простору особливого поминання.

«Невеликий пагорб з квітів. Вінки. Великі, маленькі, просто букети квітів. На вінках стрічки з написами «Батькові, мамі, дідуся – від синів, дочок і внуків», «Дітям, яким не судилося стати дорослими» (В. Некрасов, с. 178).

Не оминає письменник і Куренівської трагедії 1961 року. Витоки її він вбачає у тих актах вандалізму, котрі іменує наругою над самою смертю. Йдеться про планомірне нищення єврейського кладовища, розташованого неподалік Бабиного Яру. Центральну алею кладовища зруйнували нацисти під час окупації. Згодом нищення пам'ятників розвинули советські градоначальники. Свої враження від руйнування могил автор порівнює з різних часових перспектив: кінця 1950-х років (тоді він натрапив на сліди руйнувань) і середини 1970-х, напередодні від'їзду з Києва:

«Я побував там зараз. Власне перед від'їздом. Через п'ятнадцять років... Усе заросло кущами і травою. Зруйновані пам'ятники кудись вивезли. Але не всі. То тут, то там білють з-поміж бур'янів недобиті п'єдестали, східці, шматки мармуру і лабрадору. І бульдозери. Вони гуркочуть і крізь металевий скрегіт пробивають на місці головної алеї кудись дорогу... Людей немає. Порожньо. Мертво... І страшно» (В. Некрасов, с. 187).

Таким чином, масові розстріли в Бабиному Яру під час війни, знищення єврейського кладовища обома тоталітарними режимами, прорив дамби на Куренівці і зрештою просторове зникнення Бабиного Яру митець трактує як стан «поневоленого розуму» (вислів Чеслава Мілоша), упокорення перед злом та входження у виміри морального нігілізму. Небажання примиритися з такою ситуацією стає одним із вирішальних факторів участі письменника в дисидентському русі та довголітнього духовного поєдинку з владою.

Кульмінацією обраної настанови для Віктора Некрасова стають події 29 вересня 1966 року, котрі письменник фіксує з документальною послідовністю. Описуючи власні відчуття, В. Некрасов наголошує на особливій духовній свободі, що переповнювала його. Підстав для цього було більше ніж достатньо, адже його виступ заздалегідь ні з ким не узгоджувався і не затверджувався жодною наглядовою інстанцією, жодна цензура не могла вплинути на його думки. Для нього як письменника-фронтовика, автора знаменитої повісті «В окопах Сталинграда», саме на місці Бабиного Яру війна знайшла своє продовження і набула нового сенсу: вона стала боротьбою за людську гідність і пам'ять. У певному сенсі боротьба за пам'ять є одним із важливих сюжетів «Записок зівани». Зокрема митець згадує про свої враження від проектів пам'ятників, поданих на конкурс, присвячений пошануванню жертв Бабиного Яру. Серед умов участі в конкурсі були чітко прописані ідеологічні критерії:

«монументи в художній формі повинні відтворити героїзм, незламну волю, мужність і безстрашність наших людей перед лицем смерті від рук німецьких катів, повинні показати звіряче обличчя гітлерівських загарбників, а також повинні передати всенародну скорботу над тисячами безіменних героїв» (В. Некрасов, с. 183).

Не дивно, що більшість представлених робіт викликали в Некрасова внутрішній спротив. Для нього, котрий пізнав війну на власному досвіді (а не за пропагандистськими гаслами), важливо було звільнити пам'ять від патріотизму ненависті. Першочерговою в осмисленні трагедії стає для В. Некрасова філософія смерті. Власне саме ставлення до смерті, на думку письменника, є показником духовної зрілості суспільства. Автор з гіркотою усвідомлює, що в тоталітарному суспільстві відбувається профанація смерті (передусім через заперечення її релігійно-сакрального виміру, позбавлення трансцендентного сенсу). У цьому контексті для письменника очевидною є відповідальність ідеологічно підпорядкованого мистецтва, котре продукує прості та однозначні відповіді на складні і неоднозначні запитання...

В цілому Бабин Яр в «Записках зіваки» має особистісний вимір. У певному сенсі він став частиною дуже дорогих спогадів, пов'язаних із дитинством, юністю, громадянським змужнінням митця. Водночас у версії В. Некрасова Бабин Яр символізує проблему вибору: між свободою самореалізації і конформізмом, між правдою і «змовою мовчання». У тих суспільних протистояннях, котрі випали на долю письменника, Бабин Яр став джерелом його духовної сили, незламності та здатності залишатися собою...

Але, напевне, найбільшою мірою Бабин Яр віднайшов повноту художнього втілення в однойменному романі Анатолія Кузнецова. Твір відіграв особливу роль у долі автора та став унікальним явищем літературного життя епохи шістдесятиництва. Сам письменник згадував, що публікацію його твору було продиктовано намаганням влади затьмарити резонанс від поезії Є. Євтушенка. Літературні ідеологи прагнули довести, нібито роман Кузнецова цілковито заперечує головні ідеї поезії Євтушенка. Проте сам Анатолій Кузнецов наголошував, що його твір не полемізує з поемою Євтушенка, а підхоплює і значно розширює коло проблем, пов'язаних з Бабиним Яром.

Художньо-документальне втілення множинних змістових вимірів, що накладалися на символ Бабиного Яру, прозвучало з уст письменника, чиє дитинство і юність були нерозривно пов'язані з Києвом (разом з

родиною автор мешкав на Куренівці – в тому районі міста, що межував із сумнозвісним урочищем). Саме київський досвід окупації справив вирішальний вплив на становлення письменника. Розпочавши з нотаток ще в підлітковому віці, митець постійно повертався до пережитого, а згодом створив (за його власним визначенням) роман-документ.

На долю твору випали різні перипетії. Вперше роман А. Кузнецова у скороченому варіанті побачив світ на сторінках журналу «Юність» у 1966 році, число 8–10, а роком пізніше вийшов окремою книжкою у видавництві «Молодая гвардия». В обох текстах цензура безжально вирізала уривки, що мали «антисовєтський зміст». Згодом про цю ситуацію сам автор напише так:

«Перед письменниками в ССРСР ця дилема виникає завжди: чи взагалі не бути надрукованим, чи друкувати тільки те, що дозволила цензура. Багато хто вважає, що краще донести до читача принаймні щось, аніж нічого. Я також так вважав» (А. Кузнецов, с. 7).

У 1969 році А. Кузнецов вирушає в закордонне відрядження до Лондона, де офіційно просить політичного притулку, заявляючи про своє небажання повертатися до ССРСР. Такий крок викликає хвилю обурення і політичних звинувачень у совєтських урядових колах. Автора зараховано до категорії «зрадників і ворогів»: його роман потрапив до списку заборонених і на кілька десятиліть був силоміць вилучений з літературного життя. Повний текст роману з авторськими доповненнями (внесеними в 1967–1969 рр.) було видано за кордоном у 1970 році.

Непросту долю книжки зумовлено не тільки політичним вибором автора (його затавровано як «невозвращєнца»), а й тими проблемами, що письменник виніс у публічний простір літератури. Вони дисонували з системою тоталітарних приписів, передусім через заклик протистояти наступу на простір свободи і людської гідності. У завершальних рядках твору є такі слова:

«Жоден суспільний злочин не залишиться невідомим. Щось можна спалити, розвіяти за вітром, засипати і затоптати – проте залишається ще людська пам'ять» (А. Кузнецов, с. 349).

Власне пам'ять є одним з головних героїв книжки та співрозмовником самого автора.

Символічну мандрівку у глибини пам'яті письменник починає з епізодів, що мали вирішальний вплив на написання книжки. Передусім це

звернення до вражень від окупації Києва: два роки автор чув кулеметні черги, що долинали з Бабиного Яру, і спостерігав, як протягом кількох тижнів над яром піднімався густий чорний дим. Згодом, коли він вирушив до урочища, то помітив на дні струмка багато білих камінців. Піднявши один із них, зрозумів, що це – шматок обгорілої людської кістки. Пройшовши до кінця струмка, спостеріг, що пісок став сірий, і усвідомив, що йде по людському попелу. Митець переосмислює цей символ і проголошує:

«Попіл Клааса стукає в моє серце» (А. Кузнецов, с. 17).

Його твір став символічним кроком, спрямованим на те, щоб людська пам'ять не перетворилася на попіл забуття. І водночас це – розповідь про способи виживання людини в тоталітарному соціумі і трагедію митця, позбавленого свободи творчості.

Сам автор наголошував, що його роман побудовано винятково на документальній основі, тому для письменника першочерговою стала настанова донести якнайбільше правдивої інформації і в такий спосіб дистанціюватися від текстів соцреалістичного зразка. Митець обрав формат сповідального письма, котре уможливило історичні, соціальні та морально-психологічні характеристики епохи. Хронологічно дія твору розвивається від середини 1920-х до кінця 1960-х років. Така розлога часова відстань дозволила прозаїку відтворити знакові історичні події, розповісти історію багатьох героїв і зрештою власну родинну історію. Серед перших усвідомлених спогадів дитинства – розмови дорослих про голод в Україні 1933 року (з випадками людоїдства), новорічна ялинка з пісенькою про те, що «цю диво-ялиночку нам Постишев приніс». Ось маленький Толя переживає потрясіння від того, що мама спалює у грубці «шкідливі» книжки, ось він з друзями переглядає улюблені кінофільми: «Чапаєв», «Щорс», «Богдан Хмельницький», «Якщо завтра війна». Цей калейдоскоп дитячих вражень накладається на життєві історії найближчих людей: діда і баби, матері, батька, друзів дитинства. Багато проблем, котрі загострила війна, на думку А. Кузнецова, закорінено в передвоєнній ситуації репресій, брехні, атмосфері страху та взаємних підозр.

У пам'яті підлітка прихід німецьких військ закарбувався крізь характерну сцену: до них прибігла сусідка, «збуджена, не схожа на себе саму, закричала з радісним здивуванням і торжеством:

«Чого ви сидите? Німці прийшли! Советська влада закінчилася» (А. Кузнецов, с. 21).

Письменник доповнює розповідь іншими прикладами, котрі демонструють пріоритети в очікуваннях киян: кінець советської влади є для них більш важливою подією, ніж прихід чужого війська. Про швидке розчарування, відчай і розпач, що настали дуже швидко, трагедію життя під окупацією митець також напише переконливо і правдиво. Але при цьому дуже виразно оприсутнить психологічні паралелі – як надія змінюється розчаруванням і страхом. Саме ці буттєві стани супроводжували життя громадян в умовах советського і нацистського режимів.

Топографію злочинів у окупованому Києві А. Кузнецов відтворює різнопланово: вибухи на Хрещатику і в Києво-Печерській лаврі, табір смерті в Дарниці для советських військовополонених. У цей простір насильства і смерті він вписує і Бабин Яр. Письменник зізнається, що це місце стало для нього фатальним: усе життя вві сні йому вчувалися голоси розстріляних і ввижалася картина, де його самого ведуть на розстріл. Але роман Кузнецова не можна звести тільки до психологічного звільнення від травми дитинства. Безперечно, непроговорений біль, виштовхування у підсвідомість інформації, що просилася на папір, – ситуація, характерна для всієї советської літератури повоєнного десятиліття. Але, крім посттравматичного синдрому, письменник окреслив нові змістові виміри війни: насильство держави над особою і втрату моральних запобіжників перед злом.

Початки окупації Києва автор зображує також крізь деформацію інформаційного простору, що, на його думку, стало складовою насильства фізичного. Прозаїк цитує оголошення, накази та розпорядження німецької влади, котра спілкується з цивільним населенням мовою погроз, залякування та переліком покарань за непослух. Одне з таких оголошень, що прочитав 12-літній Толя Кузнецов, стало фатальним для багатьох тисяч євреїв української столиці.

Трагічну дорогу до смерті вулицями Києва 29 вересня 1941 року митець відтворює крізь поліфонію настроїв: тривога, непевність, страх і приреченість серед єврейської людності (його вразило, як багато було серед них людей хворих, старих і немічних) та співчуття, байдужість і зловтіха серед місцевого населення. Попри різну реакцію киян, письменник наголошує на величезному потрясінні, що привнесли розстріли в Бабиному Яру у свідомість мешканців української столиці.

Працюючи над романом, митець зустрічався з багатьма людьми. Всі вони, поряд зі спогадами про страшний досвід окупації, оповіли автору свої історії. У творі Кузнецова оповідачі постають не тільки свідками, а

й дійовими особами Великої історії, яка часто була до них надто жорстокою. Звучання багатьох голосів дає можливість читачеві збагнути, як Україна пережила найбільшу війну XX століття, які драми і трагедії розігравалися на її території, зі своїми героями й антигероями, і як митцеві протистояти спокусам фальші й неправди.

Анатолій Кузнецов відтворює життєві історії тих, кому вдалося врятуватися зі смертельного пекла (Діни Пронічевої, Володимира Давидова), розповідає про киян, які допомагали вижити жертвам. Він значно розширює мартиролог жертв і згадує про українську поетку Олену Телігу, редактора «Українського слова» Івана Рогача, ромів, знищення хворих у психіатричній лікарні ім. Павлова, советських військовополонених та підпільників, розстріляних у Бабиному Яру.

Письменник докладно описує, як окупаційна влада маніпулювала психологією завойованих, провокуючи їх до взаємних підозр, доносів, шпигування.

«Горе вам, якщо у вас був ворог або хтось вам заздрив. Раніше він міг написати донос, що ви проти советської влади, отже, ворог народу, – і ви зникали безслідно. Тепер він міг написати, що ви проти німецької влади, отже, ворог народу – і вас чекав Бабин Яр. Навіть термінологія у німців була такою ж: ворог народу!» (А. Кузнецов, с. 115).

Для самого митця Бабин Яр стає символом тоталітарного гетто. Шлях, який пройшов письменник, щоб вирватися з його політичних і духовних пут, вимірюється цілим життям.

Роман виконав кілька стратегічних завдань. Одним із найголовніших став прорив інформаційної блокади засобами художньої літератури. Поєднавши форму спогадів і щоденникових записів, митець створив неймовірну за емоційним впливом розповідь про насильство, терор та здатність людини протидіяти їм, мобілізуючи духовні резерви. Одним із головних заповітів книжки є переконання, що правда є найпотужнішою зброєю у боротьбі проти насильства.

Норма відвертості й моральної відповідальності, котрі актуалізував А. Кузнецов, стала визначальною у формуванні світоглядних засад багатьох митців. Здатність бути собою і не зраджувати обраних принципів по-особливому виявилась у творчості Леоніда Первомайського – талановитого й самобутнього українського письменника XX століття. У його творчих самоокресленнях тема Голокосту й Бабиного Яру залишалися серед пріоритетних.

Письменник народився 1908 року на Полтавщині в єврейській родині. Літературний шлях розпочав наприкінці 1920-х років як поет і прозаїк. Вибір митця пов'язати свою долю саме з українською літературою був незвичний для його середовища. Більшість його однолітків прагнули творчої реалізації в координатах культури метрополії. Але Леонід Первомайський свідомо обрав інтеграцію в український культурний простір. Це стало його ціннісним пріоритетом і визначило філософські засади творчості. Дуже влучно їх узагальнив Йоханан Петровський-Штерн:

«Первомайський ототожнював себе із зубожілими містечковими євреями й мовчазними жертвами Голодомору, з безіменними червоноармійцями, які полягли на фронтах Другої світової війни, з німими мучениками Голокосту, з гнаними літераторами різних часів і народів та вбитими і страченими їдишомовними письменниками, а наприкінці свого літературного шляху – з муками творчості, з переслідуваними поетами, такими як він сам, з придушуваним голосом української поезії й української мови» (Й. Петровський-Штерн, с. 318).

1949 року під час кампанії «боротьби з безрідними космополітами» Л. Первомайський не уникнув звинувачень і принизливих формулювань на свою адресу. Його відповіддю в духовному протистоянні з владою став вірш «На українській золотій землі». Письменник пройшов фронтовими дорогами війни, працював військовим кореспондентом газети «Правда». Трагедія Бабиного Яру не могла не вразити його як митця, чиє довоєнне життя і творче становлення було пов'язане з Києвом, і як єврея, котрий вижив і відчував свою духовну спорідненість з жертвами Голокосту. Авторське переосмислення київського виміру окупації знайшло втілення як у прозі, так і в поезії.

В оповіданні «Вулиця Мельникова» митець розкриває морально-психологічні виклики, що привніс Голокост у життя звичайних киян. Українсько-єврейське подружжя Клава і Мося побралися перед війною. З початком війни Мося опиняється на фронті, а в окупованому Києві залишається його вагітна дружина. Клава ось-ось має народити і в очікуванні пологів читає розклеєні по всьому місту оголошення з вимогою зібратися всім євреям на розі вулиць Мельникова і Дегтярівської. Молода жінка винаймає помешкання в тьоті Насті й зізнається господині, хто батько дитини. Тьотя Настя в роздумах і недобрих передчуттях. Вона боїться за своє життя і не знає, як їй вчинити. Народження дитини збігається з першими днями розстрілів у Бабиному Яру, і саме в цей час у

приміщенні з'являються поліцаї з перевіркою паспортів. Тьотя Настя переконує, що Клава – її племінниця, і в такий спосіб рятує матір і немовля. Звичайна жінка здобуває найбільшу перемогу: перемогу над власним страхом і безнадією. Саме в дослідженні таких пограничних ситуацій Л. Первомайський виявляє нові психологічні виміри Бабиного Яру: навіть будучи сама упослідженою та приниженою, людина може протистояти насильству.

У поетичній спадщині митця відлуння Бабиного Яру наявне в різних змістових наповненнях. Одна з поезій, символічно озаглавлена «Попіл», передає авторську тривогу і гіркоту від стану духовної амнезії, котрий запанував у суспільстві.

Над совістю заліг він на сторожі,
А ми, живучі й сущі перехожі,
Обтрушуєм з чобіт той грізний пил,
Чи не тому, що не скінчився злочин,
Що боїмось майбутніх кровоточин,
Спинить яких у нас немає сил?

(Л. Первомайський, с. 230)

Вірш «В Бабинім Яру» відтворює щемливу і надзвичайно людяну розмову старого єврея з сином за мить до страти:

Стань біля мене, стань, мій сину,
Я прикрию долонею твої очі,
Щоб ти не побачив своєї смерті,
А тільки кров мою в пальцях на сонці,
Ту кров, що й твоєю стала кров'ю
І зараз вилитись має на землю...

(Л. Первомайський, с. 180)

Прикметно, що в поезії немає традиційних проклять і звинувачень на адресу вбивць, а увесь наголос перенесено на батьківську любов, яка є сильнішою за смерть.

Ще один вимір перемоги над смертю поет ототожнює саме з мистецтвом і свою місію вбачає в тому, щоб стати голосом німих жертв, описати їхню трагедію засобами художнього слова. І тому знову з'являється образ старого єврея, котрий звертається до поета як до речника безіменних жертв.

І коли я падав мертвий з кручі
В глинище кривавих тіл страшне,
Вперто вірив я, що неминуче
Прийдеш ти, щоб воскресить мене!
(Й. Петровський-Штерн, с. 385)

Варто зауважити, що до теми Бабиного Яру митець звертався в моменти, коли сам переживав кризові ситуації, пов'язані з творчою самотністю, ревізією цінностей, станом «внутрішньої еміграції». Глибинне осягнення трагедії стало для нього і психологічною підтримкою, і новим розумінням призначення мистецтва (не випадково вірш «В Бабинім Яру» увійшов до збірки, котра має назву «Уроки поезії», 1968). Водночас Бабин Яр стає проекцією його філософських рефлексій, згідно з якими вища мудрість і правда – на боці мучеників і страждальців.

Проекції травми в українській літературі кінця XX – початку XXI століття

Саме ця настанова письменника знайшла художню розбудову та нову інтерпретацію в творчості українських поетів кінця XX століття. Варто згадати про поезії Мойсея Фішбейна («Яр»), Леоніда Вишеславського («Хрест Олени Теліги»), Юрія Каплана («Бабин Яр», «Автопортрет»), Дмитра Павличка («Реквієм») та інших. Мойсей Фішбейн, український поет єврейського походження, осмислюючи трагедію Бабиного Яру, звертається до метафоричної моделі. У ній поєднано біблійні асоціації (плач Рахілі над невинно убієнними дітьми), фольклорну символіку (образ журавлів, що пролітають над яром, промовляє більше за слова) та усвідомлення трагедії як складової власного духовного життєпису. Голос автора лунає в обороні жінок і дітей – найбільш вразливих і найменш захищених жертв Бабиного Яру:

Вони йдуть
холодною твердою бруківкою,
тисячі люду
йдуть між твердих неблаганних стін,
вони несуть
Рохеле без дірки в скроні,
ось вона, скроня,
дитяча скроня без дірки,
вони несуть її туди, до кулеметів.
Човгання. Тупіт. Рипіння. Гамір.

З неба
на землю
дивляться птахи.
(М. Фішбейн, с. 3)

Трагедія Бабиного Яру і надалі пекучим болем озивалася в серцях поетів України. Так, київський поет Юрій Каплан (1938–2009) присвятив Бабиному Яру однойменну майже епічну поему, написану наприкінці 60-х років ХХ століття. В ній, зокрема, є такі рядки:

Нет!
Это не просто
из хронологии дата.
Ещё сумрак
над городом костенел,
приказ военного коменданта
выклеили на обгорелой стене.
...
Яр с кривыми краями, огромная рваная рана,
ты безлюден и дик, над тобой только ветры трубят.
Ты чернеешь, как пропасть,
когда, темноту протаранив,
городские огни обступают, как зверя, тебя.
Спят 100 000 в тебе. Их имён на граните не высечь.
Безымянные спят в глубине твоей бурой, как йод.
Имена их забыты навеки. Но тысячи тысяч
никогда не забудут кровавое имя твоё...
(Каплан, с. 238–248)

Варто додати, що кожен з митців у свій спосіб емоційно переживає трагедію: через уявну реконструкцію подій, повернення жертвам особистих історій та інтеграцію пам'яті в моральний клімат сучасності. Прикметною ознакою поетичного багатоголосся є сприйняття Бабиного Яру як простору для примирення пам'ятей.

На межі ХХ і ХХІ століть поетичне багатоголосся Бабиного яру залишалося найбільш продуктивним у літературі. У художню практику ввійшло видання поетичних антологій. Зокрема, до 65-ї річниці трагедії втретє було перевидано поетичну антологію «Відлуння Бабиного Яру» (упорядник Юрій Каплан). На її сторінках у різні періоди побачили світ тексти авторів, котрих не видавали в Советському Союзі (зокрема по-

езії Людмили Тітової, Ольги Анстей, «Поэма существования» Наума Коржавіна). До третього видання увійшла «Фуга смерті» Пауля Целяна в перекладі Василя Стуса, а також поезії Ю. Каплана, Д. Паламарчука та інших.

Стосовно прозового доробку в освоєнні теми Бабиного Яру в перші десятиліття ХХІ століття варто констатувати кілька тенденцій. Перша і головна пов'язана з новими ціннісними підходами до досвіду Другої світової війни в цілому. Нове покоління українських митців передусім звертає увагу на українські проекції війни в антитоталітарному, антиімперському, релігійному, національному та психоемоційному вимірі. Такі резонансні твори української літератури останнього часу, як «Музей покинутих секретів» О. Забужко, «Століття Якова» В. Лиса, «Танго смерті» Ю. Винничука, «Червоний» А. Кокотюхи, «Вільний світ» Т. Белімової, «Німці в городі» Л. Степовички та інші представляють множинні травматичні досвіди, котрі перетнулися у Другій світовій війні. Саме приватні історії, що опиняються в центрі уваги митців, дозволяють виявити різні стратегії поведінки та окреслити змінність ролей: залежно від обставин і моральних пріоритетів одна й та сама особа могла виявляти величезну відвагу і героїзм, а через невеликий проміжок часу – стати боягузом і зрадником.

У вимірі приватних історій посутньої реструктуризації зазнає іпостась ворога. Передусім його вивільнено від демонізаційних, ірраціональних схем, що культивувались у просторі советської літератури (довший час у її змістовому полі ворог міг заслуговувати тільки на ненависть, презирство та знищення). Сучасна література повертає ворогу повноцінний життєвий простір, представляє різні його обличчя (нерідко суперечливі) і досліджує ті трансформації, що привносить війна в його долю.

Саме зміна погляду на жертву і злочинця, коли їхні життєві історії постають не в системі опозицій, а як самодостатні і рівноцінні, характерна для повісті Миколи Мащенка «Дитя єврейське» (2008). Твір належить перу відомого українського режисера, котрий будує його у форматі мелодрами, поєднуючи елементи детективу та любовної історії. В центрі повісті – долі єврейки Іди Фрідман та нацистського офіцера Вільгельма Гауптмана. 29 вересня 1941 року по дорозі до Бабиного Яру Іда, скориставшись нагодою, залишає доньку в кущах. Дитину підбирає і переховує українська родина, а саму Іду рятує від страти німецький майор Вільгельм Гауптман.

Зустріч з Ідою саме в день Бабиного Яру стає початком його нової

війни з собою і системою в цілому. Вільгельм не виконує наказу командування і не бере участі у розстрілах.

«Всіх вас не може порятувати навіть сам Гітлер, хоч це він виніс смертний вирок всій вашій нації. Перед ним я смертельно завинив тим, що не розстрілюю зараз євреїв у Бабиному Яру. Вся Німеччина розстрілює вас сотні тисяч. А я рятую одне дитя єврейське і його матір <...> для продовження роду єврейського. Весь мій злочин солдатський і подвиг людський тільки в цьому», – з такими словами звертається він до Іди (М. Мащенко, с. 78–79).

Любовна мотивація у зміні життєвої стратегії нацистського офіцера є дуже важливою, але для автора не менш значущою є здатність індивіда кинути виклик всій державній машині та колективній волі, протистояти злу, усвідомлюючи власну відповідальність. Саме цей вибір стає початком духовного зцілення і відродження героя...

Важливо зазначити, що повість «Дитя єврейське» належить перу режисера, котрий зняв такі культові для советського мистецтва фільми, як «Комісари» (1969), «Як гартувалася сталь» (1973). Шлях митця від кінокартин, у яких життя принесено в жертву ідеї, до повісті, котра утверджує життя як найвищу цінність, розкриває глибинну внутрішню еволюцію в осягненні природи насильства і зрештою зміну буттєвих пріоритетів. Сам автор у передмові до книжки зазначив:

«Світ добра, любові, людської цивілізації сьогодні в такій же небезпеці, як в усі найтрагічніші епохи історії планети. <...> «Дитя єврейське» – скромне попередження про небезпеку виникнення нових Бабиних Ярів! Моя молитва про те, щоб більше нічого подібного в світі не траплялося. Це болюче благання – цінувати найвищу Божу благодать – людське життя» (М. Мащенко, с. 8).

У підсумку варто зазначити, що літературна інтерпретація Бабиного Яру увібрала голоси митців, котрі належали до різних поколінь і епох. Кожен з письменників руйнував «зону мовчання» і розбудовував аналітично-пізнавальний простір, необхідний для духовного зростання. Водночас тема Бабиного Яру акумулювала множинні характеристики, котрі ще належить осягнути кожному новому поколінню. У координатах української культурної свідомості постання нових мистецьких стратегій пов'язано із остаточним звільненням від влади імперських міфів та мови ненависті й насильства.

Отже, третє тисячоліття привнесло ті нові виклики, котрі спонукають шукати відповіді на проблеми сьогодення в досвіді минулого. У цих пошуках література може стати порадником, мудрим співрозмовником і ціннісним орієнтиром, а також променем надії...

Література

- Анстей Ольга. *Собрание стихотворений*. – К.: ж-л «Радуга», 2000. – 232 с.
[Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.liveinternet.ru/users/4652778/post208473970>]
- Бажан Микола. *Політ крізь бурю: вибрані твори*. – К.: Криниця, 2002. – С. 196–198.
- Беркгоф Карел. *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською окупацією* / пер. з англ. Тарас Цимбал. – К.: «Часопис “Критика”», 2011. – 455 с.
- Гриневич Владислав. *Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр.* – Київ – Дніпропетровськ: «Ліра», 2012. – 508 с.
- Гриневич Людмила. *Хроніка колективізації та голодомору в Україні 1927–1933*. Том 1, кн. 2. – К.: «Часопис “Критика”», 2012. – 677 с.
- Гуменна Докія. *Хрещатий Яр (Київ 1941–1943): Роман-хроніка* / Передмова О. Веремійчук; Упорядник О. Кучерук. – К.: Вид. ім. Олени Теліги, 2001. – 408 с.
- Дзюба Іван. *Виступ у 25-ті роковини розстрілів у Бабиному Яру* [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://ua.judaicacenter.kiev.ua/tekst-vistupu-ivana-dzyubi-u-25-ti-rokovini-rozstriliv-u-abinomu-yaru/>]
- Довженко О. П. *Щоденникові записи, 1939 – 1956 – Дневниковые записи, 1939 – 1956* / О. П. Довженко; художник-оформлювач О. М. Іванов. – Харків: Фоліо, 2013. – 879 с. – Укр. та рос. мовами.
- Дріз Шике (Овсій). *Четверта струна*. Пер. з їдишу В. Богуславської. – К.: «Віпол», с. 149.
- Захарчук Ірина. *Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму)*. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. – 406 с.
- Зельцер Аркадій. *Тема «Євреї в Бабьєм Яру» в Советском Союзе в 1941–1945 годах* [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/conference2012/05.pdf>.]
- Эренбург Илья. *Собрание сочинений в девяти томах*. – Т. 3. – М.: Художественная литература, 1964. – 510 с.
- Евтушенко Евгений. *Стихотворения*. – М.: Современник, 1988. – С. 72–74.
- Каплан Юрий. *Юрковица*. – К.: «Риф», 2009. – 304 с.
- Маркіш П. *Наречений завірюхи*. Вірші і поеми / пер. з їдишу В. Богуславської. – К.: «Сфера», 2000. – 222 с.

- Некрасов Виктор. *Записки зеваки*. – М.: Художественная литература, 1991. – 400 с. [Електронний ресурс. – Режим доступу: http://royallib.com/book/nekrasov_viktor/zapiski_zevaki.html]
- Кино на войне. *Документы и свидетельства* / [авт.-сост. В. Фомин]. – М.: Материк, 2005. – 944 с.
- Кузнецов Анатолий. *Бабий Яр: Роман-документ*. – К.: МИП «Обериг», 1991. – 352 с.
- Мащенко Микола. *Дитя єврейське*. – К.: «Дух і Літера», 2008. – 272 с.
- Озеров Л. *Избранные стихотворения*. – М.: «Художественная литература», 1974. – С. 449–454.
- Петровський-Штерн Йоханан. «*Належати до тих, кого вбивають...*» *Внутрішній вибір Леоніда Первомайського* [Електронний ресурс. – Режим доступу: http://judaicaukrainica.ukma.edu.ua/ckfinder/userfiles/pdf/JU_317-405.pdf]
- Первомайський Леонід. *Вибрані твори у двох томах*, том 2. – К.: «Дніпро», 1978. – 358 с.
- Сосюра Володимир* [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://babiy-yar.livejournal.com/3601.html>]
- Титова Людмила. *Стихотворения*. – М., 1997. – 192 с. [Електронний ресурс. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Liudmila_Titova]
- Фішбейн Мойсей. Вечір без колискової // *Сучасність*. – 1983. – № 5. – С. 3–4.
- Швець В. «Бабин Яр». *Вірш*. Рук., 3 березня 1944 р. Копія. ЦДАМЛМУ, ф. 949, оп. 2, од. зб. 2, арк. 25, 25 зв.

РОЗДІЛ 9

БАБИН ЯР У КІНО

Карел Беркгоф

Деякі художні фільми начебто примушують минуле оживати, чим притягують великі глядацькі аудиторії, зокрема людей, які не люблять дивитися документальне кіно або читати історичну літературу. Такі картини дозволяють глядачам співпереживати персонажам з минулого. Це стосується і фільмів про геноцид та злочини проти людства, наприклад про Голокост. Навіть критики американського телесеріалу «Голокост» і фільму «Список Шиндлера» часто визнають, що ці стрічки відкрили очі багатьом слабо поінформованим. Це є тим специфічним явищем, яке голландська письменниця Джесіка Дурлахер (Durlacher) пропонує називати «емоційним знанням».

Тим часом багато провідних інтелектуалів і мислителів застерігали від спокуси використання Голокосту у белетристиці чи фільмах розважального жанру. Найсильніші аргументи на користь того є релігійними. Елі Візель, американський громадянин і, мабуть, найвідоміший у світі серед тих, хто пережив Голокост, високо оцінює деякі художні фільми, в яких, за його словами, немає «дешевої сентиментальності» і які зворушують людей. Проте «святість» Голокосту ніяким чином не має бути покривджена. У цьому контексті він спеціально згадує масове знищення євреїв у Києві:

«Знімати кіно про масові вбивства у Бабиному Яру межує зі святотатством. Використовувати масовку в ролі трупів непристойно».

Погоджується хтось із Візелем чи ні, фільми про Голокост вимагають особливої обережності з боку їхніх творців. Художні фільми про геноцид дуже відрізняються від інших видів художніх фільмів. Кінематографісти (і письменники) використовують свою фантазію, але історичні факти геноциду, досліджені істориками, повинні мати не меншу вагу. В той же час важливо також і схвилювати глядача. Коротко кажучи, слід уникати надмірних перекручувань фактів, у тому числі «хепі ендів» та вуаеризму (адже такі стрічки – це не бойовики чи фільми жахів). Тому постає питання: як саме події Бабиного Яру постають на екранах? У даній статті ми зосередимося, за деякими винятками, такими як українське советське документальне кіно, починаючи з 1980-х років, на кінематографічних спробах відтворити трагедію Бабиного Яру.

Бабин Яр мимохідь і як місце відтворення подій

Першу зйомку Бабиного Яру без звукового супроводу було проведено в листопаді 1943 року для російськомовного фільму «Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель». Фільм зняли Олександр Довженко та Юлія Солнцева, його показали у советських кінотеатрах у 1945 році. Епізод, який використовувався в цьому фільмі, тривав усього дев'ятнадцять секунд і показував масове поховання та деякі трупи. Відео супроводжувалося голосом за кадром:

«В самому лише Бабиному Яру кати розстріляли понад сто тисяч нещасних громадян. Немовлят закопували живими в землю разом із вбитими матерями, і можна було побачити, як ворушилася земля, як здригалася вона від рухів живих людей. Тут люди плакали, кричали, проклинали, прощалися навіки. Тут маленькі діти бачили такі картини, яких навіть не уявляв великий Данте, який написав “Пекло”».

Відповідно до офіційної політики Советського Інформаційного Бюро, а також тенденцій, що простежувалися в інших советських ЗМІ, про євреїв зовсім не згадувалося.

На початку 1946 року тема Бабиного Яру двічі, але дуже коротко, з'явилася на екранах. Перша поява – це спеціальне видання українського советського кіножурналу «Радянська Україна», в якому показали Діну Пронічеву – жінку, що пережила розстріли в 1941 році. Зображення та звук було записано під час того, як вона давала показання 24 січня 1946 року советському військовому трибуналу в Києві. (Обвинувачуваними були

один австрієць і чотирнадцять німців, більшість з яких були повішені.) «Кінодокументи про звірства німецько-фашистських загарбників» були набагато менш переконливими стосовно Бабиного Яру через відсутність показань свідків. Це був документальний фільм, підготовлений поспіхом у 1945 році для Нюрнберзького трибуналу над головними воєнними злочинцями перед Міжнародним військовим трибуналом і показаний там 19 лютого 1946 року. В ньому Бабиному Яру приділили лише півхвилини.

Справжньою несподіванкою 1940-х років став художній фільм російською мовою «Нескорені» виробництва Київської кіностудії (сьогодні – кіностудія ім. Олександра Довженка). На екранах советських кінотеатрів стрічку показали наприкінці 1945 року. Фільм вирізнявся тим, що показав, як євреї йшли на смерть та були масово розстріляні нацистами. У жодному художньому фільмі, ніде у світі й ніколи цього не було. Фільм також став унікальним для советського кінематографа того часу, адже в ньому наголошувалося, що євреї були жертвами, і не стверджувалося, що страждання можуть бути якось урівноважені помстою або перемогою. Режисер Марк Донської, який часто отримував нагороди під час війни, знімав пропагандистські короткометражні фільми (бойові кінозбірки) та художній фільм «Радуга», але в жодному з них не йшлося про переслідування і вбивства євреїв.

Фільм «Нескорені» було знято за романом «Родина Тараса», який частинами друкувався в головній советській газеті «Правда» в 1943 році. Роман, автором якого був один з кореспондентів «Правди», росіянин Борис Горбатов, також було прочитано по радіо і видано окремою книжкою великим накладом, під новою назвою «Нескорені». Він описує життя і смерть у вигаданому місті Кам'яний Брід на Донбасі після приходу німців та італійців у липні 1942 року і закінчується визволенням міста Червоною армією. В романі автор передає враження від свого рідного міста Луганська (тоді воно звалось Ворошиловград), де він прочитав записи колишнього активіста підпільного руху та зустрів людей, що пережили правління нацистів.

Головний герой – Тарас Яценко, шістдесятирічний робітник із сильною вірою в советську систему. Разом з ним у будинку мешкають його дружина, дочка, дві невістки та їхні діти. Його три сини покинули рідний дім: один з них виконує наказ Комуністичної партії вести підпільну роботу, другий – військовополонений у німців, але повертається до Червоної армії; а третій – виживає під час Сталінградської битви. Місто, в якому живе сім'я Тараса, у фільмі не має назви. Відсутні також слова *Україна*

чи *українці*, але й ніякого прославлення російського народу також немає. Проте можна побачити багато деталей, що вказують на те, що дія фільму відбувається саме в Україні. Наприклад, сім'я Тараса читає роман Миколи Гоголя «Тарас Бульба».

У романі Горбатова тема Голокосту з'являється на короткий час, але дуже чітко. Літній лікар Арон Давидович Фішман лікував родину Тараса, а тепер він носить пов'язку із зіркою Давида. Побачивши це, Тарас низько вклоняється лікарю, щоб ніби пошанувати «його та його страждання». Пізніше лікаря Фішмана, разом з іншими євреями, відправляють на смерть під охороною поліцаїв української допоміжної поліції та німецьких автоматників. У романі говориться, що цих євреїв буде розстріляно за межами міста. Тарас, ставши свідком цього, промовляє до себе:

«До побачення, докторе Ароне Давидовичу! Не судить мене. Я не можу врятувати вас. Ми самі чекаємо на страту».

Фільм Донського «*Нескорені*» демонструє обидві ці сцени. Тараса грав українець Амвросій Бучма (в той час також художній керівник Київської кіностудії), Фішмана – литовський єврейський актор Веніамін Зускін. У фільмі, як і в романі, Тарас є єдиним неєвреєм, який реагує на ситуацію та на майбутні вбивства. Його поведінка, коли він бачить марш смерті, дивує лікаря:

«То ви мені кланяєтесь?» Відповідь: «То я мукам вашим кланяюся, лікарю».

В романі та фільмі також зображується маленька єврейська дівчинка, яку переховують багато людей, і щоночі її передають в іншу сім'ю. Те, що її схоплюють у будинку Тараса, – випадковість. Нікого не покарано, і це виглядає досить нереалістично. На відміну від роману, у фільмі дівчинку не вбивають, і допомагає в цьому поліцай, який був таємним інформатором советських партизанів.

У фільмі Донського відтворюється масовий розстріл. Імовірно, те, що Горбатов щойно відвідав звільнений від нацистів табір смерті Майданек, і те, що Донської був євреєм з Одеси, єврейське населення якої було знищено, мало велике значення. 3 червня 1944 року він як «спеціальний військовий кореспондент» їздив по Києву, спілкуючись про Бабин Яр з місцевими жителями, в тому числі навіть з тими, хто залишився в живих, і разом з кінооператором зняв там кадри. Донської пізніше згадував:

«На кожному кроці ми зустрічали людей, які ставали нашими помічниками, людей, які відновили істину і які занадто глибоко і точно розуміли природу німців».

Зйомки в Бабиному Ярі відбувалися в жовтні 1944 року. Ніхто не висловив жодного занепокоєння щодо відтворення подій на місці, де були останки реальних жертв. Але Донської не ставив собі за мету відтворити масове вбивство в Бабиному Яру. Натомість (і швидше за все, така ідея була нав'язана картиною Сергія Ейзенштейна *«Броненосець «Потьомкін»*) солдати-вбивці стоять шеренгою та, рухаючись уперед, розстрілюють євреїв, які стоять на тому ж місці перед ними. Поранена дівчина натикається на катів. Окрім того, на відміну від реальності в Бабиному Яру у вересні 1941 року, у фільмі Донського є євреї з пов'язками, охоронці в уніформі української поліції, проте не показано роздягнених. У короткій сцені в Бабиному Яру образ вбивства перемежовується з зображеннями темних хмар і супроводжується гучною музикою.

Як і роман Горбатова, 90-хвилинний фільм Донського *«Нескорені»* є незвичним і тому, що в ньому єврейських жертв представлено в основному як пасивних, але їх за це не засуджують. Під час розстрілу вони просто стоять і чекають, не виказуючи непокори або патріотизму. Натомість у цьому можна углядіти образ прихованої молитви.

В останні півгодини фільму немає нічого про євреїв, і кінцівка оптимістична. Тарас починає подорож і зустрічає людей з усіх верств суспільства. В романі він шукає їжу та «незруйнований край». У фільмі не пояснюється, чому він іде, але повторюється фраза «незруйнований край», який, можливо, має нагадувати єврейську «Землю обітовану». Поступово його особистий пошук перетворюється на груповий, під час якого українці з усіх регіонів у якийсь спосіб виступають в ролі убитих євреїв.

У червні 1945 року Державний комітет з питань кінематографії (орган, який регулював советську кіноіндустрію) мав винести своє рішення про долю фільму. Майже всі члени ради на засіданні заявили, що вони не розуміють, чому Тарас вирушив у мандрівку, і деякі з них висловили занепокоєння щодо сцени розстрілу. Один режисер (Іван Пир'єв) виступив проти того, що він назвав виокремленням єврейських жертв. Але письменник Борис Горбатов втрутився і наголосив, що у нього немає ніяких зауважень щодо того, як його роман було потрактовано. Підтримку фільму також висловили Сергій Ейзенштейн і Михайло Ромм. Останній сказав, що настав час советським фільмам говорити про «знищення трьох

з половиною мільйонів євреїв». На засіданні Комітету під головуванням Івана Большакова було прийнято рішення на користь масового випуску фільму і навіть відзначено майстерність виконання певних сцен. У той же час ця резолюція була передвістям подальшого цькування євреїв, що почалося наприкінці 1940-х років. У ній вживався тільки вислів «советські громадяни», і авторів фільму звинуватили в тому, що вони «надто зосередилися на розвитку другорядних персонажів», тобто на євреях.

Прем'єра фільму Марка Донського «Нескорені» відбулася 15 жовтня 1945 року в 11 московських кінотеатрах. У деяких із них показ фільму тривав до кінця листопада. Однак час демонстрації його у Києві був значно коротший. Через кілька днів після прем'єри (23 жовтня) в чотирьох кінотеатрах, два з кінотеатрів зняли фільм з показу, і вже 3 листопада його ніде не можна було подивитися. Проблема полягала в тому, що на момент, коли фільм вийшов у прокат, він різко контрастував з офіційними догмами і художніми принципами держави. Таким чином, картина отримала неоднозначну рецензію від газети «Правда», в якій було сказано, що жертви були занадто пасивними. «Арон Давидович надмірно підкоряється своїй долі». Іншими словами, ця частина фільму не може духовно піднести глядача.

В 1947 році Сталін скасував святкування Дня Перемоги, і будь-які реалістичні сцени військових втрат стали забороненими. У наступному році почалися переслідування видатних єврейських культурних діячів під приводом кампанії боротьби з «космополітизмом». Це призвело до вбивства Соломона Міхоелса – директора Московського державного єврейського театру. Його посаду обійняв Веніамін Зускін, проте його спіткала така сама доля, що й попередника. У ніч на 24 грудня 1948 року представники МГБ заарештували Зускіна, забравши його просто з лікарняного ліжка. Зрештою, людина, яка грала лікаря, розстріляного нацистами у фільмі «Нескорені», сама була розстріляна 12 серпня 1952 року. Що стосується Донського, йому пощастило більше – він лише був змушений покинути Москву й оселитися в Києві.

За межами Советського Союзу фільм «Нескорені» похвалили на Венеціанському кінофестивалі у вересні 1946 року. Британські дистриб'ютори відмовилися від фільму, але його показали в Польщі, Східній Німеччині, Франції та Італії. Прем'єра скороченої версії (82 хвилини) під назвою «Родина Тараса» (The Taras Family) відбулася в Нью-Йорку 7 грудня 1946 року. Газета «Нью-Йорк Таймс» схвально сприйняла картину, назвавши сцени розстрілу «драматичними і жахливими». Газета

шоу-бізнесу «Вераеті» також була вражена цими сценами, попри те, що вона назвала «неохайною» роботу камери.

У 1960-х «Нескорених» було показано на советському телебаченні, але з купюрами. Оригінальний фільм є майже невідомим за межами Східної Європи, позаяк не існує жодної копії з перекладом. Але сцена розстрілу отримала власне життя. Вперше вона з'явилася в російськомовному документальному фільмі «Діти з безодні» (режисер Павло Чухрай, 2000), який транслювали як на українському телебаченні, так і в усьому світі як частину міні-серіалу «Broken Silence» («Перерване мовчання») Стівена Спілберга. Документальний фільм з Франції «Айнзатц-групи: команди смерті» («Einsatzgruppen: The Death Commandos») (вищений французькою та англійською мовами у 2009 році) представив цю сцену як історичні кадри. Автор і режисер фільму Мішель Празан помилково вирішив, що кадри було фактично знято в 1941 році, і лише нещодавно помилку було виявлено.

Бабин Яр на американському телебаченні

Протягом понад трьох десятиліть не виходило жодного нового кінематографічного матеріалу на тему Бабиного Яру. Відеозйомку несанкціонованих пам'ятних заходів 1966 року було конфісковано. У 1967 році Ленінградська кіностудія запропонувала зробити фільм про Бабин Яр на основі книжки Анатолія Кузнецова, проте з цього нічого не вийшло, адже Державний комітет з питань кінематографії відповів, що це справа українців. Наступні два десятиліття ніхто не намілювався навіть запропонувати знімати художній фільм про Бабин Яр. Нова ініціатива з'явилася за океаном: у 1970-х і 1980-х роках дві великі американські кінокомпанії у коротких сюжетах відтворили масове вбивство. Першим був 9,5-годинний телевізійний міні-серіал «Голокост», який демонструвався на каналі NBC упродовж чотирьох вечорів у квітні 1978 року. Режисером серіалу був Марвін Чомський, автором сценарію – єврейський американський письменник Джеральд Грін. Він розповідає доволі неправдоподібну загальноєвропейську історію з точки зору двох вигаданих німецьких сімей: єврейської сім'ї Вайс, яка нічого не підозрює і в якій усіх, окрім одного, вбивають; і неєврейської сім'ї Дорф, амбітної і черстої.

Сцена розстрілів у Бабиному Яру триває чотири хвилини. Де її знімали – невідомо. На екранах ця сцена з'явилася у другій частині «Дорога до Бабиного Яру», яку показали 17 квітня 1978 року.

Камера фіксує події то з боку євреїв, то з боку есесівців. Євреї – це молодий Руді Вайс з Німеччини та Лена Сломовна зі Словаччини. Німці –

Пауль Блобель, реальний командир зондеркоманди 4а підрозділу СС, що розстрілював людей у Бабиному Яру (разом зі штабом айнзатцгрупи С і німецькими поліцейськими батальйонами 45 і 303); його грає ірландський актор Томас МакКен. Інший німець – його уявний колега есесівець Ерік Дорф, якого зіграв американець Майкл Моріарті. Обидві пари спостерігають згори за розстрілами, що відбуваються на рівному, зарослому деревами майданчику внизу.

Першими прибувають поліцаї допоміжної поліції, які, за словами Дорфа, не дуже вправно марширують. Блобель кидає зневажливо: «українці». Там, унизу, тридцять тисяч євреїв, – каже він. Дорф дивується, «наскільки вони слухняні».

«Це, – провадить далі Блобель, – свідчить, що вони не заслуговують на життя. Ну, ось і вони».

Глядачі бачать євреїв, які складають свій одяг, двічі бачать зі спини роздягнених людей, яких так і розстрілюють. Крові не видно (на відміну від сцени, показаної у серіалі раніше, де було зображено розстріл євреїв у неназваному українському селі, де Дорфа було залучено до вбивства). Побиття не показано також, і ми не чуємо криків. Жертви зносять розстріли, мабуть, у цілковитій тиші. Руді, який єдиний зі своєї родини переживе Голокост, закликає Лену припинити на це дивитися:

«І так ніхто тобі не повірить. Вони скажуть, що ми обманюємо, бо ніхто не може такого робити з людьми».

Міні-серіал отримав нагороди, його подивилися сотні мільйонів глядачів у всьому світі. Ця картина допомогла перетворити слово «Голокост» на стандартний термін, що визначає нацистське переслідування і вбивство євреїв. Советські громадяни так ніколи й не побачили цей серіал.

Наступну спробу відтворення подій у Бабиному Яру було зроблено у 30-годинному телесеріалі «Війна та пам'ять», уперше показаному на каналі ABC у 1988 р. Фільм також не демонстрували в Советському Союзі. Цей фільм було презентовано як епічну драму про долі американців під час Другої світової війни, проте в ньому було виразно представлено сцени масових убивств. Серед іншого, в амбіційному телесеріалі показано, як американку депортували з Італії і як євреїв убивали у газовій камері, яку фактично реконструювала знімальна група в Біркенау лише за 50 метрів від руїн крематорію № 4. Продюсер і режисер Дан Кертис написав сценарій спільно із Германом Воуком, успішним автором історичних романів, сином єврейських емігрантів з Білорусі. Коли Воук адаптував

для показу на телебаченні свій роман 1978 р. з тією ж назвою, він, за його словами, хотів «заново оживити ті великі та жахливі дні – чітко і правдиво» у «широкомасштабній драматичній постановці». Таким чином, він прагнув привернути увагу великої глядацької аудиторії:

«Суворі судді можуть бути незадоволені тим, що люди вивчають історію через твори розважального жанру. Але справа стоїть саме так».

Під час зйомок сцен Голокосту кінопродюсерів консультували у центрі вивчення Голокосту ім. Симона Візенталя, зокрема її засновник американський рабин Марвін Гаер. Цю серію також, як зазначено у титрах фільму, рекомендували Національна асоціація освіти й Американська федерація вчителів.

Сцену в Бабиному Яру знімали в комуністичній Югославії в кар'єрі, використовуючи п'ять сотень статистів, у тому числі дітей, які репетували протягом тижня. Глядачі вперше побачили її 23 листопада 1988 року як частину одинадцятихвилинного сюжету під назвою «Білорусія» в епізоді 7. Компанія ABC дотримала свою обіцянку нічого не вирізати. Сцена триває чотири хвилини в супроводі розповіді Блобеля (його грає англійський актор Кеннет Коллі), який розмовляє з іншим есесівцем у Білорусії в середині 1943 року. Блобель із гордістю тільки-но розповідав, як добре організовано викопування та спалення тіл євреїв, убитих у 1941 році і пізніше. Сидячи в автомобілі по дорозі з короткої поїздки, він згадує, як погано все було проведено у 1941 році. Показують жахливі кадри розстрілів у Бабиному Яру, бачимо людей, які роздягаються, їхнє побиття, черги перед яром та власне розстріли. Євреї падають, а есесівці ходять по мертвих тілах і добивають живих. Видно багато голих людей.

Камера показує сцену під різними кутами, головним чином з рівня землі. Серед тих, хто примушує євреїв роздягатися, є поліцаї у формі (Schutzmannschaft), яку вони на той час носити не могли. Блобель дивиться на це все в розпачі – не через смерть стількох людей, а через неефективність процесу вбивства. Есесівці тоді «напартачили», – каже Блобель. Українським та німецьким «спостерігачам» дозволили стояти і дивитися на розстріл (це історична неточність). Відтак нам показують людей у цивільному, зокрема чоловіка, який фотографує, та жінку – що має вигляд сміховинний – яка їсть морозиво. Блобеля також нервувало, – згадує він за кадром, – що одяг жертв покидали у братську могилу зверху на тіла. То було марнотратство. (І це також історична неточність.) Зйомки закінчуються до того, як закінчився розстріл, і ми не бачимо, що сталося з тим одягом.

Незважаючи на помилки, сцени Бабиного Яру у фільмі «Війна та пам'ять» були яскравими і з багатьох точок зору реалістичними. Складається враження, що автор сценарію вдумливо прочитав книжку про Бабин Яр Анатолія Кузнецова та історію Діни Пронічевої. Протягом багатьох років сцену можна було побачити тільки в разі покупки повного кошового комплекту DVD-дисків, але тепер епізоди доступні на YouTube.

Правда однієї людини та советські уроки

У середині 1970-х років у Києві кіносценарист і публіцист єврейського походження Олександр Шлаєн звернувся з пропозицією зняти документальний фільм про Бабин Яр. Це було необережним кроком, позаяк, як завжди, советське керівництво відмовлялося визнати, що різанина вересня 1941 року була безпрецедентним воєнним злочином і що його основною жертвою стали євреї міста Києва, яких нацисти прагнули знищити до ноги. Але для Шлаєна це горе було особистим, тому що його бабуса і тітка загинули в Бабиному Яру.

Кількома роками пізніше Шлаєн зміг розпочати свій проект. Комуністична партія України за наказом з Москви мала активізувати пропаганду проти «сіонізму». Відповідно КПУ надало вказівки про створення документального фільму, «що викриватиме наклепницькі вигадки сіоністів навколо Бабиного Яру».

КПУ також замовила документальні фільми про «злочини українських буржуазних націоналістів (у т. ч. і проти євреїв), їхнє прислужництво гітлерівському фашизмові в роки Другої світової війни».

Очевидно, влада вважала, що фільм про Бабин Яр здатен боляче вдарити як по єврейських, так і по українських противниках советської системи. Щодо Шлаєна, то його метою було зняти фільм про євреїв, яких убили лише через те, що вони євреї, і ця різниця спершу не здавалася йому проблемою.

Режисер фільму Володимир Георгієнко шукав матеріали та знімав тих, що вижили, а також російського поета Євгена Євтушенка. В 1980 році зйомки фільму «Бабин Яр. באבין יאר. Бабий Яр. Правда про трагедію» за сценарієм Шлаєна – з українськими коментарями – було завершено. Це була емоційна робота, яка закінчувалася словами:

«У Бабиному Яру за перші п'ять днів нацисти знищили понад 150 тисяч євреїв. Попереду – 103 тижні Бабиного Яру».

Але влада змінила свою думку. Шлаєна зняли з проекту, його замінив відомий український письменник Віталій Коротич, який радикально пе-

реписав сценарій і включив до нього додаткові сцени. Коротич також читав текст за кадром та сам з'являвся на екрані. Кінцевий продукт, 55-хвилинний російськомовний телевізійний документальний фільм «Бабин Яр: уроки історії», було показано 29 вересня 1981 року на Першому каналі Центрального телебачення. Лаври виробників цього єдиного документального советського фільму про Бабин Яр було приписано, як значилося у титрах, Коротичу, Георгієнку, Шлаєну, Анатолію Ващенко, Хему Салганіку та неназваним «іншим».

На відміну від оригінальної версії Георгієнка, заснованої на сценарії Шлаєна, новий фільм розповідав не про євреїв, а про загальне зло масового вбивства, в результаті чого Бабин Яр було представлено як «найжахливіший експеримент». У фільмі сказано, що близько 200 000 чоловік було поховано в яру. Фільм включав розповіді тих, які вижили, а також кадри 1940-х років: свідчення Пронічевої на Київському трибуналі та Юхима Вількіса (помилково ідентифікованого як Володимир Давидов), який залишився в живих під час спалення трупів, зняте й озвучене в Бабиному Яру на початку 1944 року. Про допоміжних українських поліцаїв не згадувалося.

Коли Міністерство закордонних справ Советської України захотіло показати англійську версію цього фільму на Заході та в Організації Об'єднаних Націй під назвою «Babi Yar: Lessons of History» («Бабин Яр: уроки історії»), було зроблено кілька змін. Коротич також читав текст за кадром, але стрічка була на 42 хвилини коротша за оригінал. Також було включено кадри про Анатолія Кабайду, який у 1942 році був комендантом штабу української охоронної поліції Києва. Відповідно до коментарів Коротича:

«Сьогодні сіоністи готові обійматися з тими, хто вчора організовував погроми. Сьогодні вони жують ту саму гумку і [використовують] ті самі слова. Сьогодні ми бачимо злиття всіх антисовєтських сил».

Це було частиною кампанії КДБ проти контактів між єврейською та українською діаспорами.

«Бабин Яр: уроки історії» був показаний знову у вересні 1986 року. Оригінальна версія вийшла на екрани тільки у вересні 1991 року, через місяць після того, як Україна проголосила Незалежність. Показ на українському телебаченні супроводжувався першими в історії офіційними національними пам'ятними заходами, присвяченими вбивствам у Бабиному Яру.

Про повну історію виробництва та різні версії цього фільму ще треба буде написати. Відомо, що Шлаєн звертався до прокурора з проханням заборонити показ версії Коротича, але безрезультатно. За словами вдови Шлаєна, мистецтвознавця Алли Ревенко, її чоловіка покарали за те, що він відмовився прийняти нову версію, звинувативши його у сіонізмі. Проти нього відкрили кримінальну справу, співробітники КДБ влаштували обшуки в нього вдома, намагалися підкинути наркотики, а його ім'я було внесено до чорного списку. По тому ніхто не запропонував йому жодної роботи в кіно. У 1992 році, використовуючи раніше відкинутий матеріал, Георгієнко випустив ще один телевізійний документальний фільм українською мовою «Жінки з вулиці Бабин Яр» про чотирьох нееврейських жінок, які бачили деякі з розстрілів.

Дамський кравець

Єдиний советський український ігровий фільм, який мав намір показати вбивства у Бабиному Яру, називався «Дамський кравець». Випущений у 1990 році, він і досі залишається найвідомішим російськомовним фільмом про Голокост. Фільм було знято за мотивами однойменної п'єси 1980 року драматурга Олександра Борщаговського. Події у п'єсі (поставленій єврейським драматичним ансамблем у Москві всього за один тиждень у жовтні 1980 року) відбуваються в Києві в ніч на 29 вересня 1941 року та містять спогади про першу втечу та арешт єврейської дівчинки, онучки кравця.

Разом з єврейським режисером українського походження Леонідом Горовцем Борщаговський переробив п'єсу на сценарій фільму. Фінансування забезпечила комерційна організація «Прогрес», але Київська кіностудія відмовилася знімати фільм про євреїв. Отже, Горовець знайшов у Москві приватну кіностудію, «Фора-фільм», яка працювала без будь-якого втручання з боку держави. Зйомки фільму тривали лише чотири місяці в 1990 році, зокрема і в Києві. У сюжеті фільму є сцена, де на вулиці розстрілюють єврея, але це не має стосунку до головної різанини, яку не показано. Дію фільму зосереджено на вечорі напередодні гаданої депортації, що виявилася стратою.

Головна роль у цьому фільмі дісталася Інокентію Смоктуновському – відомому актору білоруського походження, якому ця роль принесла нагороду «Ніка» за краще виконання чоловічої ролі. Смоктуновський зробив власний внесок у рекламу фільму, заявивши:

«Пробачте нам, брати і сестри! Пробачте нам, що ми залишилися живі і не змогли врятувати вас!»

Фільм починається текстом наказу від 28 вересня євреям з'явитися, який виникає в кадрі на півхвилини, що супроводжується тривожним звуком губної гармошки. Пізніше глядач зрозуміє, що цей звук виходить від німця, який крокує по вулицях. Після цього ми бачимо кравця Ісаака. У трактуванні Смоктуновського він постає сильною людиною: передбачає суворе майбутнє, спокійно ставиться до того, що йому доведеться зіткнутися з неминучою смертю, і з теплотою запрошує до свого будинку сім'ю (бабусю, вагітну матір і хлопчика), підселену до нього новою владою. Їхнє прибуття перетворює квартиру в нове, дивне місце. З другого боку, Ісаак слабкий: як він сам каже, він не може чинити опір або боротися. Через його іронію та гумор і часте використання їдишу він нагадає нам єврея з міфічного штетла в оповідях Шолом-Алейхема. Дочка Ісаака Соня оптимістка: вона вважає, що німці відправлять євреїв у щасливе місце. Але невістка Ісаака Іра підозрює, що їх усіх уб'ють. Однією з ключових сцен фільму є похорон сина їхніх сусідів, єврея, якого було щойно застрелено за незаконне перебування на вулиці в комендантську годину. Далі бачимо сцену, в якій Ісаак уявляє марш людей, одягнених у біле.

Цей фільм показує марш приречених. Через те що продюсери не змогли знайти автобуси, щоб доставити масовку від студії до місця зйомок, вони були змушені їхати в метро, вдягнені у речі героїв, яких грали, зокрема у деяких випадках у нацистську уніформу. Літня жінка, що побачила цей натовп, підійшла сказати, що вона пережила правління нацистів, і їй дозволили взяти участь у зйомках масової сцени.

Марш у бік яру знято спереду, це демонструє, як євреї підходили до нього знизу. На цьому тлі ми можемо побачити сучасні машини і жвавий рух. Горовець навмисне залишив сучасні автомобілі в остаточному варіанті картини, вбачаючи в цьому зв'язок із сучасністю. Насправді фільм проводить багато паралелей із сучасною масовою еміграцією советських євреїв з України, маючи на увазі, що неєврейські персонажі заздрять євреям, які, ймовірно, емігруватимуть. Українську допоміжну поліцію зовсім не було показано у фільмі, можливо, через напружену ситуацію в Україні в 1990 році.

Як було усталено у советських фільмах про нацистські злочини, фільм «Дамський кравець» включає в себе кадри з таборів смерті. У фільмі також ідеться про злочини сталінізму. Двірник багатоквартирного будинку, де проживає Ісаак, Антон Горбунов – антисеміт, він аморальний і гнобить свою дружину та єврейських орендарів. Але одного разу він безпосередньо звертається до глядача і пояснює, що його депортовано у

1930 році за те, що був так званим куркулем. Він розповідає, як на заслання став охоронцем ГУЛАГу і був змушений скоювати злочини. Тож фільм за його поведінку звинувачує і сталінський режим.

Експозиція плівки перетримана, тож весь фільм знято у темному світлі, через що неевреї майже завжди, символічно, залишаються в темряві. Але дружина Горбунова Настасья – дуже приємна людина. Вона просить Іру залишити їй сина, якому ще не зробили обрізання, та дарма. Потім вона приєднується до маршу. Її чоловік біжить за нею і кричить: «Але ж вона не єврейка», – і після цього він застрелений на місці. Прем'єра фільму «Дамський кравець» відбулася в Москві в 1990 році тижнем пізніше того дня, коли його режисер емігрував до Ізраїлю. Фільм дістав чимало рецензій, але його показували тільки на фестивалях. Однак телевізійні повторні покази зробили фільм дуже відомим. За межами Росії та України цей фільм був у продажу тільки у Сполучених Штатах, де Національний центр єврейського кіно запропонував скорочену версію на DVD із субтитрами. Незважаючи на стереотипні персонажі і повільний темп стрічки, жоден інший художній фільм російською або українською мовами про Бабин Яр не був відомим настільки, як «Дамський кравець».

Невдачі України та Німеччини

Два інші художні повнометражні фільми, які було знято трохи більше десяти років тому, виявилися невдалими. Хоча після їхньої появи в них були свої прихильники, сьогодні годі таких шукати. Обидва фільми називаються «Бабин Яр» – один було знято в Україні (2002), а інший у Німеччині (2003).

«Бабин Яр» (2002) – це телевізійний російськомовний фільм, знятий під керівництвом українських режисерів Миколи Засєєва-Руденка та Оксани Ковальової (виробництво студії «АВ ТВ»). До того, як бізнесмен і президент Всеукраїнського єврейського конгресу Вадим Рабинович виділив кошти на проект, Засєєв-Руденко працював над сценарієм протягом семи років. Перша леді України Людмила Кучма, мабуть, також зробила важливий внесок. Засєєв-Руденко говорив, що це була розповідь про його двір, де раніше жила семирічна єврейська дівчинка, яка загинула в Бабиному Яру.

Фільм розповідає історію про єврейку, що пережила Голокост, яку зіграла зірка радянського кіно Єліна Бистрицька (народилася в Києві в 1928 році в єврейській родині), та німця-вбивцю. Елеонора Кольмер дивом пережила масові вбивства в Бабиному Яру, де втратила своїх бать-

ків, сестру та сина. Проте сюжет фільму не схожий на реальну історію. 25 вересня 2001 року Елеонора приїздить як ізраїльський дипломат у своє рідне місто Київ, щоб ушанувати пам'ять жертв Бабиного Яру. Перше, що її шокує, – те, що на вулиці Мельникова розташувалася телевізійний центр, збудований на людських кістках: «монстр на кістках людей», як каже її голос за кадром. Біля пам'ятника убитим дітям вона зустрічає німця, якого звали Ервін Танз. Його роль виконав актор Ігор Васильєв. Танз вільно володіє російською мовою, і вона приймає від нього подарунок – її портрет, який він зробив під час перельоту до Києва. «Я була розстріляна тут», – каже вона і йде.

Елеонора зустрічає жінку, яка врятувала її в 1941 році, але центральне місце у фільмі займають її відносини з Танзом, який навіть живе на одному поверсі готелю з нею. У своїй останній зустрічі з ним 2 жовтня Елеонора стоїть до нього обличчям із малюнком, який вона знайшла в місцевому музеї. Малюнок, зроблений цим самим німцем, зображує її з сином у Бабиному Яру просто перед розстрілом, і вона каже: «Я вас проклинаю».

В цей момент режисер Засеев-Руденко дає колишньому нацисту можливість щось пояснити і, як сподівається німець, можливо, навіть захистити себе. Звідтоді він бореться із самим собою, проте дивується: «Для чого згадувати минуле?» Але коли Танз знову опиняється біля меморіалу Бабиного Яру, у нього починаються галюцинації: він чує голос, який читає наказ айнзатцгрупи від жовтня 1941 року, і бачить групу людей, у тому числі маленьких дітей, та себе самого часів війни, і все це наближається. Він страждає, кричить від муки, він хоче померти. Перед його очима з'являється молода Елеонора із сином, він просить у них вибачення. Танз, зненацька і знесиленний, вмирає. Наступного дня у літаку Елеонора слухає телевізійні новини, в яких повідомляється, що вчора ввечері громадянин Німеччини, якого звали Ервін Танз, помер біля пам'ятника в Бабиному Яру від серцевого нападу. Вона каже собі:

«Смерть – це прощення. А я не можу. Перед лицем смертельної небезпеки моя країна [Ізраїль]. Не можна допустити нового Бабиного Яру».

В цей час перед нею сідає молодик зі свастикою.

Спогади знято у чорно-білому варіанті, і вони з'являються протягом усього фільму. Елеонорі, яку в молодості грає Влада Волянська, вдається вивести з-під купи вбитих (15 секунд), потім її рятує дівчинка, чий батько одягнений у форму поліцейського. Пізніше, протягом кількох секунд

подруга та сестра Елеонори кричать перед тим, як їх убивають, і впродовж восьми хвилин показано різанину, зняту в дуже штучний спосіб (видається, що тлом слугувала велика фотографія схилів Бабиного Яру).

Молодий Танз у присутності поліцейських в уніформі повільно малює портрет Елеонори та її сина. Проголошуючи, що тепер він є Богом, урешті стріляє в євреїв просто перед собою. Фільм не пояснює, чому у більш зрілому віці Танз їде до Києва, і його історія в цілому здається занадто неправдоподібною. Крім того, робота оператора та постановника часто бачиться непрофесійною, занадто багато недоброякісної музики, що повторюється і навіть перекриває більш важливий закадровий текст.

Перший показ фільму «Бабин Яр» на українському телебаченні відбувся на київському каналі «Ера» рано-вранці. Ізраїльське телебачення також показало фільм російською мовою. В цілому стрічку глядачі сприйняли вкрай негативно. Виникали також дуже неприємні ситуації, і досі не з'ясовані. Наприклад, у 2003 році фільм було несподівано виключено з головного кінематографічного конкурсу на форумі «Разом» в Ялті, а потім він там само несподівано отримав нагороду «За глибоке розкриття однієї з трагічних сторінок історії людства під час Другої світової війни».

Єдиний західний повнометражний художній фільм про Бабин Яр було знято у Німеччині: «Бабин Яр: Забутий злочин» (Babij Jar: Das vergessene Verbrechen). Прем'єра відбулася 3 липня 2003 року. В цьому проекті співпрацювали американці: Стівен Гланц (автор сценарію) та Джефф Кенью (режисер). Основною рушійною силою проекту був дуже успішний продюсер фільму Артур Браунер, який пережив Голокост у Польщі і втратив родичів (з боку матері) в Бабиному Яру. Він мав амбіційний намір перевершити такі фільми, як «Список Шиндлера» та «Піаніст», які вважав нереалістичними. Браунер хотів створити фільм про масове вбивство, про яке, на його думку, забули німці та інші народи (насправді такі переконання були не рідкістю в Німеччині, що підтверджується підзаголовком документального фільму про Бабин Яр, показаного по національному німецькому телебаченню в січні 2012 року і визначеного як «забута бійня»). Цей фільм мав стати вічним меморіалом, «документом, який буде доступний через сто і навіть двісті років».

Але здається, що під час створення фільму з жодним істориком не консультувались. Як ще можна пояснити безліч історичних помилок і власну заяву Браунера про те, що тільки один єврей на ім'я Анатолій Кузнецов пережив Бабин Яр? Нема і згадки (як і в усіх попередніх поста-

новках) про велику пожежу в Києві у вересні 1941 року, яка передувала розстрілам євреїв і через яку нацисти насмілилися невдовзі одним махом утілити свої наміри.

Кастинг було заявлено як міжнародний, але всі актори говорили німецькою або їхні ролі було продубльовано німецькою. Фільм, знятий у Білорусі, був малобюджетним (5 мільйонів євро). Таке враження, що брак коштів змусив творців фільму використовувати сюжети примітивної німецької кінохроніки часів війни, що, своєю чергою, змусило зробити всю плівку сепією.

На початку фільму «Бабин Яр» глядач потрапляє в 1941 рік та спостерігає за двома сусідськими сім'ями (одна українська, друга єврейська), а також бачить командира Пауля Блобеля (у виконанні німецького актора Акселя Мілберга) та його оточення. Якщо Браунер прагнув реалізму, то очевидно, що він не досяг мети. В окупованому Києві українська жінка Олена Онуфрієнко (у виконанні Катрін Засс, відомої за фільмом «Гуд бай Ленін») раптом стає антисеміткою та видає своїх сусідів-євреїв німцям під приводом, що вони партизани. Але оскільки ці звинувачення були несправедливими, нацисти відправляють її на смерть у Бабин Яр у найперший день різанини. Це вкрай малоімовірний поворот подій. Самі розстріли займають велику частину 108-хвилинного фільму. Головні єврейські персонажі гинуть у Бабиному Яру, куди вони падають одягнені. На тілах в Яру мало крові, вони лежать тихо і нерухомо. Як і в більшості інших подібних реконструкцій, поліцаї вдягнуті у форму Schutzpolizei (охоронної поліції).

Провал фільму, про що засвідчили майже всі рецензії, опубліковані після показу стрічки, ще помітніший, якщо його порівняти з фільмом Браунера 2008 року під назвою «Останній поїзд» про депортацію євреїв з Берліна. Цей високоякісний фільм не відштовхує глядача, на відміну від «Бабиного Яру», де всі персонажі є стереотипними. Наприклад, у переддень убивств у Бабиному Яру Блобель телефонує додому, щоб запитати у дружини, як почувається їхня маленька дитина.

Часто бачимо вгорі птахів і чуємо каркання. Глядач, мабуть, має думати, що це круки (навіть якщо круки не вміють ширяти у повітрі) і відчутти все жахіття, яке він спостерігає на екрані. У фільмі перемішано епізоди розстрілів і сподини: щасливі кадри, де син Олени Степан одружується із Франкою – єврейською біженкою із Західної України. Додавання цієї «оптимістичної» сцени поміж затягнутих картин убивств, ймовірно, найбільший прорахунок фільму.

Фільм «Бабин Яр» припинили показувати в німецьких кінотеатрах (вірогідно, назавжди) після того, як фільм переглянули лише 9418 глядачів. Фільм демонстрували по німецькому телебаченню з січня 2005 року до початку 2008 року. Стрічка, записана на DVD у 2004 році, має субтитри англійською та голландською мовами, проте за межами Німеччини залишалася практично невідомою до 2011 року, до того моменту, коли її почали показувати на YouTube. Скріншоти з фільму часто з'являються в Інтернеті без підписів, які пояснюють, що це є постановка, а не кінохроніка.

У 2009 р. американець Анатолій Фрадїс, який знімався у кіно в Москві до своєї еміграції в 1979 році, придбав права на екранізацію книжки Анатолія Кузнецова. Як було оголошено в журналі «Вераеті», Фрадїс мав співпродюсера Баррі Левінсона, який також повинен був зняти фільм із бюджетом у 35 мільйонів доларів, який надали росіяни, українці і поляки. Фільм мав бути знятий в Румунії та Україні, але з невідомих причин, мабуть через нестачу коштів, план не здійснився.

Міфологічний «Матч смерті»

Існує багато різних фільмів і документальних хронік про так званий Матч смерті в окупованому нацистами Києві. Міф полягає в тому, що футболісти з команди «Динамо» (Київ) – під час окупації ця команда звалася «Старт» – виграли в німецької команди матч, який відбувся у серпні 1942 року. Нібито німецькі власті наказали їм програти, або ж усіх гравців буде вбито. Насправді ж їх відправили в Сирецький табір поблизу Бабиного Яру і розстріляли. Цей советський міф було спростовано багато разів. Команда «Старт» грала та виграла десять матчів у липні і серпні 1942 року; але їхня фінальна гра була не проти німців, а їхній арешт та розстріл деяких гравців через півроку досі залишаються остаточно не з'ясованими.

У 1962 році з'явився ще один популярний советський фільм під назвою «Третій тайм», режисером якого став Євген Карелов. Фільм було знято на основі сценарію Олександра Борщаговського. Це була розповідь про історію футбольного матчу, але у стрічці не показано жодного вбивства. П'ятдесятма роками по тому, 1 травня 2012 року, в Росії вийшов двогодинний фільм під назвою «Матч», знятий російським режисером Андрієм Малюковим. Незабаром після виходу цього фільму з'явився чотирисерійний телевізійний фільм, в якому було додано ще годину до оригінальної версії. Фільм профінансували російські продюсери та російський уряд, але підтримка з боку посадових осіб часів президента

Віктора Януковича дала змогу проводити зйомку цього фільму в деяких населених пунктах України: Харкові, Василькові, а також у кар'єрі під Києвом.

Фільм показує події червня і вересня 1941 та травня 1942 років. «Матч» містить відтворені сцени вбивства «інших», неєврейських жертв Бабиного Яру. Вперше, раніше, ніж в будь-якому фільмі, тут було показано тему «інших» жертв Бабиного Яру, таких як роми та українські націоналісти. Протягом шести хвилин ми бачимо, як німці готують Яр для вбивств, вони це називали «репетицією». Потім ми спостерігаємо, як насильно виселяють і розстрілюють пацієнтів психіатричної лікарні та кидають у спеціально вириту яму. Цю сцену показано у сповільненому темпі. Німці з рушницями є головними вбивцями, а українська допоміжна поліція із синьо-жовтими пов'язками і зброєю допомагає їм і, здається, насолоджується своїм завданням. А один із них насправді стріляє, щоб убити.

Фільм «Матч» також раніше за інші фільми показує вибухи советських мін, що передували основним убивствам, та спонтанне антиєврейське насильство. Поліцаї викрикують: «Київ наш палили!» – і б'ють євреїв біля синагоги. Потім на місце події приходить німець і попереджає рабина, що справжній погром уже не за горами. Він додає, подаючи це як дуже добру новину, що через два дні німці «евакуватимуть» євреїв до Німеччини на роботу.

Зрештою, добре одягнені євреї, незважаючи на присутність допоміжної поліції, спочатку в доброму гуморі йдуть до Бабиного Яру. Їх роздягають і б'ють (шість хвилин загалом). Власне розстріли не показують; показують тільки жахливі наслідки: купу взуття, ювелірних виробів і голих трупів (дві хвилини).

Сюжети полювання на євреїв, що спромоглися втекти, у фільмі мають деякі дивні аспекти. Коли інформатор зауважує, що єврейська дівчинка живе одна в будинку і їй туди приносять їжу, німцям про це не повідомляють взагалі. Батько дівчинки Михайло Свірський (у виконанні Володимира Невельського) до вторгнення німців носив на голові кіпу; тепер же він ходить по вулицях відкрито і навіть грає у футбольних матчах.

Проте основною темою фільму є матч смерті. Вже у вересні 1941 року футболіста Миколу Раневича (у виконанні Сергія Безрукова) завдяки голові міста, якого про допомогу попросила наречена Раневича Анна (у виконанні Єлизавети Боярської), звільняють з табору для військовополонених. Анна погоджується одружитися з головою, якщо він допоможе визволити Миколу Раневича.

У той же час Раневич, працюючи на хлібозаводі, готує потужну футбольну команду. Напередодні повторної гри проти німців соратник Ебергарта Брінкман заарештовує Раневича і попереджає, що він повинен забезпечити перемогу у грі німецькій команді, в іншому разі він, його команда і Анна будуть убиті. Після того як Раневич бачить Анну серед глядачів матчу, до нього повертається його природна впевненість і політичні переконання. «Є такі речі, за які варто померти», – каже він своїм товаришам по команді. Всі з ентузіазмом погоджуються, ніяких питань не задають і святкують шалено, вигравши. Далі на екрані з'являється наступний напис «Після матчу Миколі та його товаришам було відпущено сім щасливих днів життя».

Через анахронізми та інші вади фільм був непереконливим у відтворенні подій у Бабиному Яру так само, як і у грі у футбол під час війни. Навіть Київ під час війни виглядає нереальним. Любовна історія також здається надуманою, і фільм старанно нейтральний щодо сумнівних відносин двох основних жіночих персонажів – Анни та медсестри, яка приймає залицання від Ганса, котрий керує розстрілами у Бабиному Яру.

Фільм «Матч» став найбільш відомим за своїм антиукраїнським забарвленням. Коли голова «Баразій» (якого зіграв український актор Станіслав Боклан) звертається до німецького командувача в Києві Ебергарта українською мовою, перекладач хрипко наказує йому перейти на російську. Всупереч факту, оголошення по стадіону під час футбольних матчів лунають німецькою та російською мовами, а не українською. Персонажі, які розмовляють українською, не викликають симпатій, окрім одного з футболістів та одного чоловіка похилого віку, який допомагає сховати єврейську дівчинку. Але футболіст Микола пишається тим, що він «радянський спортсмен».

Український націоналізм будь-якого гатунку у фільмі трактується маргінальним та ідеологічно глибоко помилковим. Голова, призначений Організацією українських націоналістів, виступає за іншу місцеву футбольну команду під назвою «Рух», яку він називає «національна команда» України, хоча, крім нього, цих поглядів ніхто не поділяє. Це тільки через свою любов він допомагає Анні втекти від німців і врятувати єврейську дівчинку.

Прототип іншого жакливого персонажа було узято з реального київського футбольного життя гравця Георгія Шевцова. Він є капітаном команди «Рух», грає нечесно, багато п'є і палить. Але найгіршим персонажем тут є керівник будинку Дещеня (його зіграв український актор

Остап Ступка). Дещеня носить жовто-сині пов'язки, промовляє українською мовою фразу «Буде порядок»; потім він допомагає вбивати пацієнтів психіатричної лікарні. Цей антисеміт з «українськими» вусами видається дещо недоумкуватим. Моральний авторитет Раневича є дуже важливим для нього, він не сміє доносити на Раневича (комуніста і співробітника НКВС) або будь-якого члена єврейської сім'ї Свірського. Коли німці його заарештовують, у паніці він починає волати. У квітні 2012 року (за кілька тижнів перед тим, як в Україні повинні були провести Чемпіонат Європи з футболу 2012), Державне агентство України з питань кіно заборонило показ фільму «Матч». Згодом, у вересні 2014 року, його показ заборонили на всіх каналах телебачення, було також заборонено продаж цього фільму.

Відтворення в документальних фільмах

Досі не зроблено детального аналізу великої кількості документальних фільмів, знятих у різних країнах, які так чи інакше зачіпають тему Бабиного Яру. Є, наприклад, в американській історичній програмі «Таємниці історії» епізод «Хто зруйнував Київ?» (2000) та на німецькій програмі громадського телебачення ARD фільм «Бабин Яр: Забута різанина» (2012). Українські документальні фільми, включаючи фільм Олександра Чайки «Бабин Яр» (2004) та фільм режисера Олександра Махонька під назвою «Велика війна» (2013). Бабин Яр був також помітною часткою в інших документальних фільмах, наприклад, у широко відомому фільмі Сергія Буковського «Назви своє ім'я» (2006), співпродюсерами якого були Стівен Спілберг та Віктор Пінчук.

Різних авторів документальних фільмів не зупиняло невдале відтворення подій Бабиного Яру. 22 червня 2010 року, в офіційний День скорботи і вшанування пам'яті жертв війни, український Перший канал показав «Київ: початок війни». Це був 55-хвилинний фільм про радянський та нацистський терор у місті і в Бабиному Яру, де «фашисти» розстріляли «понад сто тисяч дорослих та дітей різних національностей». Консультантами стали два співробітники Музею історії Києва: Дмитро Малаков і Тетяна Євстаф'єва. В кінці актриса Римма Зюбіна читає український переклад показань Діни Пронічевої, а актор у капелюсі грає поліцейського. Британсько-американський документальний фільм *The Unseen Holocaust* (в українському перекладі – «Голокост – очима смерті») (2013) показує двоххвилинний епізод, в якому розповідається про страшні випробування Пронічевої. Стрільці у касках стріляють оди-

ночними пострілами з пістолетів та рушниць. За кадром лунає жіночий голос, промовляючи слова Пронічевої.

Того ж року, в листопаді, по телебаченню транслювали 27-хвилинний російський документальний фільм «Бабин Яр: останні свідки». Сценаристом та режисером фільму був Сергій Логовченко, а зняв його продюсер Максим Рібаков, ймовірно, завдяки фінансуванню фонду Олександра Дюкова «Історична пам'ять». Проект підтримав Ілля Левітас – директор Фонду «Пам'ять Бабиного Яру» та президент Єврейської ради України. Фільм показали по російському телебаченню і відразу ж розмістили на сайті. Важливо відзначити, що стрічка подає не лише свідчення Раїси Майстренко, що вижила, та неєврейських свідків, а й демонструє переконливе відтворення подій молодими акторами.

Проте фільм «Бабин Яр: останні свідки» – дуже дефектний продукт. Закадровий голос у стрічці скаржиться на наклеп на «Червону Армію, партизанів, оборонну промисловість, не кажучи вже про кремлівське керівництво». Цей наклеп полягає в тому, що «Райх, вермахт і СС» стали «невинними жертвами советської пропаганди». Хто насправді розповсюджує цей абсурдний наклеп, не вказано, і це дійсно не уявляється можливим. Фільм також представляє тих, хто заперечує Голокост, як дуже впливових осіб. Нарешті, є не дивне, але непереконливе посилення на сучасність: «В Україні підняв голову націоналізм – націоналізм найшаленіший». Під час перегляду стрічки глядач може дуже швидко роздратувати самовдоволення чоловічий закадровий голос, постійна музика і часта зміна кадрів.

Ми виявили, що хоча на колишньому місці вбивств проводилися зйомки, які показали вперше у світі євреїв як групу, яку вели на смерть, перші фільми, в яких глядачі побачили відтворення подій Бабиного Яру, були саме американського виробництва, які в Україні на момент випуску не демонструвалися. Робота над першим саме українським повнометражним художнім фільмом про Бабин Яр тривала в період боротьби країни за свою незалежність. На жаль, інші спроби відтворення подій у кіно після цього були невдалими, адже вони не несли ніякого емоційного навантаження або супроводжувалися надмірно політизованим контекстом. Таким чином, існує мало підстав бути задоволеними. Нам залишається чекати на результати роботи відомого українського режисера Сергія Лозниці, який мешкає в Німеччині і працює над фільмом про Бабин Яр на основі власного сценарію.

Література

Filmer la guerre 1941–1946: Les soviétiques face à la Shoah. Edited by Valérie Pozner, Alexandre Sumpf, and Vanessa Voisin. Paris: Mémorial de la Shoah, 2015.

Gershenson, Olga. *The Phantom Holocaust: Soviet Cinema and Jewish Catastrophe.* New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 2013.

Hicks, Jeremy. *First Films of the Holocaust: Soviet Cinema and the Genocide of the Jews, 1939–1946.* Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2012.

Kornblatt, Judith Deutsch. “Ladies’ Tailor and the end of Soviet Jewry,” *Jewish Social Studies*, Vol. 5, No. 3 (1999), pp. 180–195.

Insdorf, Annette. *Indelible Shadows: Film and the Holocaust*, 3rd. ed. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2003.

З англійської переклав Владислав Гриневич

РОЗДІЛ 10

БАБИН ЯР У СКУЛЬПТУРІ ТА ЖИВОПИСІ

Ірина Климова

Кожен із видів мистецтва має свою виразну художньо-образну мову: у літературі – це слово, у музиці – звук. Свої елементи художньої мови мають зображувальні мистецтва: у живописі – тональні й кольорові співвідношення, у графіці – лінія, у скульптурі – форма, силует. Трагедія Бабиного Яру – проблема настільки значуща і за своєю суттю ірраціональна, що її справді надзвичайно важко відобразити і у словах, і в конкретних образах. Визначні митці – живописці, скульптори, монументалісти, котрі в різні часи долучилися до цієї теми, безсумнівно, були наділені особливою здатністю до глибокого переживання людського болю і душевними силами, усвідомлювали своє призначення донести до сучасників і нащадків правду про цю жахливу трагедію народу. Шлях кожного із таких митців було позначено низкою лише йому притаманних рис, що, власне, і робило цей шлях неповторним.

Парадоксально, але факт: перші художні твори стосовно Бабиного Яру з'явилися вже під час самої трагедії. Художник-етнограф Юрій Павлович (1872–1947), перебуваючи в окупованій нацистами українській столиці, щодня робив замальовки олівцем з натури. Майстер планував створити альбом «Київ очима художника» і для цього старанно відтворював сцени повсякденного життя містян – представників різних етносів. Зробив художник замальовки і тих киян-євреїв, котрі 29 вересня 1941 року по-

одинці і цілими родинами прямували до Бабиного Яру. Серед художників, які перебували в цей час у Києві, Павлович став єдиним, хто «помітив» сумний хід маси євреїв до місця страти.

Після визволення Києва від нацистських загарбників з фронту додому повернувся художник-монументаліст, директор Музею західного і східного мистецтва Василь Овчинников (1907–1978). Будинок, в якому він до війни мешкав, було зруйновано. Однак не це, а звістки про жорстоку розправу нацистів над євреями вразили киянина.

«Став розпитувати про долю сусідів, – згадувала пізніше донька художника. – Так сталося, що багато родин наших сусідів були єврейськими родинами.

– Зальдиси?

– Пішли у Бабин Яр.

– Книжники?

– У Бабин Яр.

– ???

– У Бабин Яр, у Бабин Яр...»

Приголомшений почутим, В. Овчинников подався на місце трагедії. День по дні він робив з натури замальовки пагорбів Бабиного Яру – цих безмовних свідків злочину. В уяві художника склалися моторошні картини безжального нищення людей. Так народилась ідея створити серію-реквієм із семи художніх полотен. До літа 1947 р. Овчинников уже практично завершив роботу над чотирма картинами, кожна з яких реалістично відтворювала події у Бабиному Ярі. Відкривало серію полотно із зображенням кімнати, крізь вікно якої проглядається спина німецького солдата і вулиця з великим натовпом людей, які прямують у невідоме. У самій кімнаті мати, ридаючи, у розпачі обіймає свою доньку. На другому полотні – повз напіврозвалену стіну єврейського кладовища проходять старі, жінки, діти. Люди, речі, пам'ятники, камінь, дерева, що гнуть від вітру – все це єдине й монолітне. На третьому полотні – суворі лінії пейзажу, осіннє небо і приреченість натовпу людей, які з глибини наближаються до Бабиного Яру. Нарешті, на четвертому полотні «Відплата» – кат сидить в окопі, він ще тримає кулемет, але його голова вже лежить біля його ніг.

У творчих планах В. Овчинникова були також художні розписи фриза Пантеону, створення якого, очевидно, планувалося у контексті виданої 13 березня 1945 р. Раднаркомом УССР і ЦК КП(б)У постанови

«Про спорудження монументального пам'ятника загиблим у Бабиному Ярі». Реалізацію проекту влада доручила головному архітекторові Києва О. Власову та скульптору І. Круглову, у замислі яких була тригранна піраміда з чорного граніту (15 метрів в основі), з барельєфом у центрі та композицією сходинок подіуму, що повторювала рельєф Бабиного Яру.

Слід зазначити, що спорудження цього монумента спочатку планувалось упродовж 1946–1947 рр., навіть кошти на це частково знайшлись. У складеному 1947 року «Плані відбудови та розвитку міського господарства Києва на 1948 – 1950 рр.» у Бабиному Ярі все ще значилися спорудження парку та «пам'ятника жертвам фашистського терору». Однак далі планів справа не пішла. Вагомою причиною цього стало роздмухування сталінською владою виразно антисемітської за своєю суттю кампанії боротьби «з безридними космополітами». Її непрямою жертвою став і Василь Овчинников, полотно якого з серії про Бабин Яр було нещадно розкритиковано у травні 1949 р. на пленумі Спілки художників України за «викривлені образи радянських людей» (напевно, підставою до цього стали єврейські риси у зовнішності зображених). За свідченням доньки художника, серію практично було знищено. Утім, три полотна з неї збереглися до нашого часу у фондах Національного художнього музею України, складаючи триптих «Бабин Яр».

У контексті владної політики «стирання» єврейської пам'яті та «розмивання» єврейської ідентичності впродовж 1950-х рр. час від часу лунали пропозиції перетворити Бабин Яр на місце відпочинку і розваг, засипавши в ньому рови та спорудивши парк з атракціонами тощо. 23 грудня 1959 р. попереднє рішення про спорудження пам'ятника у Бабиному Яру взагалі було скасоване. До ідеї монумента влада повернулася знову під тиском громадськості напередодні 25-х роковин трагедії, не маючи, втім, наміру відступати від «офіційного» трактування Бабиного Яру як місця вбивств «не євреїв, а радянських громадян». Це засвідчувала вже сама назва виданої Радою Міністрів УРСР 5 липня 1965 року постанови – «Про проведення закритого конкурсу на створення проектів пам'ятника-монумента на честь радянських громадян і військовополонених солдатів і офіцерів Радянської Армії, котрі загинули від рук німецько-фашистських окупантів під час окупації м. Києва».

Протягом 1965–1966 рр. було проведено два тури конкурсу, під час якого було представлено кілька десятків ескізних проектів. У конкурсі взяли участь відомі художники, скульптори, архітектори, дехто підготував по два і по три проекти. Здебільшого учасники орієнтувалися на

сформульовані умовами конкурсу рекомендації відобразити «героїзм і непохитну волю народу», «мужність і хоробрість радянських людей», «усенародну скорботу за тисячами непомітних героїв», що а priori затушувувало єврейську тему та відсувало на другий план скорботу за безневинними жертвами Бабиного Яру. Саме на цю обставину звернув увагу письменник Віктор Некрасов.

«Переді мною пройшли, – писав він, – символи й алегорії, протестуючі жінки, цілком реалістичні, напівголі м'язисті чоловіки, і фігури більш умовні, і вервечки йдуть на страту людей... Я побачив сходи, стилобати, мозаїку, прапори, колючий дріт, відбитки ніг <...>. І мені стало раптом ясно: місця найбільших трагедій не вимагають слів. Дослівна символіка блідне перед самими подіями, алегорія безсила. Мені, який прийшов сюди вклонитися праху загиблих, не треба розповідати, як ці люди вмирали. Мені все відомо. І кричати теж не треба. Я сам знаю, де і коли треба крикнути. Я просто хочу прийти і покласти квіти на братську могилу і мовчки, на самоті постояти над нею».

Лише незначна кількість поданих на конкурс ескізних проектів виходила з пріоритетів осмислення цінності людського життя та скорботи за вбитими, пропонуючи відобразити трагедію загибелі у Бабиному Ярі десятків тисяч представників єврейського народу.

Серед таких був, зокрема, проект Йосифа Каракіса (1902–1988). Архітектор спланував меморіальний комплекс із парком пам'яті у вигляді пов'язаних між собою перехідними містками семи символічних ярів. Дно ярів мало бути вкрите червоними квітами (маками) або червоним гравієм як нагадування про пролите тут море людської крові. Збережена частина Бабиного Яру бачилася митцю як символічне заповідне місце, де не повинна ступати нога людини. Вирішення центральної частини меморіалу пропонувалось у трьох варіантах: монументальної статуї Батьківщини із горельєфами на тему героїзму, страждань і загибелі (скульптор Я. Ражба); бетонної стели десятиметрової висоти з пробитим в ній силуетом людини, незгасним вогнем та, уздовж правого боку пандуса на підпірній стіні, гранітними мозаїчними панно на тему Бабиного Яру; групи скам'янілих людських тіл у вигляді зламаного стовбура розколотого дерева, всередині якого було передбачено дворівневий меморіал із фресками сцен скорботи і торжества життя, написаними Зіновієм Толкачевим (1903–1977) – визначним майстром, твори якого до цього часу вже стали художніми символами Голокосту, що, втім, не завадило

сталінській владі таврувати їх як «глибоко хибні», а самого художника як «уособлення безрідного космополітизму»^{*}.

Іще один проект – архітектора Авраама Мілецького (1918–2004) передбачав створення меморіального комплексу, котрий мав би починатися гранітною стелою із написом «Бабин Яр» кількома мовами і закінчуватися підпірною стіною з сімома художньо оформленими відрогами-кручами, в одному з яких розбитий дитячий візок і парасолька, у другому – гриф скрипки, у третьому – м'ячик і т. ін. Трагедію Бабиного Яру Мілецький відчував особливо гостро, адже тут загинули його бабуса і мати.

Нестандартністю і глибиною вирішення, філософським осмисленням життя і смерті було позначено проект «Коли руйнується світ. Бабин Яр», поданий на конкурс подружжям – скульптором Адою Рибачук (1931–2010) і архітектором Володимиром Мельниченком (народився 1932). Виразними засобами архітектури і скульптури молоді художники намагалися символічно представити раптово перерване сповнене радощів і печалі людське життя, страшний та невідворотний кінець, повторений у зруйнованих людських світах. Ідею цього вражаючого проекту найвиразніше передав філософ, мистецтвознавець Карл Кантор:

«Треба було співчувати загиблим і тим, хто в скорботі за ними, так щиро і так сильно, як Ада і Володя, щоб в їхніх українських серцях, чутливих до болю людей усіх рас і народів, зазвучали з такою чистою єврейські мелодії смирення, страждання і печалі.

Споруджуючи високу стіну з могутніх кам'яних блоків, яка оточує, охороняє місце погребіння розстріляних, скульптори наче відроджують замитий яр. Ось він знову перед нами – зниклий було Бабин Яр.

Спускаючись по широких сходах до Урни з «прахом» убитих, ти не просто споглядаєш збоку якийсь монумент, а начебто сам повторюєш шлях тих, кого колись скинули на дно яру. А кам'яні брили – блоки

^{*} Символом Шоа – трагедії східноєвропейського єврейства – став, зокрема, написаний Зіновієм Толкачевим 1944 року твір «Талескотн» (талескотн, івритом таліт катан, – суто єврейський вид одягу, чотирикутна накидка з прорізом для голови та довгими китицями по кутах, що її зодягають для виконання Заповіту з книги П'ятикнижжя Мойсеевого Левіт). На спустошеній, мертвій землі височіє огорожа з колючого дроту, на якій розвівається талескотн. Довгі кисті молитовної накидки, наче руки, простягнуті до неба. Символ не можна сприймати однозначно – у кожного цей сповнений трагедії твір викликає власні роздуми та асоціації. Вперше серія повністю експонувалася на персональній виставці в Єрусалимі в Музеї мистецтв меморіального комплексу «Яд Вашем», яка відкрилася 24 лютого 2000 р.

стіни, вздовж якої йдеш, раптом наче оживають. Адже це та сама вервечка євреїв, які покірно йдуть на загибель. І ти ідеш разом із ними <...>.

Каміння, з якого складено стіну, рухається спочатку у мирному ритмі; потім крок збивається, ритм рветься; камені починають розколюватися, кришитися, осідати. Це падають розстріляні, підкошені кулями люди.

Каміння тисне на душу; майже фізично відчуваєш гострі кути каменів, які впираються в тіло, в голову.

Згадуєш терновий вінець Христа, бо ця стіна – подoba кам'яного вінця довкола чола обраного на страждання народу.

Ще не бачивши тоді надгробних каменів єврейських цвинтарів, Ада і Володимир “вгадали” їх у своєму проєкті <...>. Уява не потребує підказок».

Жоден із поданих на конкурс проєктів влада так і не підтримала. Рішення журі було скасовано, книгу відгуків щодо проєктів конкурсантів вилучили. Натомість у жовтні 1966 р. у південній частині Бабиного Яру було встановлено гранітний обеліск із написом:

«Тут буде споруджено пам'ятник радянським людям – жертвам злочинів фашизму під час тимчасової окупації міста Києва в 1941–1943 роках».

А десятьма роками пізніше, 2 липня 1976 р., було встановлено бронзовий монумент «Пам'ятник радянським громадянам і військовополоненим солдатам та офіцерам Радянської армії, розстріляним німецькими окупантами у Бабиному Ярі». Це стало глибоким розчаруванням як для єврейської громади, так і для опозиційно налаштованої до влади української інтелігенції. Річ навіть не в тому, що проєкт монумента не брав участі у жодному конкурсі і викликав нарікання з естетико-художнього боку (нечіткі контури і силуети, на віддалі виглядає як аморфна маса-нагромадження, замалий для того, щоб організувати простір, не вписується у ландшафт), а в тому, що представлені в ньому художніми образами ідеї зовсім не відповідали духу трагедії, яка розігралася в Бабиному Ярі у вересневі дні 1941 року і, відповідно, були надто далекими від тих реальних почуттів, що їх переживали нащадки жертв.

Автором багатопфігурної композиції став відомий своїми героїко-романтичними пам'ятниками архітектор Михайло Лисенко (1906–1972) –

за визнанням колег, надзвичайно талановитий, але разом із тим дуже лояльний до партійних бонз та уряду. Над монументом він працював разом зі скульпторами А. Вітриком, В. Сухенком, архітекторами А. Ігнащенком, М. Іванченком, В. Іванченковим. Творила група під невсипущим наглядом партійних чиновників, тож монумент було виконано «у належному політико-ідеологічному дусі». Зрозуміло, що про жоден єврейський типаж у ньому не могло бути й мови, навіть територію для меморіалу було навмисне «нейтралізовано» дистанцією близько півтора кілометра від справжнього місця трагедії. Відтак пам'ятник, котрий протягом десятиліть влада пропонувала вважати офіційним символом трагедії Бабиного Яру, насправді став символом омани, а також і відплати за неї тим митцям, котрі віддали свій талант на службу ідеології.

Тривалий час за лаштунками залишались усі перипетії, що супроводжували спорудження монумента. Цікаво, що у підготовленому скульптором Лисенком першому варіанті пам'ятник мав вигляд поховальної процесії, однак від цієї ідеї довелося відмовитися, позаяк вона не містила в собі ідеї «торжества життя над смертю». У наступному проекті, покладеному в основу всіх наступних варіантів, монумент являв фігуру оголеної молодої жінки зі зв'язаними за спиною колючим дротом руками: мати годувала груддю немовля, яке лежало на її колінах. За задумом автора, у такому вигляді композиція мала породжувати почуття ненависті до тих, хто принижує людину, і разом із тим нести в собі почуття любові і надії.

Однак ідея не сподобалася партійним кураторам проекту, котрі наполегливо «рекомендували» художнику «посилити» акценти спротиву і боротьби з фашизмом. Відтак до жіночої фігури, тепер вже піднесеної на п'єдестал, митці додали традиційну для радянських пам'ятників плакатну групу – робітника, солдата і матроса перед розстрілом, із піднятими над головами руками зі стиснутими кулаками. Пізніше до скульптурної композиції додалися ще й нові фігури: праворуч від плакатної групи – молода жінка, що балансує на межі життя і смерті, з тильного боку – група з ридаючою над тілом старого дівчинкою, фігури двох оголених молодих людей, що падають униз разом із відколотими від монумента величезними валунами, символізуючи падіння розстріляних до яру.

Для монумента було знайдено місце в серцевині неглибокого яру, на пропозицію архітектора Анатолія Ігнащенка конструкцію підвісили у повітрі. Аж тут, на завершальній стадії проекту, партійні цензори «прочитали» у створених природою шести відрогам яру, які входили до композиції монумента, «навмисно зашифровану» авторами зірку Давида. Негайно

за рішенням політбюро три відроги яру було засипано. Відтак авторам довелося пожертвувати ще однією ідеєю: як рану землі, що кровоточить, засипати дно Бабиного Яру червоною смальтою, розмістивши поверх неї 350-метрову тернову гілку-світловод. Нарешті дійшло до того, що на вимогу партійних кураторів М. Лисенко був змушений накинути на оголену фігуру молодої матері українську сорочку. Коли монумент було споруджено, на ньому не знайшлося місця для прізвищ авторів. Це, втім, не врятувало їх від багатолітньої жорсткої критики з боку колег і широкої громадськості...

Попри неперервний політико-ідеологічний тиск у СРСР і реальні загрози, що на них наражалися спроби неупередженого висвітлення трагедії Бабиного Яру, ця тема хвилювала багатьох митців, завоювавши їхніми думками і серцем. Шляхи художників до теми Голокосту і Бабиного Яру та їхні творчі долі були різними: хтось, попри всі ідеологічні перепони, наполегливо і відкрито працював над цією темою, хтось намагався свої твори не тільки не афішувати, а й приховувати.

Яскравим прикладом цього був, зокрема, московський художник Олександр Тихомиров (1916–1995). У молоді роки він став жертвою кампанії переслідування «формалістів» і був змушений відійти від «високого мистецтва». Працюючи на Московському комбінаті декоративно-оформлювального мистецтва, все життя малював портрети вождів для вуличного оформлення. Прославився своєрідним «рекордом» – величезним за розміром портретом Леніна (42 м x 22 м), котрий одного разу прикрасив будівлю МЗС на Смоленській площі. Коли у 1960-ті рр. про Бабин Яр заговорили на повен голос, це справило на художника таке велике враження, що він потайки й «у стіл» став готувати графічну серію робіт на цю тему. Тільки через 20 років, коли художник пішов із життя, онука знайшла в архіві діда папку з цими графічними аркушами. Виразний елемент малюнків Тихомирова – фігура людини: самотня або частина багатофігурної композиції, безплотна або могутня, різко динамічна або застигла. Зображуючи людське тіло, його пластику і жести, деформуючи форми, представляючи контрасти білого і чорного, художник передає нелюдський біль, страждання і відчай. Графіка Олександра Тихомирова насичена й почуттям скорботи за загиблими у Бабиному Ярі.

Глибоко зануреним у тему Голокосту і трагедії Бабиного Яру був уроженець Дніпропетровська, талановитий скульптор Вадим Сидур (1924–1986). Митець був абсолютно позбавлений страху стати «незрозумілим» і ігнорував «закони» соціалістичного реалізму, не боявся збентежити

традиційний погляд «совєтських людей» на образотворче мистецтво. Не дивно, що Вадим Сидур також став жертвою кампанії проти «формалістів». Пізній період своєї творчої біографії митець з гумором визначав «Труна-арт» (змушений був заробляти на життя створенням надмогильних пам'ятників). Попри це, у влади не було жодних шансів змусити митця збачити з обраного ним раз і назавжди неординарного, самотнього, різного незалежного і безкомпромісного шляху.

За життя роботи Вадима Сидура не експонувалися – шанувальники могли побачити витвори митця лише в його майстерні. Вражаючими є його роботи «Поранений» (1963), «Розпач» (1963), «Пам'ятник загиблим від насильства» (1965), «Треблінка» (1966). А створена 1965 року скульптура «Бабин Яр» (168 x 117 x 70 см) стала одним із найвизначніших творів майстра. Оманливий нігілізм філософа, його іронічно-критичне ставлення до навколишнього суспільного ладу не поширювалося на роботу над темами війни, життя і смерті. Він шукав відповіді на одвічні питання «Хто ми?», «Звідки?», «Куди йдемо?». Майстер не відмовляв собі у спокусі експериментувати з формою, зайнятися суто формальними пошуками. У скульптурі «Бабин Яр» ці пошуки втілилися у високому ступені узагальненості образів, зображенні людської трагедії без зайвого реалізму і пафосу. Надзвичайно скупими, якщо можна так сказати про дерево, «лапідарними» засобами майстер змушує небайдужого глядача відчувати повною мірою трагічність однієї з найстрашніших трагедій ХХ століття.

У 1960-ті – на початку 1970-х рр. серію графічних і живописних робіт на тему трагедії Бабиного Яру підготував Йосип Вайсблат (1893–1979). Доля художника, уродженця Києва, який походив з родини головного рабина міста, видатного богослова а-рав-а-Гона, була непростою. Майже 20 років свого життя він віддав одноманітній роботі з трафаретами вождів та оформленню совтрестів. На початку 1951 р. його заарештував НКВС із характерним звинуваченням – «вороже налаштований до радянської влади, переконаний націоналіст, протягом низки років проводив серед своїх знайомих антирадянську агітацію наклепницько-націоналістичного характеру» (серед інших, доказами антирадянських настроїв слідчі вважали записи у щоденнику художника «1948 рік – негласна директива», 1949 рік – звільнення з роботи євреїв). Був відправлений у ГУЛАГ на 10 років, однак після смерті Сталіна реабілітований і повернувся до Москви, де нарешті дістав можливість зайнятися творчістю.

Бабиному Яру художник присвятив цілий цикл своїх робіт, намагаючись осмислити цю трагедію через образи жаху, болю, суму і... любові.

«Треба зупинити на час свою тему “Бабин Яр” <...> – писав майстер у щоденнику. – Мене зараз хвилює тема про неминуще, те, що може заповнити людське життя. Любов. У кращому і різному розумінні цього явища. Потяг статей, материнська любов, людська любов.

Щоправда, трагедія “Яру”, безперечно, має безпосередній стосунок до теми про любов. Адже любов позначається і на трагедії. Це мене дуже хвилює і цікавить. Ця тема – безкінечна. Вона, щоправда, одвічна в поезії, в музиці, в літературі і в мистецтві. Ось тут є те, над чим попрацювати, щоб знайти вирішення образу. Цю тему слід розуміти дуже широко <...> любов-ворожнеча, любов-ненависть, любов-вивищення над смертю, горем, відчаєм <...>.

Ось у цій темі можна знайти свій, дуже виразний образ і його втілення. Образ <...> не дрібний, не сентиментальний, епічний і всеосяжний...

Потім мене цікавить тема смерті. Але знову-таки, не зовнішній бік, а зіставлення – ти вмираєш, а всі і все залишаються <...>».

Перш ніж приступити до основної роботи над циклом «Бабин Яр», художник створив безліч етюдів та ескізів. Вочевидь у вирішенні майстром живописних полотен позначилася його праця в галузі скульптури. Центральне полотно серії «Бабин Яр» (1962) виконане з монументальною узагальненістю. Але, напевне, ще сильніше, майже шокове враження справляє невеличка графічна робота художника «Перед розстрілом»: на групу оголених, виснажених людей спрямовані дула гвинтівок, єдиний їхній захист – весільний єврейський балдахін – хупа, вінчання поєднує шлюб зі смертю. У цій роботі з усією очевидністю виявляються безпорадність, беззахисність одних людей перед темною, безглуздою жорстокою силою інших.

Київський художник Григорій Синиця (1908–1996; через звинувачення в українському буржуазному націоналізмі замовчуваний і зацькований владою, змушений був переїхати з Києва у Кривий Ріг) у 1941 році сам ледь не загинув у Бабиному Яру, тому ця тема не давала йому спокою до кінця життя. У 1960 році він створив два варіанти живописного полотна «Бабин Яр», одне з них кольорове, друге, меншого розміру, прямокутне, вертикально зорієнтоване, на якому лише дві постаті – мати й дитина; воно приголомшує глядача суворим аскетизмом, відчуттям приреченості, неприкритою правдою. До теми Бабиного Яру художник звертався також у фресках, якими захопився наприкінці 60-х років ХХ ст.

Наприкінці 1970-х рр. відчув потребу звернутися до теми Бабиного Яру уродженець Києва, художник Юхим Симкін (1915–2001). У вересневі дні 1941 р. в Києві загинули родичі митця, сам він на війні втратив руку. Тема війни завжди відігравала вагомий роль у творчості майстра. Його полотна «Бабин Яр» (1979), «Перед розстрілом у Бабиному Яру» (1980), сповнені драматизму і відчуття скорботи та болю втрат, представляють уявлення майстра про добро і зло, милосердя і жорстокість, про справжню ціну людського життя.

Ніколи не припиняв працювати над тематикою Бабиного Яру згадуваний вище Василь Овчинников. У 1974 р. на персональній виставці в Музеї західного та східного мистецтва (до неї майстер не дожив 9 днів) експонувалася його серія «Окупанти в Києві» – своєрідне продовження знищеної серії «Бабин Яр». На центральному полотні «За годину до розстрілу» – серед групи оголених перед убивством жінок, на порозі смерті молода мати годує немовля. Інше з полотен – «Дорога приречених» – фактично стало відтворенням однойменного з серії 1946 року.

Ще один художник, Михайло Звягін (народ. 1931), прийшов до теми Бабиного Яру, намагаючись філософськи осмислити проблему зла і страждань. Батько Звягіна загинув на війні, а сам він у дитинстві пережив блокаду Ленінграда. Почавши працювати над ескізами в першій половині 1970-х рр., художник поступово відмовився від реалістичної манери письма.

Знаковим є написане художником метафоричною живописною мовою полотно «Бабин Яр» (1981–1985). Майстер представляє жахливу картину катування людського духу і нищення людської плоті, представляючи людям кровожерливих звірів, які уособлюють всесвітнє зло. В помаранчево-червоних сполохах, які викликають почуття тривоги, що насувається, зісні, ікласті тварини, подібні до виплодків пекла, пожирають і катують нещасних жертв. Угорі, на передньому плані – шибениця з повішеною людиною; мірою того, як погляд опускається до середини і нижньої частини картини, виникає відчуття дедалі більшого занурення в яму, могилу, пекельну безодню, де страждають і задихаються ще живі люди. Доля цього масштабного (площа картини 8 кв. м) полотна, як і самого художника, за советської влади складалася не просто: на підставі «неактуальності» теми і «неадекватної» манери письма його не приймали до показу на виставках аж до 1990 року.

Так само трагічною за советських часів була доля ще одного визначного витвору А. Рибачук і В. Мельниченка, який увійшов в історію

українського мистецтва як проект «Стіна» («Парк пам'яті»). Зведена на Байковому цвинтарі, стіна розвивала ідеї конкурсного проекту 1965 р. на спорудження меморіалу в Бабиному Яру: життя тіла тимчасове, дух – вічний. Але задум художників зайшов у непримиренну суперечність з владою та її комуністичною матеріалістичною ідеологією й естетичними нормами соцреалізму. В 1981 р. за вказівкою ЦК КПУ рельєфи знищили, заливши стіну шаром бетону.

Суттєві зміни у меморіалізації та образотворчих презентаціях трагедії Бабиного Яру намітилися лише після проголошення державної незалежності України. 29 вересня 1991 р., у 50-ті роковини масового розстрілу євреїв, у Бабиному Ярі на державне замовлення було споруджено пам'ятник скорботи «Менора» (світильник). Композиційно його було доповнено вимощеною плиткою «Дорогою скорботи», яка простягалася від нього до колишньої контори єврейського кладовища. Автором «Менори» став уродженець Кам'янця-Подільського, один із найсвоєрідніших художників українського андеграунду Яким Левич (народ. 1933), у творчому союзі з архітектором Ю. Паскевичем, художником О. Левичем, інженером Б. Гіллером.

Форма пам'ятника скорботи проста і лаконічна. Рельєфи на гілках Менори – сюжети з історії єврейського народу. Як символ зображення Менори обрано не випадково: Менора (івритом – מְנוֹרָה, буквально «Світильник») – золотий семистовбурний світильник, який, за Біблією, переховувався в Скинії Завіту під час сорокарічного поневіряння євреїв пустелею, а потім в єрусалимському Храмі – як у Першому, так і у Другому. Отже, Менора є одним із найдавніших символів юдаїзму і єврейським релігійним обрядовим атрибутом. У наш час зображення Менори (поряд із Зіркою Давида) є найпоширенішим національним та релігійним єврейським символом. Менору зображено на гербі Держави Ізраїль. У січні 2001 р. пам'ятнику вклонився президент Ізраїлю Моше Кацав. За його сприяння та за його ініціативою біля пам'ятника було встановлено меморіальну плиту.

Під час міжнародного кінофестивалю «Бабин Яр. Нетерпимість», який відбувався у вересні 1991 року в київському будинку Спілки кінатографістів, відомий авторський тандем А. Рибачук і В. Мельниченко (АРВМ) представив низку тематичних гобеленів-аплікацій для оформлення залів. Відгуки були захоплені, але самі митці залишилися невдоволені. Вони відчували, що пласка поверхня аплікації неспроможна передати глибину задуму, котрий до того ж вимагав для свого втілення більш

«вічного» матеріалу. Епітет «вічний» і підказав вирішення – овеча вовна, одяг з якої носили біблійні пророки, з якої виткано плащаницю Христа. Так у художників виникла ідея створити гобелен «Коли руйнується світ», який підхопив тему Бабиного Яру.

Робота подружжя над гобеленом тривала довгих шість років, твір коштував авторам титанічних зусиль. Автори виткали полотно (заввишки 4,5 м, завширшки 2,5 м) вручну, самотійно втілюючи розроблені ескізи – професійні ткалі не взялися за таку роботу.

Гобелен майже монохромний. У композиції переважно використано ахроматичні кольори – чорний і білий. Юрій Каплан так охарактеризував цей дивовижний витвір мистецтва:

«Центр композиції – майбутня мати, якій не судилося стати Мадонною. Первісток її ще в утробі, а живіт її показано, як на пекельному технічному кресленні жахливого плану – в розтині. І ми зустрічаємось поглядом із квадратними перевернутими очима немовляти, якому ніколи не побачити білий світ – лише темряву Катастрофи. Чорний німб з волосся навкруг голови, де кожна окрема волосинка стирчить, нагадуючи волаючий знак питання. Тонкі руки матері інстинктивно намагаються загородити дитину, їхній неприродний вигин нагадує надламану квітку єврейських мацев. Узагалі, в гобелені немає безпосередньої єврейської символіки – семисвічника, зірки Давида.

<...> Величезні очі, які ніби “попливли” від обличчя в різні боки: графічний еквівалент – срібні риби (найдавніший біблійний символ), очі на прекрасному обличчі Мадонни. Іще дві пари очей бентежного погляду, неспроможного увібрати в себе весь жах того, що відбувається.

Химерно вигнуті тіла, які провалюються в безодню, нагадують літери івритського алфавіту, з яких складається страшна назва – Бабин Яр».

Гобелен «Коли руйнується світ» – відображення загальнолюдської трагедії, однак певні виразні елементи (зокрема, введені до композиції івритські літери) нагадують про те, що саме євреї стали головними жертвами Бабиного Яру. 2002 року гобелен було представлено у новому приміщенні Посольства Федеративної Республіки Німеччини в Києві.

У 1990-ті роки до теми Голокосту звернувся відомий художник Ісаак Тартаковський (1912–2002). Висвітлюючи тему геноциду єврейського народу, майстер створив полотна «Останній шлях», «Євреї у полоні»,

«Євреї і політруки, виходь!», «Світова скорбота», «Менора». Пензлю художника також належать портрети мученика Бабиного Яру Я. Капера, Праведниці Миру О. Рожченко та ін. У картині «Сльози Бабиного Яру» (1992) художник використовує Менору як символ єврейського народу. Здавалося б, звернення до загальноприйнятих символів може бути сприйняте як кліше, трафарет. Однак у даному разі Менора не сприймається як банальне, стереотипне рішення: реальність, символіка, фантазії переплелися у майстерно написаному полотні.

Новизною, творчими експериментами вражають роботи Стефана Арпада Мадяра (народ. 1951) – художника, вченого-кологориста. Основний напрямок наукових досліджень і художнього пошуку майстра – корегування, за допомогою колористики, психофізіологічного стану людини в екстремальних умовах та у повсякденному житті. Диптих майстра «Бабин Яр» став продовженням експериментів із кольором: використовуючи тонкі колірні і тональні відносини у майже реалістичному пейзажі, Мадяр ніби відкриває дорогу в потойбічний світ. Крізь хитросплетіння гілок «Дерева життя» виникають обличчя людей, проявляючи новий, утаємничений сенс. Друга частина диптиха – медитативна й безпредметна.

Київський художник-пейзажист Григорій Мінський (1912–2013) представляє реалістичний пейзаж, на тлі якого пам'ятник «Загиблим у Бабиному Яру» – тільки колорит навіює смуток, що відповідає сюжету.

Напружені кольорові і тональні відношення, динамічність композиції створюють відчуття трагічності в роботі «Вічний поклик» (друга назва цієї роботи – «Бабин Яр») київського художника Гернадія (Германа) Гольда (народ. 1933). На картині з чорної глибини відчаю іде назустріч своїй смерті старий, що тримає на руках бездиханні тіла двох дітей.

Особливий емоційний акцент вносять у розробку теми «Бабиного Яру» жінки-художниці. Серед них вирізняється робота «Бабин Яр» Ольги Петрової (народ. 1942). Центральний елемент композиції полотна – шестикутна Зірка Давида, яка завдяки напруженості тональних і кольорових співвідношень підсилює динамічність композиції. Авторці, хоч і без фігуративних зображень, цілковито вдалося передати трагічність теми.

Невеличка робота (48 x 54 см) Тетяни Ільїної «Яр» вирізняється тим, що її виконано у незвичній техніці емалі. Експресія, напруженість, динамічність композиції викликають сум'яття і тривогу, сприйняттю теми не перешкоджає декоративність вирішення.

Одним із найвідоміших авторів мистецьких творів про Голокост, зокрема і про трагедію Бабиного Яру, є київський художник, а нині – грома-

дянин США Михайло Туровський (народ. 1933). Майстер створив серію про Голокост із шістдесяти восьми робіт. Кілька з них спеціально присвячені Бабиному Яру. Серія експонувалась у найбільших музеях Європи та США, а 2001 року – вперше в Національному музеї образотворчого мистецтва України. Чудовий рисувальник, художник тонко розуміє природу кольору і вміло користується ним. Недарма французькі мистецтвознавці, виховані на імпресіоністах та постімпресіоністах, захоплюються його живописом. Окрім професійних якостей, у роботах митця є те «нетерпіння серця», яке підмінити, імітувати не можна жодними засобами. Серія Туровського привертає особливу увагу на всіх вернісажах занадто реалістичним зображенням страждань жертв, які згорають у вогні Голокосту. Майстерність автора в деяких аркушах переважає міру, якої необхідно дотримуватися, змальовуючи людські страждання. Зайвий натуралізм часто справляє враження, протилежне бажаному. Тим не менше, полотна Туровського, безперечно, посідають належне місце в ряду найвизначніших творів, присвячених Шоа і Бабиному Яру.

Трагедія Бабиного Яру не могла залишити байдужим київського художника Михайла (Мойсея) Глейзера (народ. 1946), який нині мешкає у США. Київський мистецтвознавець Сергій Папета у своїй статті про Глейзера зауважує, що творчий шлях митця у советські часи складався досить успішно. Справді, вже у 1980 р. створену Глейзером низку ілюстрацій до романів письменника з Литви Григорія Кановича закупив відділ графіки московського Музею ім. Пушкіна. Одну з книжок трилогії Григорія Кановича «Свічки на вітрі», що її проілюстрував Глейзер, було присвячено темі Голокосту в Литві. Художник, як правило, працює у складній, побудованій на найтонших тональних і кольорових нюансах гамі: сіро-коричневій, вохристій. Відкриті, локальні кольори нечасто з'являються в його роботах. Він пояснював це станом своєї душі. У США художник створив масштабне полотно «Бабин Яр», яке складають дев'ять фрагментів. У цій роботі немає зайвої екзальтації та драматичного напруження. Люди зникають у туманному серпанку, як трава, як вітер, крізь який вони пробиваються назустріч смерті. Мірою того, як зникають люди, небо забарвлюється червоним. Уперше робота «Бабин Яр» експонувалась у виставковому залі Хасідік Арт Інституту у Брукліні (Нью-Йорк) у травні 1992 року. Це одна з найкращих робіт американського періоду Михайла Глейзера.

Насамкінець відзначимо, що тема Бабиного Яру хвилює також юних художників України, які роблять перші кроки в осягненні азів мистецтва.

Одна з учасниць організованого Українським центром вивчення історії Голокосту щорічного Всеукраїнського конкурсу робіт «Історія та уроки Голокосту» школярка Ольга Новак у своєму творі впливає на емоції глядача як за допомогою наративу, так і виразними засобами образотворчого мистецтва. У сучасні реалії (вхід у метро) вторгаються Тіні минулого, документальність малюнку надає напис на тунелі «Метро Дорогожичі». Зображені на малюнку діти-примари зворушливі і трагічні водночас. Для глядача вони цілком реальні, але перехожі, повернуті спиною до глядача, їх не можуть бачити. М'яке, тепле світло випромінюють діти-прибульці з минулого, діти, які трагічно загинули у Бабиному Ярі. Сучасники-дорослі йдуть туди, де тривожне синьо-свинцеве небо і провалля в темряву. Роботу побудовано на розмаїтті нюансів кольору і тону, з м'яким, тонким гумором промальовано дитячі фігури. Твір юної художниці впливає на емоції, почуття, розум глядача, створені нею образи приваблюють своєю достовірністю, викликають щемливе почуття співпричетності до опри-явлених на малюнку подій.

Підсумовуючи побіжний огляд творчих праць художників, скульпторів, монументалістів, які в різні часи долучилися до висвітлення тематики трагедії у Бабиному Ярі, можна побачити, як багато за велінням душі і сумління було зроблено для донесення до суспільства правди про цю трагедію, стає зрозумілим і те, як багато можна ще зробити для збереження пам'яті про Бабин Яр і обстоювання гуманістичних цінностей, важливих для всього людства.

Література

- Александр Тихомиров. *Не предавая забвению...* [Електронний ресурс. – Режим доступу: cultobzor.ru]
- Дробязко Л. *Бабий Яр. Что? Где? Когда?* – К., 2010.
- Евстафьева Т. Бабий Яр: послевоенная история местности // *Бабин Яр: Масове убивство і пам'ять про нього. Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р. м. Київ.* – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012, с. 32– 82.
- Каплан Юрий. Гобелен плача // *Еврейский обозреватель*, 21/40, 2002, ноябрь.
- Климова И. Встречайте – Туровский // *Еврейский обозреватель*, 9/28, 2002, июнь.
- «Когда рушится мир...»: книга-реквием – книга-памятник / А. Рыбачук, В. Мельниченко. – К.: Редакційно-видавниче підприємство «Югінформ», 1991.
- Лысенко Л. *Две монументальные истории.* [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://izin.com.ua/monumental-stories/>]
- Некрасов Виктор. *По обе стороны океана. Записки зеваки.* – М.: «Художественная литература», 1991.
- Нісайон (Випробування). *Єврейська тема в творах сучасних художників України.* – К.: СП «Мебіус-КБ»-Союзінформ, 1994.
- Овчинникова О. *Василь Овчинников зробив перші у світі роботи, присвячені трагедії Бабиного Яру.* 1997 р. // ЦДАМЛМУ, ф. 727, оп. 1, од. зб. 105, арк. 1, 5, 6.
- Платонов В. Бабий Яр: трагедия о трагедии // *Зеркало недели*, 1997, 26 сентября.
- Рудзицкий А. «Искать, дерзать, мыслить». Дело художника Иосифа Вайсблата (По материалам архива НКВД-КГБ). [Електронний ресурс. – Режим доступу: aej.org.ua]
- Сидур М. *Вадим Сидур. Московский государственный музей Вадима Сидура.* – М.: ООО Полигон-пресс, 2004.
- Скляренко Г., Левич Я. *Живопис на перехресті часу.* – К.: «Дух і Літера», 2002.
- Скляренко Г. *Зіновій Толкачов.* – К.: «Дух і Літера», 2005.
- Федоровський Д. Баб'ячий Яр (В майстерні художника В. Овчиннікова) // *Радянське мистецтво*, 1947, 30 липня.

РОЗДІЛ 11

МУЗИЧНА МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ БАБИНОГО ЯРУ

Наталія Семененко

Особлива роль у суспільному усвідомленні трагедії Бабиного Яру належить діячам мистецтва. Гостро відчуючи біль утрат, вони здебільшого першими виявляють мужність і перебирають на себе відповідальність в осмисленні трагічних подій минулого. Розкриваючи ці події художніми засобами, митці нерідко на десятиліття випереджають реакцію офіційних державних інституцій. Тонко відчуючи оголеними нервами суперечливу трагічність сучасного буття, митці за допомогою індивідуальних художньо-стильових прийомів не просто відтворюють панорамну картину світу чи певний фрагмент історії, а й виступають потужним генератором нових духовних смислів, які є на часі.

Музика є універсальною мовою людства, здатною суттєво впливати на масову свідомість. Видатний музичний твір спроможний зламати накинута суспільству «офіційний код», подолати культурний бар'єр і, сягаючи філософських глибин людського буття, налаштувати колективну свідомість на радикальні трансформації, тим самим відповідаючи на виклики епохи. Священну пам'ять про безневинні жертви Голокосту, найбільшою колективною могилою яких на українській землі став Бабин Яр, зберігають для наступних поколінь знакові музичні твори, авторство яких належить видатним зарубіжним та українським композиторам. Кожен із митців, які доторкнулися до цієї трагічної теми, індивідуально переосмислив, пережив і визначив для себе жанр та арсенал виражальних засобів для створення музичного меморіалу Бабиного Яру.

Усвідомлюючи здатність музики виконувати функцію актуального коментаря, соціального памфлету і політичного заклику, різні композитори виявляли солідарність у творчому пориві створити композиції, співзвучні власному часу.

Початок озвученню теми Голокосту музичними засобами поклала кантата австро-єврейсько-американського композитора Арнольда Шьонберга «Вцілілий з Варшави» (нім. *«Ein Überlebender aus Warschau»*, 1947). Семихвилинна композиція, прем'єра якої відбулася 1948 року, по суті ознаменувала відкриття світового реєстру музичних творів на цю животрепетну тему.

Кантату було написано на замовлення фонду Сергія Кусевицького. Твір створено на авторський текст, в основу якого покладено низку документальних джерел, котрі за задумом композитора виструнчуються у цілісний спогад дивом уцілілого в'язня єврейського гетто у Варшаві. Розповідь читця як уособлення образу очевидця тих страхітливих подій звучить англійською мовою. Речитативна виразність партії читця досягається особливою психологічною достовірністю відтворення стану приреченого на страту. Грубі вигуки фельдфебеля (німецькою мовою), команди офіцера і наказ відправити в'язнів у газову камеру різко переривають голос читця, що в останні трагічні хвилини життя згадує своїх зниклих безвісти рідних. Вражаючою емоційною домінантою всього твору є звучання стародавнього ізраїльського духовного гімну Шма Ісраель («Слухай, Ізраїлю»)*, який в унісонному хоровому виконанні стає символом духовної консолідації єврейського народу, навіть у драматичний момент страти. Цей біблійний вірш юдеї використовують і як щоденну, і як передсмертну молитву. Унісон чоловічого хору звучить давньоєврейською мовою і підсилюється пронизливим тоном тромбона. Скупими інструментальними тембрами композитор малює реалістичну картину табірної побуту: соло на трубі відтворює сигнал ранкової побудки, тривожний дріб малого барабана стає своєрідним кодом табірної атмосфери – душевного неспокою, знервованості, напруження, небезпеки і, врешті-решт, передчуття смерті...

Після тривалої перерви – майже двома десятиліттями пізніше – у 1965 році композитор Гюнтер Кочан представив кантату «Попіл

* Біблійний вірш «Шма Ісраель, Адонай Елогейну, Адонай ехад – Слухай Ізраїль, Господь Б-г наш, Господь єдиний» – найточніше відбиває єврейський символ віри – монотеїзм юдаїзму. Вже 2 тис. років зі словами «Шма» єврейські мученики йдуть на смерть. Віруючі читають молитву чотири рази на день, традиційно читають її й перед мирною кончиною.

Біркенау» (нім. «*Die Asche von Birkenau*»), а за рік по тому під головуванням композитора і диригента Пауля Дессау з'явилася кантата колективного авторства «Єврейська хроніка» (нім. «*Jüdische Chronik*»).

Поштовхом до написання «Єврейської хроніки» стала серія антиєврейських терактів, зокрема сплюндрування 1959 року незадовго до того відновленої синагоги у Кельні (ФРГ). Ці прикрі події підштовхнули композитора зі Східної Німеччини П. Дессау до задуму написання п'ятичасинної кантати. Вербальну основу твору склали різні випадки переслідування євреїв під час Голокосту. На запрошення Дессау у проєкті взяли участь композитори із Західної (Борис Блахер, Карл Амадеус Гартман і Ганс Вернер Генце) та Східної Німеччини (Рудольф Вагнер-Регені та лібретист Єнц Герлах).

Між тим пріоритет у музичному прочитанні теми безпрецедентного вбивства євреїв у Бабиному Ярі належить харківському композитору єврейського походження Дмитру Клебанову. В 1945 році, повернувшись із евакуації до визволеного від ворога рідного Харкова, композитор дізнався про масове знищення євреїв у Києві. Вражений та шокований, до глибини душі збентежений почутим, він вирішив увічнити в музиці мучеництво безневинних жертв і створив Першу симфонію з програмним підзаголовком «Пам'яті мучеників Бабиного Яру». Це був справді героїчний вчинок композитора, своєрідний акт антиципації майбутніх високохудожніх музичних творів, що упродовж наступних десятиліть стали етапними сходами на шляху до панорамного, розосередженого в часі музичного осмислення теми Голокосту. Д. Клебанов виступив піонером поміж митців Советського Союзу загалом і України зокрема, хто взяв на себе сміливість суто симфонічними засобами (без залучення будь-яких текстів із конкретним сюжетними й тематичними орієнтирами у них) заявити на повен голос про трагедію Бабиного Яру, розкрити людству очі на цей нацистський злочин. При цьому композитор прагнув до максимальної відповідності музичного матеріалу як історичним подіям, так і образній наповненості змісту твору. Перед написанням симфонії він ретельно вивчив усі доступні на той час в Україні друковані джерела: записи народних єврейських мелодій, прадавні культові наспіви (котрі походили ще від часів царя Давида), релігійні гімни тощо. Також Клебанов скористався професійними порадами відомого харківського хормейстера, досвідченого знавця єврейської музичної спадщини Зіновія Заграничного.

«Біографія» симфонії, як і самого митця, була складною. Вже сама під-

готовка до публічної її презентації обернулася для композитора чималими нервовими стресами. Образно кажучи, генеральна репетиція симфонії відбувалася під струмом високої емоційної напруги. Компартійне керівництво республіки, куратори концертно-театральної галузі (по суті, цензори) були обурені й по-справжньому занепокоєні «націоналістичним звучанням» музики, адже партитура симфонії була зіткана з типових, легко вгадуваних єврейських фольклорних інтонацій, просякнута характерним єврейським мелосом і ритмами. Симфонічний розвиток відбувався на ґрунті колоритного єврейського ладу «фрейгіш» (різновиду фрігійського ладу). Кульмінація фінальної частини з сольною партією сопрано (наближеною до функції хазана в синагогальних відправах – виконавця-імпровізатора та виконавця традиційних і нових єврейських молитов) миттєво викликала в обізнаних слухачів асоціації з поховальною молитвою «Кадиш»^{*}. Музика промовляла до всіх мовою скорботи. І це був Реквієм по закатованих у Бабиному Яру євреях.

Попри ускладнення, харківська прем'єра симфонії «Пам'яті мучеників Бабиного Яру» все ж відбулася в 1947 році. Наступного року вона прозвучала також і в Києві, під орудою визнаного майстра диригентської палички Натана Рахліна. А проте вже у 1949 році, на хвилі широко закроєної кампанії боротьби із так званим космополітизмом, Д. Клебанов потрапив під потужний ідеологічний тиск. Його симфонію було засуджено як «просякнуту духом буржуазного націоналізму та космополітизму», «наповнену біблійними мотивами й просякнуту трагічною приреченістю». На той час уже досить відомого композитора і педагога було звільнено з посад завідувача кафедри композиції Харківської консерваторії та голови харківського відділення Спілки композиторів України. На десятиліття відтерміновано присвоєння йому заслуженого звання професора. Відповідно замовчувалася й симфонія: десятиліття її партитура пролежала у шухляді без жодних перспектив на виконання.

Широке публічне визнання симфонії Д. Клебанова відбулося вже по смерті композитора. 29 вересня 1990 року, в скорботний День пам'яті жертв Бабиного Яру твір прозвучав у виконанні Державного симфонічного оркестру України під орудою Ігоря Блажкова – першовідкривача і

^{*} «Кадиш» – молитва, написана арамейською мовою понад дві тисячі років тому. Кілька її варіантів читаються під час кожного громадського богослужіння. Три з них також читаються в пам'ять про померлого. Проте сама молитва не про смерть: її тема – велич Б-га – відбивається в початкових словах: «Їтгадал ве їткадаш Шме раба» – «Нехай Його велике Ім'я піднесеться й освятиться».

пропагандиста численних «забутих» партитур (за свідченням самого диригента, особисто знайомого з Д. Клебановим, відродження симфонії він вважав даниною пам'яті її творцеві та своїм моральним обов'язком). Невдовзі, в тому ж складі артистів, з симфонією ознайомилися житомирські поціновувачі творчості харківського композитора. Згодом було зроблено запис симфонії до фонду Українського радіо.

Таким чином, завдяки Д. Клебанову було закладено міцний підмурівок майбутньому Музичному Меморіалу Бабиного Яру, котрий упродовж наступних десятиліть невтомно розбудовували композитори. Деякі з них у своїх творах спиралися саме на цей перший досвід. І сьогодні під час прослуховування твору Клебанова вражає насиченість музичної тканини симфонії соковитими інтонаціями єврейського пісенного фольклору, її наповненість мотивами синагогальних наспівів.

Визначна місія введення теми Бабиного Яру у світовий музичний простір випала на долю советського композитора Дмитра Шостаковича. Його Тринадцята симфонія, написана на вірші поета Євгенія Євтушенка, ввійшла в історію під неофіційною назвою «Бабин Яр» (згідно з назвою 1-ї частини) і пролунала як набат, збудила світову культурну громадськість, привернувши увагу всієї прогресивної спільноти до трагічних вересневих днів у Києві 1941 року.

Гострі колізії супроводжували шлях і цього опусу до слухацької аудиторії. Виконання гальмували тривалі напружені перемовини композитора з урядовцями, іменитими виконавцями (диригентами, солістами) тощо. Зокрема, ускладненнями було позначено пошуки соліста-баса. У фокусі уваги Шостаковича перебував видатний український бас Борис Романович Гмиря, якого з композитором пов'язували щирі творчі взаємини і який був першим виконавцем багатьох його камерних вокальних циклів. Між тим, Б. Гмиря, зважаючи на упереджене ставлення до нього владних органів (через перебування співака на окупованій німцями території України), змушений був враховувати «рекомендації» партійного керівництва утриматися від участі в цьому проекті. Не вдалося Шостаковичу залучити до постановки і знаменитого диригента Євгена Мравінського, який диригував прем'єрними показами всіх його симфоній.

Зрештою прем'єрне виконання симфонії відбулося 18 грудня 1962 року в Москві, за участі диригента Кирила Кондрашина і соліста В. Громадського. Музична спільнота зустріла твір із захопленням.

«У цій музиці – вся величезна амплітуда нашого життя – від глибоких розчарувань і трагічних зіткнень до просвітлення й гордих надій», –

поділився своїми враженнями після прем'єри симфонії легендарний віолончеліст, диригент і музично-громадський діяч, Громадянин Світу Мстислав Ростропович.

Відкривається симфонія віддаленим розміреним звучанням дзвонів, що накладається на остинато струнних інструментів у низькому регістрі і поступово набирає потужності звучанням мідних духових. Похмурий і моторошний тон вступу увиразнено завиванням вітру. Суворо стримані голоси чоловічого хору немовби читають вирок приреченим на страту і підсилюються скорботними мотивами в низьких звуках фагота, контрафагота і бас-кларнета, створюючи загальну інфернальну атмосферу суцільного жаху і заціпеніння...

Вдруге Тринадцяту симфонію Д. Шостаковича виконано в Мінську в березні 1963 року. Надалі твір опинився під негласною заборорою. Щоправда, на Заході випустили грамплатівку з нелегально надісланим за кордон записом, зробленим на московському концерті. В самому Советському Союзі партитура і грамзапис симфонії з'явилися тільки за дев'ять років у варіанті зі зміненим текстом першої частини. Натомість кілька виконань, які вдалося здійснити, зокрема на фестивалі музики Шостаковича в Ленінграді 1966 року, незмінно наражалися на негативну реакцію з боку влади.

До кінця життя композитора Тринадцята симфонія залишалася твором, виконанню якого владні структури намагалися перешкодити. Однак музику заарештувати було неможливо. Зовсім заборонити її влада також не наважувалася. Симфонія Шостаковича зберігалася у репертуарі Горьковського, Новосибірського, симфонічних оркестрів Московської філармонії (до еміграції Кондрашина). Музичний твір неодноразово лунав у найкращих музичних залах світу: у Франції (диригент Даніель Баренбойм), Німеччині (Курт Мазур, Лейпциг), США (диригент Курт Мазур, Бостон; з 1988 р. диригент Мстислав Ростропович, Нью-Йоркський симфонічний оркестр).

У 1988 році симфонія вперше прозвучала в Києві у виконанні Державного академічного оркестру під орудою Володимира Кожухаря, капели «Думка» та співака Анатолія Сафіуліна. Тринадцята Симфонія Д. Шостаковича назавжди увійшла у скарбницю світової музичної культури як реквієм безневинним жертвам Бабиного Яру.

Знаковим музичним твором сучасності, в якому тема Бабиного Яру набула монументального панорамного висвітлення й концептуального художньо-естетичного осмислення (сумірного за своїм звучан-

ням і гуманітарно-історичним наповненням із самою трагедією), став Кадиш-реквієм «Бабин Яр» видатного українського композитора Євгена Станковича на вірші відомого поета Дмитра Павличка.

Написання цього епіко-драматичного полотна було приурочено до 50-х роковин трагедії (як згадує композитор, він писав реквієм на офіційне державне замовлення). У процесі роботи композиторові прислужилися попередні консультації рабина Подільської синагоги Києва, котрий ознайомив його з послідовністю, а головне – з текстами номерів поминальної молитви, що надалі, вже в українському перекладі, були надані поетові задля створення віршованої основи.

Прем'єра багаточастинного твору відбулася 23 червня 1991 року в Колонній залі філармонії ім. М. Лисенка у виконанні провідних колективів і солістів країни – Симфонічного оркестру Національної філармонії України (диригент Микола Дядюра), Національної заслуженої академічної капели «Думка» (хормейстер Євген Савчук), солістів Сергія Магери та Дмитра Попова, читця Олега Савкіна. Назавжди у пам'яті залишилося виконання Кадиш-реквієму хоровою капелою «Думка» та Симфонічним оркестром під орудою Володимира Кожухаря, здійснене безпосередньо на території Бабиного Яру під час церемонії вшанування пам'яті загиблих. Музика Євгена Станковича лунала в цій, колись зловісній, місцині як довгоочікувана панахида за жертвами німецького нацизму.

У Кадиш-реквіємі для такого потужного складу виконавців – мішаного хору, симфонічного оркестру, тенора, баса, читця – Є. Станкович обрав не традиційний шлях використання вербальних структур католицького траурного жанру меси – реквієму, а запропонував власну, світську інтерпретацію заупокійної меси. Під час прослуховування музики Станковича виникають певні аналогії з католицькими канонічними частинами реквієму, втім, їх презентовано в українській версії. Музичну тканину реквієму пронизано інтонаціями української та орієнтальної пісенності, вибудовано із застосуванням сучасних засобів компонування. Сам автор назвав свій твір панахидою за жертвами фашистів. Композитор майстерно синтезував традиції написання реквіємів різних релігійних конфесій та культур (єврейської, католицької, православної). Вокальні інтонації українського та єврейського фольклору наповнюють звучання реквієму особливою експресією та схвильованістю. Безмежність відчаю, загострено трагедійне світосприйняття, закладені в музично-поетичному тексті, врівноважує узагальнено-філософське осмислення тих жахливих подій, що одразу підносить цей твір на світоглядний рівень. Автор віршованого

тексту, видатний український поет Дмитро Павличко, визнавав, що на момент пропозиції підготувати текст до Кадиш-реквієму Є. Станковича він був добре обізнаний з єврейською тематикою, бо вже мав у своєму поетичному доробку цикл віршів «Єврейські мелодії» (до речі, згодом надруковані у перекладі івритом в Ізраїлі). Поет поставив знак оклику у своїй співпраці з Євгеном Станковичем і підкреслив, що «українці показали великомучеництво синів і дочок Ізраїлю».

Мегалітична, семичастинна, з розлогим оркестровим Вступом композиція реквієму уособлює безперервну скорботну ходу приреченого на страту, сповненого відчаю й жаху людського натовпу. Під час виконання твір справляє на присутніх насправду гіпнотичне, майже містерійне враження. Грандіозна мозаїка програмних частин – «Владико світла», «Ми тут лежимо», «Буде суд», «Схилений вітром осіннім», «Мойсей сивий», «Радійте», «Великий Боже», ніби нанизаних (вони виконуються без перерви) на історичний хронограф, спрямований з віддаленого минулого у наше сьогодення – розгортає перед слухачами калейдоскоп майже реально відчутних градацій людських страждань, відчаю, скорботи, болю, горя, душевного протесту, психологічного спустошення, печалі й смутку. Реалістичність картин масових страт жертв нацизму сягає майже натуралістичних меж зображувальної достовірності (особливо в оркестрових фрагментах 2-ї та 5-ї частин реквієму). Ідею невідворотності Божого покарання за цей жахливий злочин перед людством з надзвичайною експресією, художньою силою й переконливістю відтворено хоровим скандуванням «Буде суд!..» вже у 3-й частині твору, хоча попереду ще кілька частин, де і хоровим звучанням, і симфонічними засобами композитор створює гідний музичний монумент загиблим у Бабиному Яру.

З моменту написання Кадиш-реквієм Є. Станковича – Д. Павличка мав декілька еталонних виконань (як у повному варіанті, так і окремими частинами), приурочених до різних роковин трагедії. Найбільш символічним і актуальним сам композитор назвав презентацію 6 жовтня 2011 року твору в Єрусалимі, в Яд Вашемі – Національному Меморіалі Голокосту Катастрофи та Героїзму, головному музеї Ізраїлю – місці пам'яті жертв Голокосту. Сама специфічна атмосфера меморіалу надихала українських артистів на найвищий ступінь мистецької самовіддачі. Близкучий склад музикантів світового рівня – Національна заслужена академічна капела України «Думка» – взірцевий хоровий колектив, репрезентант вікових національних традицій хорового співу в Україні, висококласний Єрусалимський симфонічний оркестр, один із найкращих

диригентів світу, народний артист України, лауреат Національної премії ім. Т. Г. Шевченка, номінант на найвищу міжнародну музичну премію GRAMMY-2005 Володимир Сіренко – забезпечили високий емоційний градус виконання, викликали щиру схвилюваність та психологічне єднання присутніх, поміж яких були високопосадовці й музично-громадські діячі України та Ізраїлю. І, власне, під час представлення твору у Яд Вашемі на прохання автора музики виконання відбулося без традиційних оплесків, вивільняючи таким чином багаточастинне вокально-симфонічне полотно з формату усталених норм концертної презентації та актуалізуючи його сакральну, ритуальну сутність. Той факт, що п'ятнадцятьма роками по тому Євген Станкович здійснив нову редакцію своєї партитури, приурочивши її до чергових роковин жалобних подій Бабиного Яру, свідчить про те, що ця тема не відпускає композитора, митець продовжує шукати й відшліфовувати нові засоби для художнього осмислення трагедії.

Під час сприйняття Кадиш-реквіему Є. Станковича не може не виникнути своєрідний ефект інтерактиву: абсолютно реалістичне відчуття присутності слухачів при сумнозвісних подіях Бабиного Яру, запаморочливих сценах масової розправи нацистів над беззахисними жертвами. Під час виконання у присутніх у концертній залі формується гранично сильне енергетичне поле, психологічний стан на межі зі справжнім емоційним потрясінням, подібний до того, що виникає під час перегляду хронікально-документальної стрічки або історичної кіноопеї, присвяченої драматичним колізіям вітчизняної історії. Інтонаційно-драматургічна концепція Кадиш-реквіему «Бабин Яр» Є. Станковича стверджує загальну спрямованість твору, котрий закликає людей до примирення й толерантності. Особливої художньої переконливості цьому, безперечно, надає й виконання тексту двома мовами – українською та івритом.

1999 року з-під пера відомого харківського композитора, вихованця Дмитра Клебанова, народного артиста України Володимира Птушкіна вийшов твір під назвою «Український реквієм». Ідея та пропозиція його написання належить художньому керівникові Національної філармонії України Володимирі Лукашову, який перебував під глибоким враженням від щойно почутого ним «Польського реквіему» Кшиштофа Пендерецького і миттєво відчув аналогічну жанрову лакуну в сучасній українській музиці.

За текстову основу композитор обрав вірші відомого поета-дисидента, лауреата Національної премії ім. Т. Г. Шевченка Степана Сапеляка.

Нещодавно В. Птушкін зізнавався авторові цих рядків, що вірші захопили його особливою гостротою образів-символів та яскравим національно-ментальним звучанням поезії. Врешті саме ця поезія посприяла створенню в уяві композитора цілісної і стрункої музично-поетичної композиції з рельєфно окресленими обрисами жанру реквієму, що й сформувало в підсумку оригінальну концепцію вільної інтерпретації цього жанру.

Про самобутній голос поета надзвичайно точно висловилася канадський літературознавець Аріядна Шум: «В поезіях С. Сапеляка велика сила. Вони діють тією силою змісту, який віддає форма у візуальному читанні, але ще сильніше вони впливають, якщо вимовляти їх уголос. Вони вимагають дуже доброго читця, який передав би всі нюанси глибокої поетової думки в дуже вишуканій, але сильній у своїй щирості формі». Власне, саме такого інтерпретатора поезія С. Сапеляка набула в особі композитора Володимира Птушкіна, який глибоко всотав психологічну загостреність щирих у своїй відвертості, первісній фольклорній повнокровності поетичних рядків майстра. Для кожної віршованої фрази композитор знайшов відповідне музично-інтонаційне наповнення, максимально увиразнюючи й употужнюючи силу впливу на слухачську аудиторію неповторної самобутньої поетики:

«Пийте, женчики, і трубите трубоньку!
Йде війнонька-небесонька...»

Читець промовляє:

«Це – Бабин Яр. Це днина ще смаглява
І голосіння сумувальний мур...
І ті сліди скелетолаві
Рвуть зойком час минувшин і котурн.
Зостались ми. Оте мотуззя шрамів,
Лячних відлунь. І пам'яті сувій...
Зостались ми. І небо... І покара...
І тіні на смолі... І... Не убій...»

Кожна фраза поезії несе в собі потужний заряд закумуляованої вибухової енергії, що, як стиснута пружина, стрімко розпрямляється й «вистрілює» вже у свідомості кожного слухача. Поетичний голос С. Сапеляка – справді унікальне явище в сучасній українській літературі. Його вірш не відзначається традиційною метроритмічною розміреністю. Навпаки – він перебирає на себе увагу особливою непередбачуваністю побудови,

примхливою, гнучкою мелодикою строфи, що всередині може розчленовуватися на лаконічні, нерівнозначні за обсягом фрази, які пов'язують між собою духовні основи, що існують ніби поза вербальною формою почуття. Це та інтонація схвильованої та збудженої свідомості, котра, за визначенням, не може мати синтаксичних бар'єрів, чітких строф. Це – імпровізація, що спонтанно народжується у глибинах серця, сповненого високої духовності й магічної сили, яка виходить за межі простору існування самого слова. В. Птушкіна зачарувала саме ця магія і сконцентрована енергетика вірша С. Сапеляка, вона первісно була йому близька і зрозуміла, і через це абсолютно природним чином композитор і поет у творчому тандемі вступили в тему Бабиного Яру митцями-однодумцями. Композитор став насамперед ретранслятором есхатологічних настроїв поезії С. Сапеляка.

Центральним для автора музики є образ «чорного світу». Повзучі, звивисті, як змії, інтонації хору, розкидані по різних хорових групах, викликають в уяві безвідрадну картину фізичного й душевного заціпеніння, безнадійності, які охопили і весь навколишній світ, і людський натовп, приречений на заклання. Поступове нагнітання динаміки хорової звучності підводить до максимального сплеску драматизму. Лунають окремі гнівні вигуки чоловічих голосів, звинувальні репліки читця, і нарешті хор щільним акордовим хоралом скандує: «Зі-ронь-ко-ю святою від-зо-ві-те-ся...» В. Птушкін творчо трансформував стародавній фольклорний жанр голосіння, який завжди в народній традиції супроводжував поховальні ритуальні церемонії. Композитор драматургічно вивірено й тонко використовує дзвінкий і чистий тембр дитячих голосів (дитячого хору), що контрастує із загальною похмурою тональністю музики та увиразнює трагізм й атмосферу суцільного мороку навколишньої дійсності. Частина завершується звучанням віддалених дзвонів, на тлі яких знову виринає скорботний мотив: «А світ чорний, чорний...» Відчуття сакральної сили поетичних думок, пронизливе звучання незвичних, яскраво національних образів віршованих текстів С. Сапеляка, як у дзеркалі, відбилися в музиці В. Птушкіна, що одразу помітила професійна музикознавча думка.

Основним принципом творення музичної партитури «Українського реквієму» пам'яті жертв ХХ століття (для солістів мецо-сопрано, баритона, читця, мішаного та дитячого хорів, симфонічного оркестру) композитор обрав національне підґрунтя інтонаційного матеріалу, основи та прийомів його розвитку. Дев'ять частин «Українського реквієму»

(Вступ; 1. Пролог; 2. Голос 33-го; 3. Покутний тропар; 4. Голосіння; 5. Бабин Яр; 6. Герніка Чорнобиля; 7. Б'ють дзвони; 8. Голос віри; 9. Епілог) уподібнено картинам виразно драматичного наповнення, присвяченим трагічним сторінкам історії українського народу у XX столітті: війнам, Голодомору, Бабиному Яру, Чорнобиллю.

5-та – центральна – частина реквієму має назву «Бабин Яр». Залучення композитором засобів театралізації до виконавської інтерпретації партитури «Українського реквієму» і, зокрема, частини «Бабин Яр» стало жестом данини сучасним тенденціям концертної постановки вокально-симфонічних творів.

Світова прем'єра твору відбулася 30 квітня 2002 року в Харкові, а 30 жовтня 2003 року в рамках Міжнародного фестивалю «КиївМузикФест» відбувся київський прем'єрний показ, презентований Симфонічним оркестром Національної філармонії України під орудою народного артиста України Миколи Дядюри, за участі Муніципального камерного хору «Хрещатик» (хормейстер Лариса Бухонська), дитячого хору «Скворушка» (режисер народний артист України Володимир Лукашов, режисер-постановник заслужений діяч мистецтв України Ірина Нестеренко). Виконання «Українського реквієму» В. Птушкіна викликало широку хвилю схвальних відгуків і визнання музичної громадськості. 26 квітня 2007 року «Український реквієм» пам'яті жертв трагедій XX століття В. Птушкіна на вірші С. Сапеляка успішно виконали в Києві Камерний оркестр і хор Військово-музичного центру Сухопутних військ Збройних Сил України під орудою відомих диригентів, заслужених артистів України Олександра Шевчука і Марини Гончаренко, за участі солістів – лауреатів міжнародних конкурсів Р. Страхова та М. Гаврилюк, читця – заслуженого артиста України В. Банюка.

Якісно нова сторінка у створеному українськими композиторами музичному меморіалі Бабиного Яру з'явилася вже в новому – XXI столітті. Автором суто інструментального твору, написаного для камерного оркестру і фортепіано, без будь-яких віршованих текстів з конкретною вказівкою на обрану тему, втім, із визначеним програмним заголовком «Бабин Яр», став відомий композитор, заслужений артист Молдови Дмитро Киценко. Він народився в Україні, здобув професійну музичну освіту в Кишиневі (Молдова), у 2002–2010 роках мешкав і працював у Києві, а 2011 року переїхав до Канади.

Тринадцятихвилинну композицію «Бабин Яр» Д. Киценко створив саме в київський період свого життя – у 2006 році. Прем'єра композиції відбулася в Києві 15 листопада 2006 року, у виконанні артистів Націо-

нального ансамблю «Київська камерата» під орудою народного артиста України, лауреата Національної премії ім. Т. Г. Шевченка Валерія Матюхіна.

Дмитро Киценко, як і його попередники, тривалий час присвятив детальному вивченню документальних свідчень трагедії Бабиного Яру і навіть пошукам її свідків. І це цілком зрозуміло, адже входження в таку складну, тривалий час замовчувану і дотепер ще до кінця не осмислену тему вимагало від композитора систематизації здобутої інформації не тільки з друкованих джерел, а й з кінохроніки, світлин, а також безцінних свідчень очевидців трагедії або родичів закатованих жертв.

Передусім у творі Д. Киценка вражає максимально лаконічна манера авторського висловлювання. Музика композитора прикметна ощадливістю інтонаційних засобів, у ній немає місця для експресії, надриву і натуралістичних ридань. Емоційний тонус твору благородно стриманий, навіть дещо аскетичний. Проте композитор використовує певні музичні символи та коди, що базуються на знайомих мотивах і викликають асоціації, котрі «грають» на загальну ідею твору і оживляють слухацьке сприйняття.

На початку композиції в ролі цитати митець використовує мотив єврейської народної пісні, який слугує своєрідним дороговказом до центральної ідеї твору. І майже поруч із нею слухачі розрізняють знаменитий мотив з Реквієму В. А. Моцарта *Lacrimosa dies illa* («Слізний день»), як символ всесвітньої скорботи й оплакування закатованих жертв. Так, присутність не оголошеного в назві твору жанрового архетипу реквієму знову стає дієвим засобом маркування образного змісту твору Дмитра Киценка. У серединній частині композитор інкрустує музичну тканину мелодією стародавньої єврейської пісні незрячого жебрака «Я благаю милостині», подібну до народних плачів, яка (одноголоса в оригіналі) постає в гармонійно збагаченій версії маестро. Доручена густому, грудному тембру віолончелі, ця мелодія набуває зосереджено-драматичного забарвлення.

До музичної інтерпретації теми Бабиного Яру Дмитро Киценко залучає сучасні аудіовізуальні засоби. 2011 року багатомільйонна аудиторія користувачів Інтернету дістала можливість винести свій вердикт сучасній версії твору, котру супроводжував відеоряд, скомпонований з документальних кіно- та фотоматеріалів. Таким чином, музична партитура набула нової аудіовізуальної якості і принципово нового масштабу впливу на слухацьку, а відтепер ще й глядацьку аудиторію. Композитор вдався

до створення художнього інтертексту, що в основі своїй спирається на специфіку екранних мистецтв. Введення до музичної партитури кадрів документальної фото- та кінохроніки максимально посилює враження від одночасно побаченого й почутого. У такій інтерпретації трагедія одного народу набуває справді глобального звучання й масштабування, а магнітуда його впливу незмірно посилюється.

У кадрах документальної кінохроніки – руїни будинків підірваного Хрещатика, широким планом – текст цинічного наказу нацистів, адресованого єврейському населенню Києва, гори тіл обабіч дороги... Все це, ніби на шомпол, наштрикується на пронизливий, тягучий звук скрипок і альтів, який уособлює відчайдушний стогін приреченої на страту людської маси. І відгомін тужливого дзвону... Далі – кадр із колючим дротом на весь екран, і як контраст – наївні, довірливі й беззахисні дитячі обличчя та скорботні погляди матерів, що в тузі схилилися над ними, не в змозі захистити і врятувати... А ось кадри, де гітлерівці прикладами зганяють людей до провалля Яру, і падають, і падають тіла. І якраз тут звучить поодинокий пронизливий голос скрипки соло, поступово поширюючись, розростаючись оркестровою звучністю і нарешті заповнюючи собою весь навколишній простір, аж поки могутні акорди рояля, як залпи гармат, як символ сліпої й безжальної, руйнівної сили стають звуковим тлом до картин куп одягу і взуття вже розстріляних людей. І коли не залишається жодних сил і емоцій від споглядання цих нелюдських страждань, лунає мотив *Lacrimosa*, звуки якої, ніби кришталеві сльозини, падають на те зловісне місце, де горе, страх і відчай, здається, назавжди вкарбувались у згорьовану землю Бабиного Яру. Самотня постать застиглої у своєму горі жінки, що схилилася над Яром, над зловісною колективною могилою, і скупі інтонації струнних ніби зависають у повітрі. Час зупинився, щоб сфокусувати увагу на світлинах жертв, закатованих у Бабиному Ярі.

Оригінальний задум твору, гранична зосередженість композитора на образно-звуковій сфері, філософічність його музичного мислення, органічне сплетіння музики і візуального ряду – все це дає підстави вважати, що твір Д. Киценка відкрив перед композиторами перспективи радикального осучаснення формату музичних творів академічного класу, що відтепер можуть бути зверненими одразу до всього світу, як це, зрештою, і відбулося з «Бабиным Яром».

Видається, що аудіовізуальна версія «Бабиного Яру» Дмитра Киценка логічно підводить майбутніх організаторів мистецьких заходів, приурочених до наступних роковин Трагедії, до розуміння того, що глобальна

тема Бабиного Яру має сягнути значно більшого масштабу музично-візуального втілення і, відповідно, розширити публічний резонанс від такої мистецької події. Це може статися за умов використання формату Синемафонії, як це відбулося із Сьомою симфонією Д. Шостаковича під час відзначення річниці Другої світової війни. Синемафонію – сучасну кіномузичну епопею – презентував у Національному палаці мистецтв «Україна» Національний симфонічний оркестр під орудою Володимира Сіренка.

Синемафонія – новий жанр мистецтва, в якому симфонічний твір поєднується з відеорядом. Використання кадрів історичної хроніки покликане забезпечувати достовірність авторської концепції. Занурення відвідувачів культурного заходу в Синемафонію досягається входженням людини в новий психологічний стан: вона стає свідком і водночас віртуальним співучасником певних історичних колізій та подій. Таким чином, жива музика і кадри кінохроніки утворюють цілісний мистецький комплекс. На думку науковців, слухове й візуальне сприйняття входять у єдину зону 90-відсоткового резонансу. Знаменитий американський психолог Р. Арнхейм стверджує, що сприйняття часових мистецтв – музики і танцю – опосередковується візуальним мисленням, яке організовує часові послідовності у просторовий комплекс. Враження від одночасно почутого й побаченого стає незмірно об'ємнішим і, так би мовити, голографічним через те, що, як додає американський нейропсихолог Джеррі Леві, ліва півкуля людського мозку розміщує просторову інформацію в часовій послідовності, а права – часову у просторовості. Видається, такий шлях презентації музичного твору, а можливо, і композиції з фрагментів творів різних авторів, має достатньо аргументів на свою користь. По суті невеликий за масштабом (тривалість звучання всього 13 хвилин) твір Дмитра Киценка для струнного оркестру та фортепіано у своїй аудіовізуальній версії започаткував новий синтетичний жанр сучасної музики, що знаменує експериментальний, принципово новітній підхід до розробки теми Бабиного Яру, яка, без сумніву, не втрачає з роками своєї значущості й актуальності.

Кода

Кожний новий музичний твір, що виходив з-під пера композиторів, свідчив про їхнє мистецьке осягнення подій минулого, прагнення на найвищому енергетичному рівні переосмислити трагедію Бабиного Яру. Передусім це відбувалося через внутрішню потребу сказати своє слово,

залишити авторський музичний коментар. Кожному митцю вдалося підібрати абсолютно неповторний емоційний ключ для відтворення палітри трагедійних настроїв, скорботи й світлої печалі на знак вічної пам'яті про безжально убієнні душі. Пам'ять про безневинно закатовані жертви Бабиного Яру, назва якого стала скорботною емблемою всенародного горя і страждань, залишається в людській свідомості священною у віках. Щоразу, під час наближення роковин цієї трагедії, з новою силою загострюється біль і спалахує гнів у серцях людей, особливо свідків, яких уже майже не залишилося в живих. Тим ціннішими для нових поколінь стають мистецькі віхи колективної пам'яті. Завдяки універсальній мові музики композитори збудували монументальну урочисту арку єднання поміж трагічним минулим та усвідомленим теперішнім, забезпечивши лінійний поступ історичних подій. Образи Бабиного Яру – вічні стигмати на тілі України – завжди поставатимуть у своєму трагізмі перед внутрішнім зором композиторів, свідомих високої місії митця і мистецтва на цій землі.

Література

- Масове убивство і пам'ять про нього / Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ.* – К.: Український центр вивчення історії Голокосту; Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2012.
- Вербицька І. Трагування жанру реквієму у творчості композиторів харківської школи // *Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти: зб. наук. праць.* – Вип. 13. – Харків: ХДУМ ім. І. П. Котляревського, 2004. – С. 290–298.
- Золотовицька І. *Дмитро Клебанов: Творчий портрет композитора.* – К.: «Музична Україна», 1980.
- Кочарова Г. Концепция и структура мультимедийного аудиовизуального произведения в творчестве Дмитрия Киценко // *Музыка в пространстве медиакультуры: сб. статей по материалам Международной научно-практической конференции. 4 апреля 2014 года.* – Краснодар, 2014. – С. 294–301.
- Семененко Н. Про мистецтво бути першим // *День.* – 2011. – 1 вересня.
- Використано також матеріали – інтерв'ю авторки з Євгеном Станковичем (12.04.2015), Володимиром Птушкіним (24.08.2015, 30.10.2015), Володимиром Лукашовим (23.04.2015), Валерієм Матюхіним (26.09.2015) (особистий архів автора).

РОЗДІЛ 12

БАБИН ЯР: МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ У ПОШУКАХ МАЙБУТНЬОГО

Віталій Нахманович

23 грудня 2015 р. на нараді у Київській міській державній адміністрації мер міста Віталій Кличко проголосив:

«Наступного року виповнюється 75 років трагедії Бабиного Яру. Проте досі не було зроблено нічого, аби створити меморіал та увіковічнити пам'ять про загиблих. Я вважаю, моя місія як мера столиці – реалізувати проект будівництва меморіалу пам'яті жертв Бабиного Яру!»

Рівно трима місяцями по тому, 23 березня 2016 р., виступаючи на засіданні уряду, прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк повідомив, що до 75-річчя трагедії (29 вересня 1941 р.) у Бабиному Яру буде споруджено Алею Праведників та Алею Мучеників.

«Необхідно нарешті перейти від розмов, які точилися два десятки років, до того, щоб побудувати ці дві алеї і увічнити пам'ять жертв трагедії Бабиного Яру. Це свята справа, і ми повинні це зробити!» – заявив він.

Щодо розмов з Яценюком можна погодитися. Ось як готувалася країна до попередньої круглої дати в історії Бабиного Яру.

5 липня 2011 р. Верховна Рада України затвердила постанову «Про відзначення 70-річчя трагедії Бабиного Яру», якою, зокрема, передбачалося: «Кабінету Міністрів України:

- передати Національному історико-меморіальному заповіднику “Бабин Яр” будинок за адресою вул. Мельникова, 44, де має бути влаштована його дирекція та тематична фотовиставка;
- забезпечити фінансування розробки генерального проекту розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”, до якого включити такі елементи:
- Науково-просвітницький центр “Спадщина”;
- пам’ятник жертвам погромів».

Очікування директора згаданого заповідника, Бориса Глазунова, були скромнішими. В одному з інтерв’ю він розмірковував:

«Дуже хотілось би встигнути зробити до 29 вересня [2011 р. – *В. Н.*] хоча б дві принципово важливі справи: відремонтувати великий пам’ятник та побудувати Алею праведників <...>. Сьогодні ми хочемо огородити нашу територію <...>. Ми хочемо привести її до належного стану, хочемо почати будувати перші музейні об’єкти. Зрозуміло, ми б хотіли, щоб згодом було побудовано повноцінний музейний комплекс, щоб було зібрано й увічнено імена тих, хто загинув у Бабиному Яру».

Не пасла задніх і єврейська громадськість. Голова Наглядової ради Фонду пам’яті «Бабин Яр» проголосив:

«Третього жовтня поточного [тобто 2011-го. – *В. Н.*] року президент України Віктор Янукович разом із керівниками благодійної фундації “Бабин Яр” покладе камінь до фундаменту меморіального комплексу. За затвердженим проектом усю площу – близько 2 гектарів – буде покрито величезним талесом*, а у середині нього буде знаходитися музей. Поруч на 4 гектарах ми плануємо висадити 32 тис. дерев, на кожному буде табличка з іменем людини, розстріляної у Бабиному Яру. У центрі буде величезне меморіальне дерево в пам’ять тих тисяч і тисяч людей, імена яких поки встановити не вдалося».

Одразу зазначимо: нічого (!) із запланованого п’ять років тому реалізовано не було. Не було навіть огорожено територію Національного заповідника. Що буде реалізовано з озвученого цього, 2016 року, наразі невідомо. Але помилкою було б вважати, що вже 75 років посеред Києва лежить чорне провалля давнього яру, наповнене кістками та попелом десятків тисяч розстріляних. Лежить, усіма забуте, жодним чином не позначене і не увічнене... Усе навпаки. Бабиного Яру, того яру, що бачив два роки

* Талес – чотирикутне біле покривало з чорними (або синіми) смугами по краях, яким одружені чоловіки-євреї покривають себе під час молитви.

нацистського терору, не існує вже півсторіччя. А на місці, де він колись був, та на великій території навколо нього поставлено вже три десятки пам'ятників і пам'ятних знаків, що відзначають, напевно, всі можливі аспекти трагічних подій, що відбувалися тут під час війни та після неї. Але попри це і прем'єр-міністр, і мер Києва, і численні громадські активісти в Україні та поза її межами вважають, що пам'ять Бабиного Яру досі гідно не увічнено. А якщо так, марно сперечатися і переконувати, що все гаразд. Набагато важливіше розібратися, чому так сталося і чи можна нарешті цьому дати раду.

Повоєнний Бабин Яр як місце пам'яті

Советську добу визначало зіткнення між прагненням громадськості вшанувати пам'ять про єврейські жертви нацистів і коливанням влади між бажанням взагалі знищити сам яр та спробою накинути штучну пам'ять про знищених тут безликих «мирних радянських громадян». «Фізичним», так би мовити, наслідком цього, зважаючи на очевидну несумірність сил, став насамперед замив Бабиного Яру у 1950-ті роки пульпою з Петровських цегельних заводів. Це призвело до сумнозвісної Куренівської катастрофи 13 березня 1961 р., коли, прорвавши хистку дамбу, пульпа ринула на прилеглий район, знищила трамвайне депо ім. Красіна і затопила житлові будинки. Жертвами стали 145 осіб за офіційними даними або близько 1,5 тис. за підрахунками вже сучасних дослідників, а сумний літопис Бабиного Яру поповнився ще однією трагедією.

У подальші десятиріччя через засипаний Яр було прокладено нові вулиці, а прилеглі кладовища – Єврейське, Кирилівське православне, Караїмське, Магометанське та Братське – було закрито, зруйновано та значною мірою забудовано. А зведення 1976 р. помпезного та позбавленого смаку пам'ятника «Радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами у Бабиному Яру» супроводжувалося знищенням чотирьох із семи прияроків, що залишалися у самому верхів'ї Яру (за неофіційними чутками, хтось з можновладців угледів у них натяк на Менору – єврейський ритуальний семисвічник).

Коротка перехідна доба в історії Бабиного Яру збіглася з такою самою перехідною добою в історії України. Це фактично три роки – 1989–1991 рр., – коли Україна стрімко пройшла шлях від екологічних мітингів через Революцію на граніті до референдуму про незалежність. Цей період було позначено широю співпрацею представників усіх національ-

них спільнот, коли і національно орієнтована українська громадськість, і стара комуністична влада, що незабаром перетворилася на владу нової незалежної України, прагнули національної злагоди у суспільстві. Для Бабиного Яру цей час був позначений спільним ушануванням пам'яті єврейських жертв як єврейською й українською громадськістю, так і очільниками держави на чолі з Головою Верховної Ради Леонідом Кравчуком. 1991 р. тут також постало два нових пам'ятники – Менора, в пам'ять єврейських жертв, і пам'ятний знак в'язням Сирецького концтабору.

Слід зазначити, що вже ці два пам'ятники несли в собі зав'язки подальших топографічних фальсифікацій та смислових конфліктів. Менору було поставлено на ділянці, що спочатку була частиною Кирилівського православного, а згодом (після його закриття) – Єврейського кладовища. Але не це було головною проблемою. Річ у тім, що місце її розташування (осторонь Бабиного Яру) обрав тодішній провідний діяч у галузі увічнення пам'яті єврейських жертв нацизму, голова Ради Радянського (згодом – Республіканського) громадського історико-освітнього центру «Бабин Яр», кінодраматург, публіцист та дослідник-аматор Олександр Шлаєн. Саме його дослідницька діяльність призвела до хибного висновку щодо місця розстрілів, а відтак і останнього шляху євреїв 29 вересня 1941 р. – через Єврейське кладовище до урвища за ним. Відтак над урвищем було поставлено бронзову Менору, а до неї, прямо через могили зруйнованого Єврейського кладовища, прокладено т. зв. «Шлях скорботи» (саме вздовж нього тепер планують створити Алею мучеників).

Що стосується пам'ятника в'язням Сирецького концтабору, то його було поставлено у Сирецькому парку, на розі вулиць Шамрила та Ризької. Не тому, що там справді під час війни розміщувався табір, а тому, що на той час з'явилася загроза забудови самого парку, і в такий спосіб місцеві мешканці намагалися його захистити.

Щодо смислів, то Менора виразно апелювала до єврейської національно-релігійної традиції, як за самою формою пам'ятника, так і за словами з Біблії, написаними українською та івритом на двох кам'яних брилах, що стоять обабіч неї: «Голос брата твого волає до мене з землі». Натомість на пам'ятнику жертвам Сирецького концтабору вміщено класичний советський напис: «На цьому місці під час німецько-фашистської окупації за ґратами Сирецького табору замордовано десятки тисяч радянських патріотів». А за два роки до того на давнішому советському пам'ятнику з'явилися дві нові плити, що російською та їдишем повторювали існуючий український текст: «Тут у 1941–1945 роках німецько-фа-

шистськими загарбниками було розстріляно понад сто тисяч громадян міста Києва і військовополонених». Цей «реверанс» у бік євреїв, що досі прикрашає пам'ятник, має абсолютно сюрреалістичний характер, адже залишається незрозумілим, чому з усіх мов, якими розмовляли нещасні «громадяни міста Києва і військовополонені», обрано саме їдиш.

Добу Незалежності для Бабиного Яру позначено, з одного боку, нечуваною активністю різноманітних громадських організацій, неформальних груп і місцевої влади з метою увічнення пам'яті «власних» жертв, а з другого, практично повним відстороненням держави від активної участі у цьому процесі. При цьому, за позірного офіційного вшанування пам'яті жертв 29 вересня кожного року, влада фактично потурає всім проектам комерційної, господарської та меморіальної забудови Яру та прилеглих кладовищ. Створення Історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» ситуацію жодним чином не змінило.

Пам'ять та міфи

Щоб систематизувати ту мозаїку пам'ятних знаків та пам'ятних практик, що повнить сьогодні Бабин Яр та прилеглу територію, ми маємо спершу зробити стислий огляд актуальних міфологій, пов'язаних з історією Другої світової війни та Голокосту.

Перше місце за впливом, напевно, досі посідає постсоветська міфологія. Підкреслимо це визначення, оскільки, скажімо, українська постсоветська міфологія в істотних моментах відрізняється як від класичної советської, так і від сучасної російської міфології, хоча, безумовно, тісно пов'язана з ними. Пов'язує ці міфології центральне місце, яке посідає в них Велика Вітчизняна війна як подія, що була і залишається трансцендентною метою, сенсом і виправданням усієї історії советських часів, а також основним мотивом збереження надалі советської системи. Відмінність між советською й усіма постсоветськими міфологіями стосується саме теми Голокосту. Советська міфологія не просто ігнорувала Голокост, а жорстко забороняла й карала за будь-які спроби з боку громадськості увічнити пам'ять його жертв. Антисемітизм як незмінна складова повоєнної советської політики був тут навіть не основною причиною. Визнання винятковості трагедії євреїв під час війни порушувало тезу про те, що нацистський терор було спрямовано передовсім проти слов'янських народів, які й зазнали наймасштабніших втрат. Жертви мали бути розподілені «справедливо» між усіма «братніми народами Радянського Союзу» відповідно до їхньої частки у складі населення.

Логічного розвитку цей підхід набув у сьогоднішній Росії, де минулого року на найвищому рівні було проголошено, що саме РСФСР зазнала найбільших втрат у ході війни і саме зусиллями «росіян» війну було виграно. Очевидно, цей момент є точкою біфуркації, за якою природним шляхом мають нарешті розійтися російський і український постсоветські міфи про Велику Вітчизняну війну.

Але щодо подій Голокосту ці постсоветські міфи мають багато чого спільного. Основними їхніми тезами є такі:

- саме Советський Союз як єдиний послідовний противник «німецького фашизму» від початку Великої Вітчизняної війни ніс вільну місію на всіх окупованих нацистами землях, і саме йому мають завдячувати євреї, що пережили Катастрофу;
- Советський Союз був узагалі єдиною державою, яка щиро прагнула врятувати євреїв, тоді як решта учасників війни в той чи інший спосіб намагалися євреїв знищити або залишалися байдужими до їхньої долі;
- Червона армія врятувала від смерті євреїв, що залишилися живими на окупованій території колишнього ССРСР і держав Східної Європи, зокрема у нацистських таборах смерті на території Польщі.

Очевидно, що ми маємо справу з намаганням експлуатувати дві особливості сучасного західного суспільства: новітню увагу до теми Голокосту і застарілі ліві симпатії значної частки інтелектуалів. Разом із тим у такий спосіб перекидається місток до Держави Ізраїль та єврейської спільноти, яка має свою міфологію Катастрофи.

Єврейський історичний міф виходить з концепції народу-жертви, що в усі часи зазнавав невмотивованих переслідувань. Щодо Голокосту він складається з таких тез:

- Голокост є закономірним наслідком та апогеєм багатовікового європейського (зокрема християнського) антисемітизму;
- Голокост у відомих нам масштабах був би взагалі неможливим без масової підтримки його організаторів з боку неєврейського населення;
- масштаби Голокосту на землях Східної Європи, зокрема в Україні, є наслідком «генетичного» антисемітизму місцевого населення і націоналістичних рухів. В Україні він безпосередньо пов'язаний з традиціями погромницького руху XVII–XX ст. і підживлювався антиєврейською ідеологією і практикою ОУН–УПА (хоч би що стояло за цією фантомною сполукою).

Дивним чином ця єврейська міфологія стає вагомою підтримкою для новітньої німецької міфології Голокосту. Її поява цілком зрозуміла з погляду масової психології. Очевидно, суспільна свідомість не здатна тривалий час існувати з постійним комплексом історичної провини. Засобом позбавлення від нього стає перерозподіл відповідальності за Голокост, посідає дедалі більше місце поряд з офіційною позицією визнання загальнонімецької провини у нацистських злочинах. Ця нова концепція ґрунтується на двох прийомах:

- відсунення на задній план провідної ролі саме нацистського Райху у здійсненні Голокосту на окупованих територіях;
- перенесення основного акценту на участь в антиєврейських злочинах українських, литовських та інших поліційних підрозділів, а також націоналістичних збройних формувань.

З українського погляду очевидним є те, що всі три зазначені міфології збігаються у своїй антиукраїнській спрямованості, оскільки намагаються покласти основну провину за долю місцевих євреїв на українців узагалі та їхні політичні та збройні формування зокрема. Це призвело до формування ще в повоєнні часи в еміграційному середовищі українського міфу про Голокост. Після досягнення незалежності його було акцептовано значною частиною українського суспільства і включено до загальної міфології українсько-єврейських взаємин. Вона складається з низки тез:

- євреї в усі часи виступали на боці поневолювачів України (Польщі, Росії);
- з часів більшовицького перевороту євреї були опорою нового режиму, з них складалася непропорційно велика частка партійного, советського та карального апаратів СРСР, тож вони несуть головну відповідальність за всі злочини комуністичної влади;
- у міжвоєнній Польщі євреї не підтримували визвольних змагань українців, а під час приходу Червоної армії 1939 р. радо її зустріли й висловили найвагомішу підтримку новій владі;
- українському народові ніколи не був притаманний антисемітизм;
- погроми XVII – початку XX ст. були стихійною відповіддю на зловживання євреїв;
- основну частку погромів під час громадянської війни та визвольних змагань здійснювали неукраїнські сили, а українські провідники, зокрема Симон Петлюра, усіляко намагалися їх припинити;
- ОУН–УПА (тут зазвичай ідеться про відповідні бандерівські структури) не були антиєврейськими організаціями і жодною мірою не дотичні до винищення євреїв;

- місцеве населення всіляко допомагало євреям рятуватися, а роль «української» поліції у реалізації нацистами своїх антиєврейських планів невинувато перебільшена.

Крім зазначених, існує ще низка міфологій, пов'язаних із груповою історією спільнот, що сьогодні залишаються на узбіччі суспільно-політичного процесу в галузі історичної пам'яті, як-от роми, православні тощо.

Щоб зрозуміти, чому досягнення справжнього порозуміння та співпраці між різними акторами на цьому полі досі залишається примарним, слід усвідомити засадничий героїчно-жертвний дуалізм будь-якої з окреслених вище міфологій: «наша» боротьба завжди була справедливою та шляхетною, а «наші» жертви завжди були найбільшими та найбезневиннішими. Очевидно, що за таких настанов «чужі» жертви можна терпіти, але жодним чином не ставити на один щабель з «власними». Щодо «чужого» героїзму, то він часто-густо є взагалі неприйнятним для вшанування, адже цілі «чужої» боротьби занадто часто не збігалися з цілями «нашої».

Мозаїка пам'ятників

Погляньмо тепер, як ця «мапа віртуальної історії» відбивається на реальній мапі Бабиного Яру.

Советську спадщину представлено насамперед старим великим пам'ятником 1976 р. Причому наявність на ньому табличок українською, російською та їдишем цілком органічно сприймається не в дусі сучасної західної толерантності, а саме советської «дружби народів». Не випадково, що саме цей пам'ятник досі є центральним об'єктом офіційного вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру керівниками держави, котре відбувається кожного року 29 вересня, за винятком випадків, коли ця дата припадає на суботу чи єврейське свято (дивне поєднання абсолютно советської за формою церемонії з поступкою релігійним традиціям громади-жертви).

Крім нього, до советської міфології апелюють уже згаданий пам'ятний знак в'язням Сирецького концтабору на розі вулиць Шамрила і Ризької, так само як і інший пам'ятний знак тим самим жертвам, поставлений 1999 р. у дворі будинку по вул. Грекова, де свого часу було знайдено останки в'язнів. Напис на ньому промовляє: «На цьому місці під час німецько-фашистської окупації м. Києва у 1941–1943 роках були розстріляні військовополонені, футболісти київського “Динамо” та мирні жителі України. Вічна їм пам'ять і слава». Варто відзначити, що цей текст апелює, зокрема, до одного з найпоширеніших советських героїчних міфів

про т. зв. «Матч смерті»^{*}. Той самий сюжет увічнено ще у двох пам'ятниках загиблим київським футболістам, встановлених ще за советських часів: 1971 р. – біля стадіону «Динамо», у центрі міста, та 1981 р. – біля стадіону «Старт» на вул. Шолуденка, того самого, де на початку нацистської окупації Києва восени 1941 р. містилося відділення табору для військовополонених, з якого на розстріл до Бабиного Яру вивозили євреїв і політпрацівників.

2010 р. на вул. Олени Теліги, на місці засипаного великого приярку Бабиного Яру, розпочалося чергове грандіозне будівництво. Щоб зупинити його, місцеві мешканці у наступні два роки встановили на вулиці, просто біля будівельного паркану, два хрести з написами, що силою советського міфу мали захистити цю територію. Наївні та не дуже грамотні тексти заслуговують на те, щоб навести їх у російському оригіналі.

Перший: «Здесь – земля, орошенная кровью мучеников, погибших за Родину. На этом месте немецкие фашисты в 1941–1943 г. расстреливали наших военнопленных. В 1942 г. в январе расстреляны одесские моряки, которых гнали босыми в большие морозы, окованных цепями за руку и ногу. Моряки пели: “Врагу не сдастся наш гордый моряк, пощады никто не желает...” Есть живые свидетели. Пусть пролитая кровь наших людей превратится в цветы. Вечная память павшим героям!».

Другий: «1941 г. – 1945 г. Великой Отечественной войны. Сырецъ. Бабий Яр овраг 40 м глубины наполненный убиенными военнопленными, моряками Советской Армии. Семьи военнослужащих привезли 300 человек облили бензином и спалили. Расстреливали военнопленных и кровь лилась рекой до реки Днепра. Извозили в этот овраг с Бульвара Шевченка всех расстрелянных и от шибеницы, от рук немецких фашистов и националистов, гнали и били дубинками, швидше скоріше. В январе 1941 г. [так!] босыми и обнаженными и наполняли овраги, каждый вбитый – СВЯТОЙ. Живые свидетели, очевидцы, на этом святом месте поставили крест. Ференец Мария Яковлевна, Друкаренко Владимир Андреевич, Стасюк Александр Владимирович, защитники Отечества, семья боевых действий: Шкура Петро, Уляна, Маруся, Галина Ефимовны. Вечная им память. Ухаживает за Крестами Рыбчинник-Шкура Валентина Вас.».

Єврейська пам'ять, окрім Менори, прямо чи завуальовано репрезентована ще низкою пам'ятних знаків. 2001 р. біля станції метро «Дорогожичі» з'явився пам'ятник «Дітям, розстріляним у Бабиному Яру 1941 р.». Хоча національну приналежність дітей не зазначено, оче-

^{*} Детальніше див. розділ 9.

видно, що йдеться про дітей єврейських (ромських дітей тут також було вбито, але це загальна вада пам'яті про Бабин Яр та нацистський терор, про яку ще йтиметься далі). Десятьма роками по тому на розвилці вулиць Мельникова і Дорогожицької було встановлено гранітний камінь з написом: «Тут починалася “Дорога смерті”, якою 29 вересня 1941 року фашистські окупанти гнали євреїв на розстріл в Бабин Яр». Саме від цього каменю починається щорічний поминальний хід до Менори, який організує київська єврейська громада у найближчу до свята Йом Кіпур* неділю.

Прикметним поєднанням єврейської та советської міфологій став пам'ятник советській підпільниці Тетяні Маркус, установлений 2009 р. біля верхів'їв Бабиного Яру на розі вулиць Дорогожицької та Олени Теліги. Ініціатором його встановлення був голова Єврейської ради України та Фонду «Пам'ять Бабиного Яру» Ілля Левітас, а кошти надали особисто київський міський голова Леонід Черновецький та співпрезидент Єврейської конфедерації України Сергій Максимов. У складі київського підпілля, у т.ч. серед його очільників, було кілька євреїв, частина з яких трагічно загинула. Але саме Тетяні Маркус припало перетворитися на одну з легенд**. Ця легенда стала при нагоді Іллі Левітасу, який послідовно наголошував на необхідності не лише вшановувати єврейські жертви, а й пропагувати єврейський героїзм під час війни.

Українську пам'ять зафіксовано не лише в пам'ятних знаках, а й у топонімах. 1992 р. неподалік від советського пам'ятника було встановлено дерев'яний Хрест та три гранітні плити з іменами 62 загиблих та написом: «1941–1943 рр. в окупованому Києві у боротьбі за незалежну Українську Державу поліг 621 учасник антинацистського підпілля Організації Українських Націоналістів, серед них – видатна поетеса Олена Теліга. Бабин Яр став їх братською могилою. Героям Слава!». А 1993 р. вулицю

* Йом Кіпур – День спокути, одне з основних осінніх єврейських свят. Часто помилково зветься Судним днем, хоча судними днями, за юдейською традицією, є Рош га-Шана (Новий рік) та наступні вісім днів до Йом Кіпуру. За поширеним міфом, саме на це свято припав перший день розстрілів у Бабиному Ярі – 29 вересня 1941 р. Насправді того року Йом Кіпур відзначався 1 жовтня.

** Одрразу по визволенні Києва в офіційних звітах советського підпілля з'явився міф про прекрасну «княжну Маркусідзе», що десятками труїла німецьких офіцерів у їдальні або фліртувала з ними з метою заманити до своєї оселі, де потім убивала. Реальна доля молодій дівчини, зв'язкової та коханки члена підпільного міськкому Георгія Левицького, була не такою феєричною. Після участі в одній чи двох терористичних акціях її було схоплено під час невдалої спроби втечі з Києва. У в'язниці служби безпеки та СД вона перебувала доти, доки хтось з ув'язнених не вказав на неї як на єврейку, після чого її було страчено.

Дем'яна Коротченка (одного з керівників УССР середини ХХ ст.), що йде вздовж усього Бабиного Яру, було перейменовано на честь Олени Теліги – не лише поетеси, а й активної членкині мельниківської ОУН, яку разом із чоловіком було страчено нацистами. Слід зазначити, що вже багато років ідеться про встановлення на місці Хреста пам'ятника Олені Телізі, але коштів на цей монумент місто знайти ніяк не може. А поки що саме біля цього Хреста 22 лютого, у день страти Олени Теліги, відбуваються щорічні жалобні заходи, організовані українськими націоналістичними організаціями.

Пам'ять ще одного видатного діяча ОУН – Олега Ольжича – було того ж 1993 р. увічнено в назві іншої прилеглої вулиці, що до початку 1950-х рр. мала назву Бабин Яр, а потім була перейменована на честь советського поета Дем'яна Бедного. На будинку на розі Ольжича та Олени Теліги було встановлено пам'ятну дошку з написом: «Вулицю названо на честь українського поета, вченого-археолога, провідника ОУН Олега Ольжича (Кандиби). 1907–1944». Наразі в рамках декомунізації точаться розмови про перейменування вул. Мельникова (названої на честь більшовика Ювеналія Мельникова) на честь чи то провідника ОУН полковника Андрія Мельника, чи то генерал-хорунжого армії УНР, а на еміграції генерал-полковника і члена Проводу мельниківської ОУН Миколи Капустянського.

Ромська пам'ять про трагедію Бабиного Яру досі зазнає найбільших перепон. Спроба встановити наприкінці 1990-х рр. виготовлений благодійним коштом пам'ятник у вигляді циганської кибитки наразилася на рішучу відмову міської влади, що послалася на невідповідність цього пам'ятника загальному композиційному рішенням меморіального ансамблю. Зважаючи на відсутність у Бабиному Яру будь-якого ансамблю, є очевидним надуманий характер цих аргументів. Чи не мав місце вплив певних громадських діячів, що не бажали згадувати тут інший геноцид, окрім єврейського?

Ця думка знаходить певне підтвердження в історії поневірянь пам'ятної стели, що зрештою була встановлена 2009 р. поблизу советського пам'ятника. Спершу її було урочисто відкрито з написом: «На цьому місці буде встановлено пам'ятник жертвам Голокосту Ромів». Але вже за рік цю стелу було розбито невідомими. Нова дошка, менша і набагато скромніша, містить і набагато скромніший текст: «У пам'ять про ромів, розстріляних у Бабиному Яру». Як бачимо, не йдеться ані про Голокост ромів, ані про майбутній пам'ятник, хоча мова про нього все одно ве-

деться досі, зокрема про повернення до Бабиного Яру тої самої металевої кибитки, що після відмови київської влади знайшла собі місце аж у Кам'янці-Подільському. Так чи так, ромська громада тепер має місце для проведення власних щорічних пам'ятних церемоній 2 серпня – в Міжнародний день голокосту ромів.

Ще одна група пам'ятних знаків пов'язана з історією знищення пацієнтів психіатричної лікарні ім. акад. І.П. Павлова (зараз має офіційну назву Київська міська клінічна психоневрологічна лікарня № 1) і розміщується компактно на невеликому центральному майдані цієї лікарні. Спочатку 2001 р. було покладено велику гранітну брилу з вибитим на ній хрестом і Могеновид (шестикутна зірка), з написом: «У знак пам'яті 751-го пацієнта лікарні, що загинули від рук гітлерівського режиму 1941–1942 рр. Вічна пам'ять». 2003 і 2004 рр. поблизу було зведено ще два пам'ятні знаки, один – так само розстріляним пацієнтам лікарні, інший – її співробітникам, яким вдалося врятувати від смерті частину своїх підопічних. При цьому останній був, зокрема, оздоблений зображенням державного герба України – тризубу. Усі пам'ятники зведено зусиллями керівництва та співробітників лікарні. Крім того, 1998 р. громадською Асоціацією психіатрів України було засновано фахові премії імені Мусія Танцюри, головного лікаря, та Ананія Мазура, фельдшера та завідувача медичної частини лікарні, які доклали найбільше зусиль для порятунку пацієнтів.

Послідовно та наполегливо створюють власне місце пам'яті на прилеглій до Менори ділянці колишнього Кирилівського православного кладовища представники Української православної церкви Московського патріархату. Спочатку на рубежі 1990–2000-х рр. тут було встановлено п'ять залізних хрестів у пам'ять розстріляних священнослужителів. Написи на них були прості та лаконічні: «Архімандрит Олександр Вишняков розстріляний 1941», «На цьому місці у 2000 році звершувалась Божественна літургія», «Протоіерей Павел Остренский расстрелян 6 ноября 1941 года», «Схимонахиня Есфирь расстреляная фашистами 6 ноября 1941 года», «І на цьому місці вбивали людей в 1941. Господи упокой їх душі». Чи дійсно саме тут було розстріляно цих людей, чи за орієнтир було взято вже встановлену на той час Менору, наразі невідомо.

Так чи так, 2000 р. ближче до Менори було встановлено вже капітального дерев'яного хреста, під яким покладено гранітну плиту з написом кириличним шрифтом (орфографію збережено): «На цьому місці 6 листопада 1941 р. були розстріляні священнослужителі Архімандрід Олександр Вишняков та протоіерей Павло за заклик до захисту Вітчизни

від фашистів». А нижче вже просто церковнослов'янською цитата з псалму: «Честна предъ Господемъ смерть преподобныхъ Его».

Тривалий час ці хрести були єдиною згадкою про загиблих священників. Але 2012 р. на майданчику біля них з'явилася дерев'яна капличка, а біля неї кам'яна стела з написом на гранітній дошці: «Капличка-пам'ятник жертвам геноциду та Холокосту українського та єврейського народів». Проте ця наївна спроба в душі президента Віктора Ющенка поєднати пам'ять про геноциди двох народів виявилася вже не на часі. Наступного року дошку замінили, і тепер тут можна прочитати таке: «Храм-каплиця на честь священнослужителів, розстріляних за заклики до захисту вітчизни під час німецько-фашистської окупації м. Києва, архімандрита Олександра Вишнякова, протоієрея Павла Остряньського, схимонахині Єсфірі та інших невинно убієнних громадян різних національностей». Цей советсько-православний текст набагато більше відповідав політиці пам'яті як президента Віктора Януковича, так і його духовних отців з УПЦ МП.

Із подіями часів війни пов'язані ще три групи пам'ятних знаків. По-перше, це пам'ятні хрести, встановлені 1999 р. на території реконструйованого коштом німецького посольства кладовища німецьких військовополонених*. На центральному з хрестів встановлено гранітну дошку з написами українською та німецькою: «Тут покояться військовополонені – жертви Другої світової війни». По-друге, це встановлений 2009 р. біля будинку на розі вулиць Фрунзе (тепер Кирилівська) та Петропавлівської пам'ятник письменнику Анатолію Кузнецову, родина якого під час війни мешкала неподалік. На самому будинку встановлено дві металеві дошки. На одній – текст наказу про збір євреїв 29 вересня 1941 р., а на іншій – напис: «Щоб минуле не повторювалося, знайди мужність поглянути йому в очі: вся правда в романі-документі “Бабин Яр” від очевидця подій Анатолія Кузнецова (1929–1979)». Наразі це єдиний, так би мовити, пам'ятник пам'яті про Бабин Яр.

Найцікавішим є останній пам'ятний знак, поставлений 2005 р. міською адміністрацією знову ж таки неподалік советського монументу. На лицьовому боці пам'ятника – нарукавний знак «OST» і напис: «Пам'ять заради майбутнього», на зворотному: «Світові, знівеченому нацизмом».

* Після визволення Києва Сирецький концентраційний табір, за звичною советською практикою, до 1946 р. використовувався для утримання німецьких військовополонених. За територією табору, там, де зараз сходяться вулиці Ризька та Шусева, було влаштовано кладовище, де ховали померлих з їхнього числа.

Поруч – гранітна стела з закликом: «Вклонімося пам'яті 3 мільйонів громадян України, насильницьки вивезених під час Другої світової війни до нацистської Німеччини, багато з яких було замордовано непосильною рабською працею, голодом, катуванням, страчено та спалено в печах крематоріїв». Який стосунок оstarбайтери мають до Бабиного Яру, зрозуміти важко. Очевидно, в уяві багатьох людей, у т.ч. очільників міста, він асоціюється вже з усіма трагедіями часів війни та окупації.

Однак, можливо, найбільш наочно нашу нездатність об'єднатися заради будь-якої, навіть найшляхетнішої справи демонструють цілих три (!) пам'ятних знаки жертвам Куренівської трагедії 1961 р. Перший було поставлено 1995 р. на тодішній вул. Фрунзе біля Подільського трамвайного депо (на той час трамвайного депо ім. Л. Красіна), знищеного під час тієї катастрофи, і присвячено винятково його загиблим співробітникам. Другий з'явився 2006 р. біля вулиці Олени Теліги у парку «Бабин Яр»*, за два квартали від станції метро «Дорогожичі». Він являє дві фігурні гранітні стели з віршованим пам'ятним написом на одній і такою інформацією на іншій: «Встановлено до 45-ї річниці Куренівської трагедії за ініціативою та на кошти “Партії Захисників Вітчизни” та Суслова Івана Миколайовича 13.03.2006». Шрифт на обох стелах однакового розміру. Коментарі, як то кажуть, зайві. Нарешті, третій – це дерев'яний хрест, поставлений 2011 р. на вул. Олени Теліги біля сходів до Кирилівської церкви. До нього прикріплено гранітну дошку з написом: «Встановлено громадськістю м. Києва у пам'ять про земляків, які загинули під час Куренівської катастрофи 13 березня 1961 року». Здається, це єдиний приклад самодіяльного та безкорисливого вшанування саме міською громадою своїх земляків на теренах Бабиного Яру.

Подальші проекти меморіалізації – змагання міфів

Останнім, допоки не реалізованим проектом, залишеним у спадок головою Єврейської ради України Іллею Левітасом, є згадана вище Алея Праведників. 2011 р. біля виходу зі станції метро «Дорогожичі» на початку тополевої алеї, що йде по колишньому річищу засипаного Бабиного Яру, було покладено невеличкий гранітний камінь з написом: «На цьому місці буде збудована Алея Праведників Бабиного Яру – українців, які ризикуючи життям, рятували євреїв в роки Великої Вітчизняної війни». Хоч як дивно, у цій, начебто, абсолютно шляхетній ініціативі, було від початку закладено певну проблему.

* Саме такою досі є офіційна назва території колишніх розстрілів – Парк Шевченківського району «Бабин Яр».

Річ у тім, що існує загальновизнане почесне звання «Праведник народів Світу», що надається тим, хто рятував євреїв під час Голокосту. Його надає ізраїльський Меморіальний комплекс Катастрофи та героїзму єврейського народу Яд Вашем. Умови надання досить жорсткі, зокрема, на момент ухвалення рішення врятований має бути живим, рятувальник мав бути на час війни повнолітнім тощо. Зважаючи на те, що за советських часів згадувати про Голокост, а відтак і про рятування євреїв було заборонено, багато як рятувальників, так і врятованих встигло померти. Так чи так, з 1990 р. до 1 січня 2016 р. звання «Праведника народів Світу» надано 2544 громадянам України (за цим показником Україна посідає четверте місце після Польщі, Нідерландів і Франції).

Зважаючи на складні умови отримання міжнародного звання, Ілля Левітас від імені очолюваного ним Фонду «Пам'ять Бабиного Яру» з 1989 р. став надавати звання «Праведник Бабиного Яру» людям, щодо яких були відомості про рятування ними євреїв в окупованому Києві. Усього це звання отримали 618 осіб (150 з них згодом отримали також почесне звання від Яд Вашему). Саме їхні імена і передбачалося увічнити на Алеї Праведників. Але оскільки критерії надання звання «Праведник Бабиного Яру» не були визначені, а надавалося воно, фактично, одноосібним рішенням Іллі Левітаса, багато з науковців та громадських діячів навіть в Україні не визнають цього звання і заперечують проти правомірності офіційного увічнення їхніх імен.

Але, як виявилось, це не єдина перепона для втілення згаданого проєкту. Значна кількість єврейських активістів, як в Україні, так і особливо у світі, взагалі вважають недоречним спорудження згаданої Алеї. Під час дискусій вони публічно наголошують на тому, що вшанування праведників не може передувати гідному вшануванню пам'яті жертв (на явні пам'ятники, включно з Менорою, вони вважають не відповідними масштабом єврейської трагедії), а непублічно стверджують, що вшанування праведників одверне увагу від тих, хто брав безпосередню участь у знищенні євреїв або видавав їх німцям. Сповідувана ними жертвна модель єврейської пам'яті вимагає від інших народів постійного каяття за співучасть у Голокості. Навіть просте визнання існування численних рятувальників ламає усталений стереотип, за яким усі учасники тих подій поділялися винятково на катів, жертв і байдужих спостерігачів.

Однак у Бабиному Яру та поруч із ним можна побачити ще кілька пам'ятних знаків, які символізують зовсім інші небезпеки, що загрожують цьому місцю та пам'яті про трагічні події, котрі тут відбулися.

30 вересня 2001 р. у верхів'ї Бабиного Яру, неподалік від пам'ятного Хреста розстріляним членам ОУН, за участі президента України Леоніда Кучми та Київського міського голови Олександра Омельченка урочисто був відкритий символічний наріжний камінь, на якому було зроблено пам'ятні написи трьома мовами – українською, англійською та івритом. При цьому український напис повідомляв: «Цей камінь встановлено у день 60-ї річниці масового вбивства євреїв у Бабиному Яру на знак засвідчення спорудження на цьому місці общинно-культурного центру “Спадщина”». Натомість англійською та івритом було сказано дещо інше: «Цей наріжний камінь єврейського громадського центру “Спадщина” встановлено у 60-ту річницю масового вбивства у Бабиному Яру» [“This cornerstone of the Jewish Heritage Community Center was laid on the 60th anniversary of the Babi Yar massacre”]. У верхній частині каменя було зображено логотип Американського єврейського розподільчого комітету «Джойнт» та герб Києва – щит з Архистратигом Михаїлом, що мало засвідчити щільну співпрацю міста та єврейської громадськості у реалізації цього проекту.

Різниця у написах різними мовами свідчила, що вже тоді, до початку гучної суспільної дискусії, ініціатори проекту розуміли його контрверсійність. Недарма український текст (для місцевого населення) наголошував на тому, що камінь закладено насамперед у день річниці розстрілів, тоді як решта два (для спонсорів) відверто зазначали, що основним змістом проекту є зведення на цьому місці громадського центру. Слід зауважити, що самих спонсорів, ініціаторів та авторів архітектурного рішення розташування громадсько-культурного центру в Бабиному Яру жодною мірою не засмучувало.

Амос Авгар, кантрі-директор «Джойнта» по Центральній, Західній та Південній Україні, декларував два аргументи на користь саме такого рішення. Перше – суспільно-політичне:

«Єврейський Громадський Центр “Спадщина”, – писав він, – позначить серйозну єврейську присутність у цьому районі». Друге – ідеологічне: «Ми перетворимо місце поруч з Бабиним Яром на джерело яскравого відродження громадського життя, – наголошував він. – Це не буде неповагою до пам'яті тих, кого було вбито поблизу, а радше стане вшануванням їхніх життів через відродження та прославлення їхніх традицій та культури».

Останні слова Амос Авгар писав у середині 2002 р., коли скандал навколо проекту був у розпалі, тому він усіляко підкреслював, що центр має

бути зведений не в самому Бабиному Ярі, а поряд з ним. Але автори проекту-переможця, ізраїльські архітектори Даніель та Ульрика Плезнери за півроку до того були повністю відверті у своїй впевненості у правомірності такого будівництва. На їхню думку,

«громадський центр має являти життя, смерть і відродження єврейської громади Києва та України, чий історичні корені перебувають у Києві та вросли у ґрунт Бабиного Яру, над яким нове життя розквітає серед гілок, листя і птахів, начебто не усвідомлюючи того, що тут відбулося».

Проте така концепція виявилася неприйнятною насамперед для багатьох пересічних євреїв Києва, які почали публічно виступати проти такого, на їхнє переконання, блюзнірства. Показово, що офіційні «лідери» єврейської громади, керівники численних загальноукраїнських та київських організацій або відверто підтримували американський проект, або намагалися знайти якийсь компроміс, що дозволив би зберегти і власне обличчя, і спонсорські гроші. Оскільки зусиль єврейської громадськості виявилось замало, до суспільного спротиву долучилися численні представники українського громадянського суспільства. Їх не влаштовувала не лише спроба будувати фактично розважальний центр на кістках, а й задеклароване прагнення остаточно зафіксувати єврейське домінування у фізичному та пам'яттєвому просторі Бабиного Яру. Спільними зусиллями проект «Спадщина» було зупинено, хоча, як ми бачили, і десятима роками по тому певні єврейські діячі намагалися реанімувати його вже через ухвалу Верховної Ради.

Конфлікт навколо громадського центру надав поштовх цілій зливі фальсифікацій історичної топографії Бабиного Яру, за допомогою яких прибічники проекту намагалися його легалізувати. Провідну роль у цій невдячній справі, за злою іронією долі, відіграв Ілля Левітас, який на той час уже багато років опікувався збереженням пам'яті цього місця. Це почалося ще кількома роками раніше, коли під час будівництва станції метро «Дорогожичі» просто в епіцентрі колишніх розстрілів було знайдено численні людські рештки. Тоді Ілля Левітас долучився до діяльності створеної міською адміністрацією комісії, яка «вдало» визначила, що місце колишніх розстрілів розташовувалося на 15 (!) метрів правіше від території будівництва. Це дозволило у березні 2000 р. без зайвого скандалу відкрити нову станцію метро.

Для потреб центру «Спадщина» Ілля Левітас узагалі «перемістив» Бабин Яр, стверджуючи, що він брав початок не біля вулиці Дорого-

жицької, де досі збереглися залишки трьох приярків навколо великого советського пам'ятника і де мали зводити громадський центр, а біля сучасної вулиці Мельникова, нижче станції метро. Згодом, 2006 р. він знову надав свій «експертний висновок», коли треба було розпочинати будівництво на вул. Олени Теліги (саме для протидії йому місцеві жителі встановили два хрести). Тоді Ілля Левітас зрікся своєї багаторічної теорії, що розстріли відбувалися саме в тому великому приярку, який перерізала ця вулиця і на місці якого мали зводити багатоповерхівку.

На жаль, конфлікт навколо спроби побудувати громадський заклад на кістках не став щепленням від подальших спроб такого ґатунку. З жовтня 2011 р. на перетвореній на футбольне поле ділянці зруйнованого Єврейського кладовища за участі низки відомих єврейських активістів і бізнесменів, а також почесних іноземних гостей було урочисто встановлено гранітний камінь з написом: «У сумну 70-ту річницю розстрілів у Бабиному Яру на цьому місці був закладений перший камінь у будівництво меморіально-музейного комплексу “Бабин Яр”» (саме про нього йшлося на початку цього розділу).

Цей проект мав свій початок ще 2006 р., коли група єврейських бізнесменів на чолі з президентом Всеукраїнського єврейського конгресу Вадимом Рабиновичем об'єдналася у т. зв. Фонд пам'яті «Бабин Яр»^{*} та заходила будувати музей з релігійно-освітнім комплексом на місці недобудованої споруди, що свого часу мала стати частиною спорткомплексу «Авангард».

Із цим комплексом, як і з проектом Музею Бабиного Яру, створеним 2012 р. за власною ініціативою відомою українською архітекторкою Ларисою Скорик та підтриманим керівництвом заповідника «Бабин Яр», є дві проблеми. По-перше, обидва вони навіть у своєму архітектурному рішенні (проект Лариси Скорик являє у плані Могендовид, а проект Фонду «Бабин Яр», як ми пам'ятаємо, талес) є виразно та винятково «єврейськими», отже, ігнорують пам'ять решти жертв цього трагічного місця. І це викликає набагато більший спротив з боку частини як єврейської, так і неєврейської громадськості.

По-друге, саме місце майбутнього розташування цього комплексу одразу викликало спротив громадськості. Але треба зауважити, що неєврейська спільнота поводить у цій ситуації набагато менш активно, ніж

^{*} Сама обрана назва нового фонду добре демонструє методи конкуренції між єврейськими громадськими організаціями. Адже з 1989 р. існує загальновідомий Фонд «Пам'ять Бабиного Яру», заснований і донедавна очолюваний покійним Іллею Левітасом.

у випадку з центром «Спадщина». Адже цього разу йдеться про будівництво не на місці спільної могили – у Бабиному Яру, а на Єврейському цвинтарі, що, за загальним розумінням, є радше внутрішньою справою самої єврейської спільноти. Тим більше, що і характер проекту не такий зухвалий, адже йдеться все ж таки про спорудження меморіального, а не розважального закладу. Тим не менш, ініціатори будівництва використовують у полеміці застарілі засоби, стверджуючи, чи то що на цьому місці взагалі не було кладовища, чи то що цвинтар таки був, але поховань на обраній ділянці немає.

З цими проектами нерозривно пов'язана епопея з визначенням території та передачею будівель Історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр». Розпорядження про його створення видав президент Віктор Ющенко 23 вересня 2005 р., до чергових роковин трагедії. Але лише 1 березня 2007 р. Кабінет Міністрів, очолюваний на той час Віктором Януковичем, спромігся видати постанову про його реальне інституювання. 24 лютого 2010 р. одним із останніх своїх указів Віктор Ющенко надав заповіднику статус «Національного». А ще півроку по тому, 28 жовтня 2010 р., Київська міська рада нарешті виділила Національному заповіднику землю.

При цьому територія заповідника складається фактично з трьох окремих ділянок: кварталу у верхів'ї Бабиного Яру навколо великого советського пам'ятника (в межах вулиць Дорогожицької, Олени Теліги, Мельникова та Оранжерейної); приблизно вдвічі більшої ділянки колишнього Яру за вулицею Мельникова і станцією метро «Дорогожичі» (праворуч від вул. Олени Теліги); ділянки, в основному, колишнього Кирилівського православного цвинтаря, на якій розташовані Менора, хрести і капличка розстріляним священикам, а також малесенька ділянка Єврейського кладовища, відновлена коштом єврейської громади м. Сан-Франциско, і т. зв. «Шлях скорботи» від Менори до вул. Мельникова. Значна частина ще вільної від забудови території зруйнованих Єврейського та Караїмського кладовищ не увійшла до складу заповідника через те, що саме їх намітив під свій грандіозний проект Фонд пам'яті «Бабин Яр». Що ж стосується будівель, то досі не увінчалися успіхом багаторічні намагання передати безпритульному заповіднику хоча б приміщення колишньої контори Єврейського кладовища, за цей час успішно приватизованої спритними ділками.

Логічним же завершенням усієї попередньої «пошукової» діяльності став створений 2012 р. «План організації території Національного істо-

рико-меморіального заповідника “Бабин Яр”». Розробником цього документа було свідомо обрано державний «Всеукраїнський науково-методичний та дослідно-інформаційний центр архітектурної спадщини», який, на відміну, скажімо, від інституту «Київгенплан», ніколи до того не займався цією проблематикою. В результаті для зони розстрілів у плані залишили невеликий клаптик землі за станцією метро, на який гарантовано не потрапляє жоден з численних планів будівництва.

Простір пам'яті чи непам'яті?

Окресливши існуючий ландшафт пам'яті Бабиного Яру, який радше можна назвати «простором непам'яті», спробуймо узагальнити проблеми, що до цього спричинилися, та поміркувати над шляхами до їхнього розв'язання.

Перша проблема, що спричинила і спричиняє досі нескінченні вдалі та невдалі спроби забудови меморіальної території, є суто етичною: вона пов'язана з загальним ставленням до місць поховань. При цьому покладати провину винятково на советський спадок було б неправильно. Справді, комуністична, суто матеріалістична ідеологія повністю нехтувала повагу до могил як реальних фізичних об'єктів. Це не заважало комуністам створювати помпезні некрополі на зразок кремлівської стіни для поховання власних провідників і героїв. Але значення мали не рештки людини, а власне пам'ятник. Це виразно демонструє ганебний стан справ з сотнями тисяч тіл загиблих советських воєнків часів Другої світової війни, що досі лежать по лісах та болотах європейської частини колишнього СРСР, хоча пам'ятники їм з поіменними списками стоять у кожному селі.

В історії Бабиного Яру ця двоїстість ставлення наочно ілюструє діяльність архітектора Києва перших повоєнних років Олександра Власова. Саме він був автором першого (нереалізованого) проекту пам'ятника жертвам Бабиного Яру, і він же водночас розробив новий генеральний план Києва, яким, відповідно до планів довоєнних, пропонувалося прокласти через Яр і прилеглі кладовища нові вулиці, а саму територію перетворити на спортивно-паркову зону (значною мірою ці проекти було в подальшому втілено, і саме вони призвели, зокрема, й до Куренівської катастрофи 1961 р.).

Але так само негативістським є ставлення до могил і сучасного постмодернізму, що взагалі відкидає будь-які усталені традиції. Це наочно виявилось у проекті громадського центру «Спадщина», ініційованого

американською, а не українською благодійною організацією. Та й переможцями архітектурного конкурсу стали не українські автори.

Наступною проблемою, що раз у раз спричиняється до появи нових грандіозних меморіальних або псевдомеморіальних проектів, є бачення місця пам'яті як неодмінно певної помпезної споруди. За такого бачення відсутність пам'ятника асоціюється з відсутністю пам'яті як такою, а масштаб трагедії обов'язково має відбиватися у фізичному розмірі меморіалу. Назвати таке бачення винятково постсоветським чи посттоталітарним було б також неправильно. Єгипетські піраміди, античні храми та готичні собори виразно демонструють нам живучість такого підходу за абсолютно різних історичних умов.

Ці дві проблеми впливають на саме збереження меморіального простору. Але не меншими є й такі, що пов'язані з його облаштуванням. Очевидними є позиції головних акторів, що практично виключають можливість продуктивної співпраці. Євреї, котрі об'єктивно завжди були і залишаються природними і визнаними хранителями пам'яті Бабиного Яру, послідовно намагаються повністю «привласнити» Бабин Яр як фізичне місце пам'яті. Інші групи «спадкоємців жертв» – українські націоналісти, роми, київська громада тощо – демонструють принципову неготовність узяти на себе відповідальність за комплексне розв'язання проблеми меморіального простору. Вони навіть не претендують на участь у такому вирішенні, а готові обмежитися власною маленькою ділянкою для увічнення пам'яті «своїх» жертв та мінімальною повагою до «своїх» меморіальних церемоній. За таких умов держава, що мала б узяти на себе функції якщо не організатора, то хоча б модератора діалогу, повністю самоусунулася від участі в процесі, обмежуючи свою активність формальною підтримкою будь-яких громадських ініціатив і так само формальною участю у меморіальних церемоніях.

Було би помилкою вважати таку ситуацію наслідком чистієї злої волі. Проблема полягає в засадничих розбіжностях у поглядах на саму символіку Бабиного Яру. Єврейська спільнота і світ поза межами України вбачають у Бабиному Яру символ винятково Голокосту у той час, коли для України він є символом багатьох трагедій часів нацистської окупації, а для Києва – ще й усієї його тривалої до- та повоєнної історії, що включає поховання на прилеглих цвинтарях жертв Голодомору і советського терору*, блюзнірське знищення історичного некрополя, Куренівську

* Усупереч існуючим міфам, у самому Бабиному Яру жертв советського режиму не ховали. Але певний час для поховання розстріляних використовували Лук'янівське право-

трагедію тощо. А відсутність у сучасній Україні взагалі спільної пам'яті про Другу світову війну та Голокост не дає можливості зняти цю суперечку хоча б на внутрішньому рівні у межах певної спільної та загальноприйнятної моделі. Хоча не факт, що ця модель була би прийнятною для світової єврейської спільноти, що залишається впливовим учасником усіх суперечок навколо меморіального простору Бабиного Яру.

Очевидно, що вихід з цієї ситуації слід шукати насамперед на ідеологічному рівні. Виклик Бабиного Яру вимагає принципово нових підходів, що включали б такі радикальні кроки, як «повернення» Голокосту до загальносвітової історії, перетворення його з унікальної події на універсальний символ, та, зрештою, напевно, повернення до історії самого Бога як вищого джерела людської моралі. Так само очевидно, що таке завдання є набагато ширшим, ніж проблема гідного облаштування навіть такого визначного місця пам'яті, як Бабин Яр. Нинішня ситуація в Україні та світі не дає сподівань на швидке розв'язання цих глобальних проблем. Тому нам залишається тільки зберегти Бабин Яр для наступних поколінь, яким, можливо, вдасться те, чого не спромоглися ані ті, хто пережив найстрашнішу в історії людства війну, ані їхні діти, що не в змозі припинити дивитися на світ уявним зором власних батьків.

славне кладовище, а на Братському було вирито спільну могилу, де ховали трупи тих, хто помер від голоду на вулицях Києва.

Література

- Бабий Яр – память и беспам'ятство* [сайт, присвячений дискусії щодо проекту будівництва у Бабиному Яру єврейського громадсько-культурного центру «Спадщина»] [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://babiya-diskus.narod.ru>].
- Громадський комітет вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру* [офіційний сайт] [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.kby.kiev.ua>].
- Евстафьева Т. Бабий Яр во второй половине XX в. // *Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы*. – Кн. 1: *Историческая топография и хронология событий* / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К., 2004. – С. 187–204.
- Каталог охоронних дощок, пам'ятників і пам'ятних знаків, пов'язаних з історією Бабиного Яру. Упор. В. Нахманович // *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції, 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ*. – К., 2012. – С. 221–250; Карта-схема.
- Концепція створення державного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» (проект) // *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р.* – К., 2007. – С. 403–410.
- Левитас И. М. *Бабий Яр: трагедия, история, память*. – К.: НИМЗК «Бабий Яр», 2011. – 618 с.
- Нахманович В. Р. Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє?.. (Роздуми до 70-річчя київської масакри 29–30 вересня 1941 р.) // *Український історичний журнал*. – 2011. – № 6. – С. 105–121.
- Нахманович В. Р. Голокост: у пошуках парадигми пам'яті // *Боротьба за Україну в 1943–1944 роках: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук праць*. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. – С. 578–586.
- Нахманович В. Р. Голокост як наукова і світоглядна проблема. Погляд з України // *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Іст. нариси*. У 2 кн. – К.: НАН України; Ін-т іст. України; Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 802–863.
- Нахманович В. «Еврейская улица» и ее «герои». Групповой портрет в интерьере Бабьего Яра // *Форум наций*. – 2003. – № 3(10): Спец. вип.: Бабин Яр. – Лют.
- Нахманович В. Українсько-єврейське порозуміння потребує світоглядних змін. Інтерв'ю А. Портнова // *Historians.in.ua*. – 2013. – 27 верес. [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/866-vitalii-nakhmanovych-ukrainsko-ievreiske-porozuminnia-potrebuie-svitohliadnykh-zmin>].
- Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»* [офіційний сайт] [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://babyn-yar.gov.ua>].
- Шлаен А. *Бабий Яр: Худож. публицистика*. – К.: Абрис, 1985. – 416 с.

ПОСТСКРИПТУМ

МІЙ БАБИН ЯР

Шимон Редліх

З наближенням відзначення 75-х роковин Бабиного Яру я дедалі частіше міркую останнім часом над своїм особистим зв'язком із цією трагічною подією та її наслідками. У певному аспекті ця трагедія торкнулася мене особисто, коли я був малим хлопцем. Моє рідне місто Бережани, колишні польські Бжезани, стало частиною Української РСР у вересні 1939 року, невдовзі після приєднання Радянським Союзом польської Східної Галичини, кількома місяцями по тому, як мені виповнилося чотири роки. Остання річ, яку я пригадую про радянські роки в Бережанах, це те, що наша родина день чи два перебувала на околиці міста і я стояв біля напівзачиненої хвіртки, дивлячись на безкрай конвой вояків, підвод, коней і гармат. Це було трьома місяцями по тому, як мені виповнилося шість років.

Насправді для мене війна розпочалася одного пополудня, спокійного й мирного, в суботу, 28 червня 1941 року. Сімдесятьма п'ятьма роками по тому я точно пригадую той могутній вибух, після якого задзвеніли розбиті шибки. Це було перше бомбардування Люфтваффе. Збройні сили нацистської Німеччини (Вермахт) прибули у Бережани 4 липня. До 19 вересня німці вже захопили Київ, розташований за кількасот кілометрів на схід. Масові вбивства в Бабиному Яру відбулися наприкінці того місяця. Тридцять три тисячі київських євреїв були замордовані й закопані в тому яру. Перша облава на євреїв відбулася в Бережанах напередодні єврейського свята Йом Кіпур, на початку жовтня. Спершу кількасот єврейських

чоловіків були запроторені до в'язниць; згодом їх розстріляли в сусідньому лісі. Ці масові вбивства сталися в межах тієї самої кривавої землі.

Я вперше став свідомим масакри, вчиненої в Бабиному Яру, восени 1961 року, після публікації відомого вірша Євтушенка. Саме тоді я працював у Центрі дослідження і документації східноєвропейського єврейства при Єврейському Університеті в Єрусалимі. Хтось прибіг, вимахуючи сторінкою з «Литературной газеты». Це було, мабуть, наприкінці вересня або на початку жовтня. Я читав і перечитував той вірш. Його перші рядки залунали в мої вуха: «Над Бабиным Яром пам'ятників немає». Роком пізніше я вже був студентом Російського Центру при Гарвардському Університеті, куди один з моїх викладачів привіз нам англійський варіант того вірша. Я вперше бачив Євтушенка і чув його декламацію «Бабиного Яру» в Нью-Йорку в середині 1960-х років. Я знову побачив його під час одної з моїх подорожей до Лондона в 1980-х роках. Він роздавав автографи у книгарні на вул. Чарінг Кросс. Для мене Євтушенко завжди був і залишається своєрідним культурним героєм, насамперед через його вірш.

Моя перша поїздка до Советського Союзу відбулась у грудні 1989 року, і я вперше відвідав Київ восени 1991 року. Для мене як історика і викладача, зануреного в дослідження Радянського Союзу та радянського єврейства, це був період інтелектуального і професійного збудження і задоволення. Це вперше я отримав доступ до радянських архівів і відвідав ті місця, які досі перебували буцімто на зворотному боці Місяця. До Києва я прибув нічним поїздом, 28 вересня, в обідню пору. Я запланував свої відвідини так, щоб мати змогу взяти участь у відзначенні 50-х роковин масових вбивств у Бабиному Яру. Крім того, мене запросили взяти участь у міжнародній конференції, присвяченій Голокостові. У своєму щоденнику я записав такі слова: «Конференція не була дуже цікавою. Було кілька добрих доповідей і безліч бездарних, як також кілька “політичних” доповідей. Що ж до Києва, то він на мене справив неабияке враження. Місто приємне. Скрізь лежало зелене і жовте листя. Гуляти по Хрещатику дуже мило». У Києві я вперше познайомився з одним зі своїх культурних героїв, Іваном Дзюбою. Він був одним із найвидатніших українських дисидентів, і про нього я не раз розповідав своїм студентам в Університеті ім. Бен-Гуріона. Протягом років я був зачарований словами, які він сказав під час вшанування чергових роковин Бабиного Яру в далекому 1966 році. Вони були звернені як до українців, так і до євреїв. «Бабин Яр – це трагедія всього людства, але сталася вона на українській

землі, і тому українець не має права забувати про неї так само, як і єврей. Бабин Яр – це наша спільна трагедія... Як українцеві, мені соромно, що і серед моєї нації... є антисемітизм... Ми, українці, повинні у своєму середовищі боротися з будь-якими проявами антисемітизму чи неповаги до єврея, нерозуміння єврейської проблеми.

Ви, євреї, повинні у своєму середовищі боротися з тим, хто не поважає української людини, української культури, української мови, хто несправедливо вбачає в кожному українцеві прихованого антисеміта». Оті слова Дзюби, що він їх промовив п'ятдесят років тому, вразили мене своєю чесністю, гуманізмом і відвагою. Вони стосуються теперішнього часу не менше, ніж минулого в історії взаємин між євреями й українцями.

Вшанування роковин подій в Бабиному Яру було, звісно, найважливішим моментом моїх відвідин Києва в 1991 році. Після десятиліть офіційних радянських втручань з метою запобігти викриттю єврейського характеру пам'яті, вшанування роковин Бабиного Яру мало тепер схвалення і підтримку українського уряду. В центрі Хрещатика я побачив виставку фотографій євреїв, замордованих у Бабиному Яру, як і знімки єврейських Героїв Радянського Союзу, які відзначилися у боях проти німців під час Другої світової війни. Великі транспаранти зі словами «Ніколи більше!», писані українською, російською, їдишем та івритом, майоріли над бульваром.

У неділю вранці, 29 вересня, було свіжо і сонячно. Я прибув на місце відзначення приблизно о 10-й. Площа напроти величезного темного пам'ятника почала заповнюватися. Було багато людей у військовій формі і міліціонерів. Апаратура телевізійного мовлення стоїть на вантажівці. Люди тримають квіти, щоб покласти їх до пам'ятника. У декого на грудях висять фотографії замордованих родичів. Для мене це щось нове. Кожне суспільство має свої власні традиції вшановування померлих. Місцевий єврейський активіст веде мене ближче до пам'ятника. Натовп суне вперед. Він дуже різnorідний. Навколо себе я бачу єврейські й українські обличчя. Неподалік християнка-інвалід говорить про мир і про пришесть Месії. Офіційна частина зібрання починається. Солдат військової варті гусячим кроком підходить до пам'ятника. Тоді починаються промови. Деякі промовці порівнюють гітлерівський тоталітаризм зі сталінським і страждання українців з тими, що їх пережили євреї – ні слова про тих українських колаборантів, які співпрацювали з нацистами у вбивствах євреїв. Я швидко усвідомлюю, що серед промовців нема жод-

них єврейських представників. Згодом мені сказали, що єврейські діячі не взяли участі в поминальних церемоніях того дня тому, що ще тривав Суккот, єврейське свято Кучки. Мені сказали, що за тиждень відбудеться окреме єврейське відзначення. І справді, 5 жовтня друга поминальна церемонія відбулася на місці Бабиного Яру. Кравчук, голова українського Парламенту, сказав: «Це унікальний та відповідальний момент, щоби попросити вибачення у євреїв. Потрібно, щоб люди визнали свої помилки і попросили вибачення».

Після двох днів я повернувся до Бабиного Яру зі своїми київськими знайомими, цим разом з метою відвідати специфічно єврейський меморіал у формі менори, який щойно відкрили. До нас підійшла місцева жінка, яка почала розповідати трагічну історію селю, спричиненого поганою конструкцією сусідньої загиби, внаслідок чого загинуло понад сто людей, десятки будинків було знищено. Дехто вважав цю подію карою небесною за намагання урядовців стерти сліди масових вбивств у Бабиному Яру. Це мені нагадує історію, яку мені розказали під час одних моїх відвідин Бережан. Один українець мого віку, який точно пригадував вбивства євреїв на єврейському цвинтарі під час війни, сказав мені, що певна кількість дітей, які ходили до школи, збудованої на єврейських братських могилах, згодом померла з невідомих причин. Деякі жителі міста були переконані в тому, що причиною цього було місце розташування тієї школи.

Того ж вечора мене повезли до імпозантного кінотеатру, Будинку Кіно, де показували документальний фільм Шлаєна про Бабин Яр. Зал кінотеатру був ущербно набитий переважно київськими євреями. Наступного дня мене повели до Київського Політехнічного Інституту, де показували новий фільм Євтушенка під назвою: «Похорони Сталіна»; у залі був сам поет. Він продекламував свій вірш «Бабин Яр» і провів розмови з глядачами. Як виявилось, деякі з них були присутні на зустрічі з ним, яка відбулася в Києві ще 1961 року. Наступного дня, 3 жовтня, я мав зустріч з Іваном Дзюбою. Він виявився приємним, скромним чоловіком з тихим голосом. Ми з ним знову зустрілися приблизно через рік, коли він як міністр культури України відвідав Ізраїль. Там він був моїм гостем на семінарі зі студентами й професорами.

Як може Бабин Яр, як місце пам'яті та вшанування, не тільки нагадувати нам про минуле, а й бути значущим для теперішнього часу і мати вплив на майбутнє? Як у сучасній Україні розглядати трагічну історію Бабиного Яру? Яким чином повинні бути поінформовані молодші поко-

ління українців та інших молодих громадян України, щоб могли зіставити значення Бабиного Яру зі світоглядом, який підтримує демократію та лібералізм? Я сподіваюся, що спадщина Бабиного Яру стане загальною, спільною спадщиною – спадщиною пам'яті і скорботи за всіх, хто був замордований і закопаний у Бабиному Яру: євреїв, українців, циган та росіян. Я свідомий того, що пам'ять і спадщина Другої світової війни і Голокосту для різних національностей, заторкнутих цією трагедією, зокрема серед євреїв та українців, різна. Ми повинні бути свідомі злочинів, що їх чинили сусіди в часи кризи та занепаду. Були все-таки люди, які допомагали і рятували своїх сусідів, оті тисячі українських Праведників народів світу, як, наприклад, Тетяна Концевич і її донька Аня з Бережан, які врятували мене і мою найближчу родину; такі, як покійний Митрополит Андрей Шептицький, який врятував багато більше євреїв. Ми не повинні згадувати минуле тільки з жахом і образою. Дивімося також у майбутнє з надією.

З англійської переклала Марта Д. Олійник

БАБИН ЯР ЯК ПРОСТІР ПАМ'ЯТІ ТА СУСПІЛЬНА ПРОБЛЕМА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ І ПОЗА НЕЮ

Мирослав Маринович

Кого змолоду не інтригували слова з Одкровення Йоана Богослова: «Хто має розуміння, той нехай злічить число звіра, бо це – число людське, і число його 666»? Але що цікаво: головну увагу завжди прикуто до самого числа, такого заворожувально ритмічного й симетричного. А прості слова «бо це – число людське», як правило, проковзують повз увагу – у кращому разі, вони звучать якимсь кодом до потаємного, ще не розгаданого.

А що, коли припустити, що означають вони саме те, про що говорять: *це – число людське*? Тобто всі властивості Звіра належать саме людині! І їй справді «дані уста, що говорять великості та блюзнірства», «дано вести війну проти святих і перемогти їх»; і справді вона «зневолює землю і тих, що мешкають на ній».

Коли в ГУЛАГу мені вперше спало це на думку, я так і записав у своєму табірному есеї: «У кожного з нас на чолі – ганебне тавро із трьох шісток».

Чи не тому Бог забороняв людині їсти плоди з дерева пізнання добра і зла, що, засмакувавши зло, вона періодично зрікатиметься добра, віддаючи себе в руки диявольській стихії? Тоді настає затемнення людського духу, тоді людиною тіпає, як у падучій, – і Бог у жахові затуляє Своє обличчя.

Від цього не застрахований жодний народ. Від цього не рятує жодна культура. Гете і Гайне не врятували білявих бестій від удосконалення сатанинського конвеєра нищення. І культурний шар Достоевського і Толстого віддущувався колись від більшовицьких, а тепер і від путінських

зомбі, наче кірка засохлого болота. І Шевченкове «світе тихий, краю мий» не розчулить людське серце назавжди, бо знову настане день, коли хтось вжахнеться: «В тім гаю, у тій хатині, у раю, я бачив *пекло...*»

Рясним було те гріхопадіння у ХХ столітті. Гординя людська зашкалювала. Душевна мерзота хлюпала через край. Дрогобицький самітник Бруно Шульц таки точно підслухав творців цієї епохи: «Ми хочемо створити людину вдруге, на образ і подобу манекена».

Бабин Яр – це місце ще одного, грандіозного гріхопадіння людини. Страшний символ її ідеологічної епілепсії. Місце смертельної туги страчуваних, які не бачили порятунку нізвідки: ні від звірів з автоматами, що були переконані у високій спасенності своєї місії. Ні від неба, яке чомусь глухо мовчало. Ні від завжди життєдайної землиці, яка тепер раз по разу приймала скатовані останки.

Давня юдейська традиція неназивання Бога Його іменем здобула тут своє викривлене дзеркальне відображення: довший час жертв цього злочину не називали їхнім власним іменем. Ідеологічний евфемізм «радянські люди» покрив усіх, того імені позбавлених: передусім євреїв, але також і циган, українських націоналістів-підпільників, військовополонених, матросів, футболістів, «саботажників» – один Бог може доповнити цей перелік у вичерпний спосіб.

Але мав рацію Іван Дзюба, сказавши у 25-ті роковини Бабиного Яру такі слова: «Мовчання багато говорить лише там, де все, що можна сказати, вже сказане. Коли ж сказано ще далеко не все, коли ще нічого не сказано – тоді мовчання стає спільником неправди й несвободи».

Чи сказано сьогодні, напередодні 75-х роковин, усе, що можна і треба було сказати про Бабин Яр і про Голокост загалом?

Вражає те, що Голокост став тим злочином проти людства, в якому з особливою наготою увиразнилася справжня триєдина природа зла: Ненависть, Облуда й Насильство. Жодна з них не буває в однині – вони незлиті й нероздільні. По кожній з них можна розпізнати двох інших. І кожна стає для двох інших початком, як рівно ж і трагічним завершенням.

Отож по тому впізнають, що ви – учні диявола, коли знайдете в собі бодай одну з цих ознак.

Доля світового єврейства з її кульмінацією – Голокостом – і тут є модельною, парадигмальною. Це вже помітили давно: «Ізраїль ми знаходимо в самому центрі світової структури. Він стимулює її, надихає її, рухає

нею... Таким є покликання Ізраїлю, за яке його ненавидить увесь світ» (Денніс Прейгер, Джозеф Телушкін).

Отже, Ненависть – та, що з великої літери. Ненависть до євреїв у тривалій історії людства була інстинктивною й архетипічною. Це була ненависть чорна, нестримна, люта. Вона спонукала принижувати й насміхатись. Її інструментами були плювки зневаги й каміння погромів. Воістину, тягар юдейської богообраності виявився невимовно важким.

А з Ненавистю незмінно приходила Облуда – цинічна і безоглядна. Геббельсівська індустрія брехні приголомшувала своєю дикістю і водночас продуманістю. Її вплив був шалено руйнівний, її розмах – воістину апокаліптичний. Єврей – ворог людського роду. Пружина усіх світових катаклізмів. Знак дегенерації. Причина твоєї соціальної злиденності. Підстава твоїх національних поневірянь. Дати рівнозначну відсіч цим облудним формулам було неможливо, захиститися від них – безнадійно. Цю печать, як і жовту зірку Давида, євреї мусив носити на собі завжди.

А тоді замикався пекельний «трикутник», і до Ненависті й Облуди карбованим маршем приєднувалося Насильство. Також з великої літери, бо не менш нахабне, зловтішне й демонстративне. Це – зведене у принцип Насильство, що пропонує себе як переможна доктрина людства: *Зло треба знищити*. А хто є злом – ми підкажемо. В цьому логіка іберменша (надлюдини) з його «остаточним вирішенням єврейського питання» і логіка гомо советікуса були однакові: «Если враг не сдается – его уничтожают», «добро должно быть с кулаками», «железной рукой загоним человечество к счастью».

Ці формули легко перекладаються німецькою, як і іншими мовами тих, кого в якийсь момент історії опановує зло. Бо в основі цих формул лежить прадавнє «есперанто» насильства. Так само легко гітлерівці перейняли досвід ГУЛАГу, замінивши безалаберну стихійність більшовицького мордору на струнку впорядкованість нацистської машини смерті.

Отже, якщо жертви Голокосту мають нас чогось навчити, то це саме остороги перед триединою природою Зла. Саме в цьому, на мою думку, і є найголовніший метафізичний сенс Бабиного Яру як *простору пам'яті*.

Бо дорога до Бабиного Яру починається з цілком невинного – як-от, скажімо, з гніву, який видається нам цілком праведним. Якщо він не викличе в нас обережного спротиву душі, то обертається ненавистю, за якою в наше серце вступають облуда й насильство. Вони ж і покінчать з нашою моральною правотою – навіть якщо така й була на початку.

В іншої людини дорога до Яру може початися з брехні задля тимчасового виграшу чи навіть порятунку. Спершу ця брехня також може бути невинною, але з часом ми й не помітимо, як почнемо ненавидіти тих, хто нас і нашу брехню викриватиме. Так відкриються шлюзи до помсти, яка вже йде в парі з насильством. Це й буде початком нашого кінця.

Ще когось заворює позірна ефективність насильства. А коли воно до того ж безкарне, серце сповнюється гординою всесильності. Пригадуєте: «Мы разведем их, как котят!»? Ненависть і облуда при цьому стають незмінними партнерами, з якими ти й «соображаешь на троих». І вони ж зведуть здобуту перемогу нанівець.

Я взаємозаміною ці три природи зла не тому, що мені хочеться наче пограти в кубик Рубика. Ми перебуваємо нині в реальних польових умовах Армагеддону. Небо прискорює події, щоб ми нарешті пізнали закони світобудови – зокрема, закони «бермудського трикутника» зла. І доки ми їх не пізнаємо, Бабин Яр ніколи не стане минулим...

* * *

Замовчування Бабиного Яру як місця *єврейської* трагедії справді стало «спільником неправди й несвободи» (І. Дзюба). Що ж Україні слід зробити, щоб Бабин Яр став спільником нашої мудрості й нашого визволення?

Як на мене, тут формула проста: він має стати *простором нашої суспільної взаємодії*.

Коли Майдан поклав в основу своєї активності гідність людини, стала можливою безпрецедентна співпраця різнонаціональних, різнорелігійних, різноконфесійних і різномовних сегментів нашого суспільства. Духовна єдність Майдану була дивовижна.

Отож співпраця довкола вшанування жертв Бабиного Яру набуде таких самих ознак, якщо в її основу буде покладено пошанування гідності людської жертви та гідності людського болю. Адже, якщо йти за Папою Іваном-Павлом II, солідарність мучеництва є найвищою основою єдності.

У Бабиному Яру страчували *передусім* євреїв, але *не тільки* їх. Перед лицем такого солідарного мучеництва мають втихнути всі ідеології. Бо кожна ідеологія (політична чи конфесійна) оперує різними «ваговими» категоріями гідності: того, хто «свій», і того, хто «чужий». Ця різниця у ставленні, що починається з цілком зрозумілих відмінностей в людських ідентичностях, обертається відмінністю моральної шкали, за якою ідеолог оцінює людські вчинки і людську жертву.

Бабин Яр як простір пам'яті та суспільна проблема в сучасній Україні і поза нею

Тому у формуванні майбутнього меморіального простору «Бабин Яр» неприпустимими є моно-підходи: мононаціональний, монорелігійний, моноконфесійний. Натомість потрібна сума партикулярних, поокремих чутливостей до чийогось болю. А що це взагалі можливо, засвідчує досвід Громадського Комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру (Комітету «Бабин Яр»), який утворився був 2003 року і до складу якого увійшли етнічні євреї та етнічні українці; юдеї, християни та особи невіруючі.

Нам слід врахувати негативний досвід духовної глухоти, яка супроводжувала зведення деяких інших меморіальних споруд на перехрестях юдейських та християнських чутливостей (як-от, для прикладу, у м. Самбір Львівської обл.). Усі історичні, культурні та релігійні аспекти слід ретельно вивчити і делікатно врахувати, щоб не стати їхніми заручниками.

Важливо також не покладатися цілковито на второпність державних чиновників. Квазірадянська держава, в умовах якої ми, на жаль, усе ще живемо, не може – в принципі! – забезпечити гідність людини і гідність пам'яті. Якщо ми залишимо відзначення 75-х роковин Бабиного Яру на відкуп державі, це місце болю й печалі і надалі буде простором суспільної проблеми.

Біля державного керма крутиться чимало «ентузіастів», які готові до певної дати – скажімо, за рік – вибудувати грандіозний меморіальний комплекс і дати можливість владі урочисто його відкрити. Та що там комплекс – цілий рукав Дніпра можна було б відвести в бік того багатостраждального Яру, щоб з екскурсійних човнів спостерігати за величчю всенародного вшанування!

Хай омине нас така лиха година!

Не менш важливо на території Бабиного Яру розділити вшанування меморіального *простору*, так чи інакше пов'язаного з розстрілами та захороненнями страчених, і спорудження меморіальних релігійних чи культурних *центрів*, якими сучасники хотіли би вшанувати жертви. Місця настільки великих трагедій мають промовляти до нас своєю особливою мовою. Чи ж не відомо нам, що часом найпронизливішим символом вічності є квітка, яка виросла на людській могилі? Так вшановує спочилу душу сам Бог.

Тому слід за будь-яку ціну оберігати простір Бабиного Яру від агресії незнищенного «соцреалізму», що накручує собі суму гонорарів лао-

коонівськими сплетіннями тіл і каскадами монументальних барельєфів. Пошана до поминального місця з боку митця – це лаконізм його творчого малюнку. Пошана до меморіалу з боку суспільства – це недопущення кумівства, корупції чи адмінресурсу під час визначення естетики меморіалу та переможців призначених конкурсів.

Отож увесь комплекс заходів, пов'язаних із відзначенням 75-х роковин Бабиного Яру, має перебувати під пильним контролем з боку як влади, так і суспільства. Як сказав свого часу Головний рабин України, Голова рабинського суду України Азріель Хайкін, «перш ніж розпочати закладати каміння і що-небудь будувати, було би слід ознайомити громадськість України із майбутнім проектом, провести наукові дослідження, проконсультуватися із фахівцями».

Помилитися тут ми не маємо права – надто великою була б ціна помилки. І надто великою була б суспільна травма.

Натомість меморіальний простір Бабиного Яру має стати свідченням, що українська політична нація вирвалася з полону стереотипів ХХ століття і вступила у III тисячоліття. І хоч воно, оте ХХІ століття, почалося зі страхітливого оскалу тероризму, Бабин Яр має нагадати людству, яке заклинання вимовляли наші предки, витираючи 1945 року кривавий піт із чола: *Never again! – Ніколи більше!*

Джерела, література до ілюстрацій

- Александр Тихомиров. *Не предавая забвению...* [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://cultobzor.ru/2013/10/aleksandr-tihomirov/14-227/>].
- Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы в 5 книгах. Кн. 1: *Историческая топография. Хронология событий* / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К.: «Внешторгиздат Украины», 2004. – 597 с.
- Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/aboutus/art00040.html>].
- Єврейська тематика в творах художників Києва. Живопис, графіка, скульптура, інсталяція: каталог творів. – Б. м.: б. в., 2001. – 60 с.
- Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Архів, натурні замальовки Юрія Павловича. [Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=147&Itemid=423].
- Ісаак Тартаковський [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://isaak.tartakovsky.kiev.ua>].
- Историческая топография. Хронология событий.* – К.: «Внешторгиздат Украины», 2004. – 597 с.
- Йосеф Козаковский. *Конвоируемые на казнь (Бабий Яр)* [Електронний ресурс. – Режим доступу: https://knesset.gov.il/birthday/ru/KnessetBuilding2_ru.htm].
- Йосиф Каракіс [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://karakys.narod.ru/index2.html>].
- Київ. 1941–1943. Фотоальбом. – К.: Видавництво «Кий», 2000. – 266 с.
- Когда рушится мир...: книга-реквием – книга-памятник / А. Рибачук, В. Мельниченко. – К.: «Юринформ», 1991. – 79 с.
- Колекція світлин дошок, пам'ятників і пам'ятних знаків [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ru/reserve/art00082.html>].
- Мое искусство не для слабонервных, а для мыслящих* [Михаил Звягин] [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.borisrubin.com/2014/03/01>].
- Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». Картинна галерея. *Григорій Синиця* [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://boryviter.etnoua.info/novyny/hryhorij-synytsya-halereya-tvoriv/>].

Національний художній музей України. Колекція живопису. [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://namu.kiev.ua/ua/about/collections.html>].

50-ті роковини відзначення трагедії в Бабиному Яру. Світлини Шимона Редліха. Особистий архів.

Рафаил Нахманович. *Возвращение в систему координат, или Мартиролог мтека*. – К.: «Феникс», 2013. – 256 с.

Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» («Відродження»). Колекція газет, плакатів, світлин. [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://tkuma.dp.ua/index.php/ua/>].

Український центр вивчення історії Голокосту. Колекція дитячих малюнків. [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.holocaust.kiev.ua/>].

Художник Гольд Гернадий (Герман) Моисеевич (Украина) [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.liveinternet.ru/users/seniorin/post368317466/>].

Художник Илья Клейнер [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.ikleiner.ru/gallery/holocaust/>].

Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НАУКМА. Колекція архівних документів, плакатів, світлин. [Електронний ресурс. – Режим доступу: http://ua.judaicacenter.kiev.ua/ru/archiv/our_archival_projects/].

Faces of Babi Yar in Felix Lembersky's Art: Presence and Absence [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://fmwww.bc.edu/SL-V/Lembersky/EhrenburgBabiYar2011.pdf>].

АВТОРИ

Карел Беркгоф – старший науковий співробітник Інституту студій з історії війни, Голокосту та геноциду (NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocausten Genocidestudies), Амстердам, Нідерланди.

Гелінада Грінченко – професор кафедри українознавства Харківського Національного університету ім. В. Н. Каразіна, Україна.

Владислав Гриневич – провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ірина Захарчук – доцент української літератури Рівненського державного гуманітарного університету, Україна.

Михайло Кальницький – дослідник історії Києва, Україна.

Ірина Климова – директор Музею Шолом-Алейхема, філії Музею Київської Історії, Україна.

Ася Ковригіна-Крейдич – докторант Університету Париж VII імені Дені Дідро, Франція.

Павло-Роберт Магочій – професор історії і політології, член Українських Студій в Університеті Торонто, Канада.

Мирослав Маринович – віце-ректор Українського Католицького Університету, Львів, Україна.

Норман Наймарк – професор історії Стенфордського Університету, США.

Віталій Нахманович – історик і етнополітолог, провідний науковий співробітник Музею історії Києва, відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, Київ, Україна.

Шимон Редліх – професор історії Університету ім. Д. Бен-Гуріона, Негев, Ізраїль.

Наталія Семененко – старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології імені М. Т. Рильського НАН України.

Ігор Щупак – кандидат історичних наук, директор Всеукраїнського центру вивчення Голокосту «Ткума», Дніпропетровськ, Україна.

Усі права застережені.
Передруки і переклади дозволяються
тільки за згодою автора й редакції

З питань замовлення
та придбання літератури звертатися:

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ
Серія КВ № 5725

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Волоська, 8/5, кімн. 210, Київ 70, Україна, 04070

Тел./факс: +38 (050) 425-60-20
E-mail: duh-i-litera@ukr.net (відділ збуту);
litera@ukma.kiev.ua (видавництво)
www.duh-i-litera.com

Надаємо послуги: «Книга – поштою»

Друк та палітурні роботи:

МАЙСТЕР
КНИГ

м. Київ, вул. Виборзька, 84,
тел. (044) 458 0935
e-mail: info@masterknyg.com.ua
www.masterknyg.com.ua

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.